

# ERDÉLYI MÚZEUM

LXXV. KÖTET

2013. 1. FÜZET

*Desperatio*: emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban

\*

Kálnoki Sámuel és a könyvek világa

\*

Nyomdák és könyvek Kolozsvár 18. századában

\*

A mítosz és azon túl –

Jócai Mór *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* című  
novellaciklusának beszédmódjáról

\*

Magyarság és Európa Németh László eszmevilágában

\*

Gyarmatosítók és gyarmatosítottak.

A posztkolonialitás néhány vajdasági metaforája

\*

Műhely

\*

In memoriam

\*

Szemle



KOLOZSVÁR, 2013  
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

# ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Ehökségének,  
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,  
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi  
Szakosztályainak közlönye  
A folyóiratot a CNCS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,  
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtitkár),  
Feyné Vincze Mária, Tánzos Vilmos, Veress Károly

E szám szerkesztője

Egyed Emese

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176

Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 Románia; e-mail: titkarsag@eme.ro

[www.eme.ro/erdelyimuzeum](http://www.eme.ro/erdelyimuzeum)

A lap szám megjelenését támogatta:



Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári  
GLORIA-IDEA nyomdában

Felelős vezető

Nagy Péter

Deák Zsuzsanna

## *Desperatio:* emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban

Szabó Flóris az Irodalomtörténeti Közlemények 1964-es, 5–6. számának adattárában megjelent *Források kódexeink halál-szövegeihez*<sup>1</sup> című írásában a magyar nyelvű kódexirodalom halállal foglalkozó prózaszövegeinek addig ismeretlen forrásait tárgyalja, egészíti ki. A tanulmány első része Rainer Rudolf 1957-es művének<sup>2</sup> eredményeit foglalja össze, és az ő rendszere alapján, magyar tudományos közegben elsőként mutatja be az *ars moriendi* mint műfaj történetét.<sup>3</sup> Ez az *ars moriendi* műfaji kialakulását négy fontosabb állomásban foglalta össze: négy szöveget, szövegtípust állít egy némileg fejlődéselvű, időrendi sorrendbe.

A műfaj kialakulásának első állomásaként a Canterbury Szent Anzelmnek tulajdonított *Admonitio morienti et de peccatis suis nimis formidanti* című írást említi, amelyben már megtalálható a későbbi művek három állandó eleme: a haldoklónak feltett kérdések, az intelmek és imádságok. A műfajtörténet második állomásaként Johannes (Charlier) Gerson (1363–1429) *Opus Tripartitum*ának harmadik részét, a *De arte moriendi*t határozza meg. A „XV. század leghíresebb és legklasszikusabb jó halálra oktató műveinek”<sup>4</sup> megjelenését, az ismeretlen szerzőtől származó, öt ördögi kísértést és az ezek ellen való angyali inspirációt felvonultató *Ars moriendi* vagy *Képes ars moriendi* kialakulását a műfaj történetének harmadik állomásaként jelöli meg. A műfaj létrejöttének negyedik állomásaként a Gerson művére és a *Képes ars moriendi*re felépülő *Speculum artis bene moriendi*t említi, amelynek tartalma már a következő részeket is magában foglalja: „a halál dicsérete, a kísértések, a kérdések, oktatások, a beteg részére, különböző utasítások, majd imádságok”.<sup>5</sup> Erről a hosszabb típusú *Ars moriendi*ről bizonyította be 1952-ben Rainer Rudolf, hogy „igazi szerzője Nicolaus von Dinkelsbühl bécsi teológus, a konstanzi zsinat utáni vagy esetleg még alatti évekből”.<sup>6</sup>

Deák Zsuzsanna (1990) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár, aurora\_zsu@yahoo.com.

A tanulmány a Collegium Talentum támogatásával készült.

<sup>1</sup> Szabó Flóris: *Források kódexeink halál-szövegeihez*. ItK LXVIII(1964), 5-6. 681–690.

<sup>2</sup> Rainer Rudolf: *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln–Graz 1957.

Rainer Rudolf műve „szövegtörténetileg vizsgálja, rendszerezi, és összehasonlítja a XVI. század elejéig írt, a »jó halál módja« témakörébe tartozó műveket”. (Szabó Flóris: *i. m.* 681.)

<sup>3</sup> Szabó Flóris: *i. m.* 681–683.

<sup>4</sup> Szabó Flóris: *i. m.* 682.

<sup>5</sup> Szabó Flóris: *i. m.* 683.

A hosszabb *Ars moriendi* kiadványok szerkezetéről a Gordon S. Wakefield-féle *SCM szótár* szócikke a következőképpen ír: a *Tractatus* vagy *Speculum Artis Bene Moriendi* címmel szereplő kiadványok rendszerint hat fejezetből állnak: 1. a halálhoz kapcsolódó kérdések tárgyalása keresztény szempontból; 2. az öt kísértés legyőzésére szolgáló tanácsok; 3. katekizmusok, amelyekre az üdvözülése érdekében a haldoklónak helyesen kell felelnie; 4. imák és szabályok, amelyek elősegítik a keresztire feszített Krisztus haldoklásának imitálását; 5. a haldoklót körülvevőkhöz intézett tanácsok, illetve 6. az imák, amelyeket a halál pillanatánál jelenlévőknek el kell mondaniuk. Forrás: *The SCM Dictionary of Christian Spirituality*. Ed. Gordon S. Wakefield. London. 1983. 21.

<sup>6</sup> Szabó Flóris: *i. m.* 683.

A Rudolftól átvett szövegtörténeti rendszerezés itt, a 16. századi szövegtípusok számbavételével lényegében le is zárul. A tanulmány ezután a magyar kódexekben található halál-szövegek forrásainak, *eredetijeinek* felkutatásával, az eddigi kutatási eredmények összegzésével foglalkozik. Alapos filológiai munkáról lévén szó a szerző a szövegek közti szerkezeti hasonlóságokra, érintkezésekre, szöveghelyek egyezéseire, illetve az ezeket létrehozó fordítói és kompilációs gyakorlatokra mutat rá. Ezeken keresztül lényegében a konkrét szövegek, szövegtípusok egymásra épülésének, fejlődési folyamatának tudományos narratíváját hozza létre, amelynek végpontja, vagy hogy a Szabó-féle tanulmány szófordulatát idézzem, *végző állomása* a műfaj létrejöttének kimutatása.

Az *ars moriendi*nek mint körülhatárolható szövegműfaji, irodalmi kategóriának a definiálása, műfaj történetének diakrón, fejlődéselvű bemutatása alapján véve a kanonikus vizsgálódás egy formája. Ezek a szövegek szerepére kérdeznék rá az irodalmi kánonban, azaz jórészt kritikai célokat szolgálnak.<sup>7</sup> Az *ars moriendi* szövegműfajának formai és szerkezeti körülhatárolása a *kategorizáció* során viszont háttérbe szorítja a különböző kiadványok lét- és használati módjainak vizsgálatát: a képek, szövegek, szövegtípusok más médiumokkal, főként pedig *ususokkal* való lazább és szorosabb kapcsolódásait. Ugyanez történik akkor is, amikor például a rövid típusú *Ars moriendi* kiadványok illusztrációit, egy ikonográfiai diskurzus keretében, mint *műtárgyat* tartalmi elemzésnek vetjük alá, és képtípusba (vagy ha tetszik, képi műfajba) soroljuk őket.

Mindkét eset lényegében eltekint a korabeli képiség és írásbeliség sajátos használati körhöz, például rituális cselekvéssorhoz, életvitelhez, hiedelemrendszerhez, mentalitáshoz kapcsolódó, nontextuális jellegzetességeitől.<sup>8</sup> Attól, amit Takáts József az irodalmiság vagy az irodalom meghatározása köré épülő módszertanok kritikájának apropóján *elsődleges kontextusként* határoz meg.<sup>9</sup> Ennek figyelmen kívül hagyása elválaszt a korabeli (15–16. századi), nyugati keresztény *jó halál* vagy a *meghalás művészete* fogalmak köré épülő komplex képzet-és gyakorlategyüttes történeti megismerésétől.

Valamely *Ars moriendi* kiadvány ugyanis nem egyszerűen szöveg és/vagy kép, hanem valamely korhoz köthető *kulturális termék* vagy „jóság”, szellemi tulajdon, ami az adott kor bizonyos ritualizált társadalmi gyakorlatának szerves részét képezi, és mint ilyen viselkedési, érték- és gondolatrendszerket kodifikál. Az *Ars moriendi* kiadványok a laikusok oktatására irányuló törekvések eszközeként a vallási szocializáció kordokumentumai. Mint a haldoklás *élethelyzetének*, a klérus által készített *interpretációi*<sup>10</sup> egyszerre értelmezhetőek nyelvként,

<sup>7</sup> Takáts József például *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződésemről* című tanulmányában a diakronikus irodalomtörténeti gyakorlattal szembefordulva elutasítja a kanonikus vizsgálódásokat; az irodalmi művet mint cselekvési folyamatokba ágyazott, használt, ágensek, intézmények, konvenciók által körülvevett, sőt azok által teremtett tárgyat vizsgálja. Takáts József: *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződésemről*. ItK CVII(2003/6). 729–741.

<sup>8</sup> Tóth Zsombor: *Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz. Cserei Mihály kalendáriumai. Esettanulmány.* = Uő: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez (Tanulmányok)*. Kvár. 2006. 339.

<sup>9</sup> Takáts József: *i. m.* 729–741; Uő: *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*. ItK CV(2001/3–4). 316–324.

<sup>10</sup> „Így tehát az antropológus, amikor egy közösség életét vizsgálja, valójában interpretációkról készít interpretációt. Hasonló módon az irodalmi szövegeket vagy a velük való cselekvéseket is tekinthetjük azon kultúrák értelmezéseinek, amelyben elkészítették vagy használják őket.” Takáts József: *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*. ItK CV(2001/3–4). 320.

aktusként, szimbólumként vagy érzelmi mintaként, amelyen keresztül valamely keresztény az adott korban, adott helyen az őt körülvevő társadalomban, történesekben, azaz *a világban tájékozódni hivatott*.<sup>11</sup>

Az *ars moriendi* így tehát műfaji kategória helyett egyfajta, leginkább prototipikus szerkezet alapján leírható, komplex kulturális jelenség, képzet- és gyakorlat-együttes, amelynek leg-reprezentatívabb formái az előbb említett rövidebb és hosszabb *Ars moriendi* kiadványok. Ezek a devóció különböző formáira szocializáló kordokumentumok példáiként kapcsolatban állnak nemcsak más használati körű szövegekkel vagy képekkel, hanem eltérő olvasási, értelmezési, szöveghasználati és főként vallási lelkigyakorlatokkal is. Mondhatni ezekkel való kapcsolathálójukban működnek, értelmezhetőek.

## Ars moriendi – ars meditando

Johannes (vagy Jean) Gerson ismeretlennek címzett, 1404-es párizsi levelében, melyet háromrészes munkájához (*Opusculum tripartitum de preceptis decaogi, de confessione, et de arte moriendi*) mellékel négyféle kereszténynek ajánlja munkáját. Először a papoknak és káplánoknak, akik tanulatlanok, ámde a gyónásokat meg kell hallgatniuk. Másodsor bármely tanulatlan világi vagy vallásos személynek, aki nem tud megjelenni a templomban a szokásos szentbeszéd és prédikáció alkalmain, hogy megismerhesse Isten rendeléseit. Harmadszor a gyermekeknek és fiataloknak, akiket a gyermekkor kezdetétől fogva tanítani kell a hit általános tartalmairól és főbb pontjairól. Negyedszer pedig azoknak, akik a Maison-Dieu-t vagy más elfekvőket látogatnak, és a betegetek gondozzák.<sup>12</sup> Ahogy saját leveléből kiderül, Johannes Gerson a gyónás és haldoklás hogyanjáról írott művét nem csupán a haldoklás alkalmához, idejéhez vagy teréhez rendelte. Maga rendelkezik arról, hogy azok, akiket a levélben említ, tegyék lehetővé a tanítás megjelenését a könyvekben, legyen az közzétéve képeken, jelenjen meg közterületeken, templomokban, iskolákban, kórházakban és a vallás egyéb intézményeiben.<sup>13</sup> A párizsi kancellár saját művéhez írott használati utasításai lényegében kiemelik azt a szűk értelemben vett alkalmi szövegek köréből.

Ehhez hasonlóan a fent említett, a haldoklás rítusát szervesen kiegészítő *Ars moriendi*-kiadványok jóval későbbi magyar fordításaira nemcsak mint haldoklási kézikönyvekre, hanem mint a mindennapi vallásos lelkigyakorlatot kiegészítő írásos reflexiókra ismerhetünk rá. Ezek, főként a szerzetesek, apácák körében, a halálról való elmélkedésnek (*meditatio mortis*) mint a „helyes élet” művészetének (*ars bene vivendi*) eszközei bukkantak fel.

A nyugati latin nyelvű és több nyelvre is lefordított példáktól eltérően a magyar *Ars moriendi*-fordítások nem teljeseek, sőt esetenként csupán részleteket találunk, amelyek közvetett úton kerültek az adott szövegkörnyezetbe. Gondoljunk csak a *Székelyudvarhelyi kódex* 289–293. oldalain található, több forrásból összerakott halálemélkedésre. Ez tartalmazza ugyanis a haldoklás

<sup>11</sup> Clifford Geertz: *A művészet mint kulturális rendszer*. = Uő: *Az értelmezés hatalma*. Bp. 1994. 239–267.

<sup>12</sup> Jean Gerson: *Early Works*. Kiad. Brian Patrick McGuire, New Jersey (The Classics of Western Spirituality). 1998. 224.

<sup>13</sup> Brian Patrick McGuire: *i. m.* 225.

idejére szánt hat kérdést,<sup>14</sup> amelyeknek „közvetlen forrása, mint azt Waldapfel József 1940-ben már bemutatta,<sup>15</sup> Discipulus-Herolt János egy szentbeszéde; viszont e discipulusi kérdésekben az anzelmi és gersoni kérdésekre ismerünk”.<sup>16</sup>

Az *Érsekújvári kódex* 269–291. oldalain található rövid típusú vagy *képes Ars moriendi*-fordítás, a szöveg alapján legalábbis, teljesnek mondható. Érdekes viszont, hogy a *Székelyudvarhelyi kódex*ben található elmélkedéshez hasonlóan ezt a fordítást is meditációs szövegek kontextusában találjuk. A magyar *Ars moriendi* előtt egy halál-elmélkedés olvasható, amely Szabó Flóris szerint prédikációrészlet lehetett; „arról elmélkedik, hogy szükséges megemlékezni a halálnak 1. kegyetlenségéről, 2. hamar jöveteléről, 3. kétséges voltáról, bizonytalanságáról, 4. mindentől megfosztó mivoltáról, 5. rettenetességéről”.<sup>17</sup> Ehhez kapcsolódik az előbb már említett *Ars moriendi*-fordítás, amelyet, hogy a fordítás teljességét és mikéntjét (le) ellenőrizze, Szabó Flóris a magyar szöveget a bécsi Österreichische Nationalbibliothek egyik *Ars moriendi* ősnymtatványával vetette össze – valószínűleg a Conrad Kachelofen-féle 1495–98-as lipcsei kiadás egyik példányával.<sup>18</sup>

Az *Ars moriendi* szövege után, Az *Érsekújvári kódex* 291. lapján kezdődik egy hosszabb elmélkedés a *halál rettenetes és szörnyű voltáról*. A meditáció latin eredetijeként Szabó Flóris a 16. században keletkezett *Memoria improvisae mortis* ismeretlen szerzőségű írást nevezte meg. A magyar fordítás ennek csupán kétharmadát vette át.<sup>19</sup>

Annak ellenére is, hogy igencsak megkérdőjelezhető lenne pusztán a szöveg kódexbeli elhelyezéséből vonni le következtetéseket, az imént bemutatott kompilációs gyakorlat, rekontextualizációs szövegalkotói tevékenység jóval túlmutathat a műfajok vagy szövegek közti átjárhatóság illusztrálásán. Az a tény, hogy egy hosszabb típusú haldoklási kézikönyv katekizmusrészletét előbb szentbeszédként, majd apácáknak, mindennapi használatra szánt elmélkedésként hasznosították újra, azt engedi sejteni, hogy ezek az (ez esetben hosszabb típusú) *Ars moriendi*-kiadványok azon túl, hogy összegyűjtik a haldokló mellett segédkezők számára hasznos szövegeket és megszabják, illetve előírják, hogy mikor kinek mit kell kérdeznie, mondania és tennie, egyúttal elmélkedési segédszövegeként is funkcionálhattak.

Gyakorlati tanácsaik mellett tehát ezek olyan lelkigyakorlatos kézikönyvek, amelyek, a fenti szövegek tanúsága szerint, a „hétköznapi”, mindennapos (mágán)áhitat szerves részét képezhetik. Mindez persze rendkívül izgalmas módon illeszkedik a korabeli devóciós gyakorlat azon törekvésebe, amely a „mindennapok” hitélete, a hétköznapi élettapasztalatok felől igyekszik egyfajta átjárhatóságot teremteni a halál előtti lelkiállapot, azaz a konkrét haldoklási tapasztalat

<sup>14</sup> „Discipulus kérdései sorban: hisz-e jó keresztényhez illő módon, és örül-e hogy ebben a keresztény hitben halhat meg; (Anzelm 1–2.); elismeri-e, hogy Istent megbántotta (Anzelm 3.); bánkodik-e emiatt (Anzelm 4.); megjavul-e, ha életben marad (Anzelm 5.); megbocsát-e mindenkinek (Gerson 6.), hiszi-e, hogy Jézus érdemei segítik az üdvösségre (Anzelm 6.).”

Szabó Flóris: i. m. 685.

<sup>15</sup> Waldapfel József: *A Székelyudvarhelyi kódex*. ItK L(1940). 256–257.

<sup>16</sup> Szabó Flóris: i. m. 685.

<sup>17</sup> Szabó Flóris: i. m. 683.

<sup>18</sup> A digitális facsimilekiadás a müncheni Bayerische Staatsbibliothek oldalán: [http://dfg-viewer.de/show/?set\[mets\]=http%3A%2F%2Fdaten.digital-sammlung.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00025104\\_mets.xml](http://dfg-viewer.de/show/?set[mets]=http%3A%2F%2Fdaten.digital-sammlung.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00025104_mets.xml) (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>19</sup> Szabó Flóris: i. m. 685.

felé, illetve ez utóbbi elképzelt, jövőbeli emlékét törekszik használni perspektívaként a mindennapok szemlélésére.

Megfigyelhetjük, hogy a halálemlékedések, a halálra felkészítő meditációs gyakorlatok valóban, gyakran élnek olyan retorikai megoldásokkal, amelyek segítenek a saját életet haldoklási folyamatként észlelni a halandóság tudatosítása felől. Ennek egyik technikája, *modusa*, amikor a szöveg az elmékedőt bizonyos gondolat sorok megfontolása után arra irányítja, készíti, hogy *jelen idejüként* élje meg a halál pillanatát, *jelenlevőként* a halált. Lássunk erre egy példát, az előbb említett halálszövegekből:

„De minek okáért mastan azért oh, te szörnyű halál, hertelen rohanván énréam megfogaltál és ezenképen való kötelekkel megkötöttél, és az keménységes kötelekben veled vonasz, miképen szokott vonatnia az kárhozott örök kénra avagy halálra. Mastan immár az nagy keserűséges bánatnak miatta kezem kulcsolva ordítást teszek, és rettenetes ivöltést, akarván az halál előtt elfutnom, de jaj mert nincsen ideje futásomnak, nincsen ideje menekülésemnek. [...] Nagy szörnyűségnek szózatját hallom zenegvén és füleimbe és mondván: Oh, te szegény, halálnak vagy te fia. Sem aranyok, sem ezüstök, sem atyádfiai, sem jó barátid nem szabadíthatnak meg tégedet én kezemnek hatalmából. Vége vagyon a te életödnek, eljött az végső óra, megkölleitött és be kell teljesednie.”<sup>20</sup>

Az itt olvasható meditációs gyakorlat, forгатókönyv mindenekelőtt a követés elvére épül: az elmékedő a lelkigyakorlat során vállalja bizonyos gondolati-érzelmi minták követését, mondhatni, ezekben gyakorolja magát, majd pedig az elgondoltak fényében értelmez, értékkel és cselekszik.

Hogy az elmékedés mint vallásos gyakorlat, illetve viselkedésmód célját és tétjét megértsük, a továbbiakban érdemes pár szót szólni a meditáció Gábor Csilla által összefoglalt<sup>21</sup> jelentéseiről, jelentőségéről. Gábor Csilla a *Meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* című tanulmányának első nagy fejezetében a meditáció jelentéseit tárgyalva rámutat arra, hogy „etimológiailag a latin szó jelentésével – meditator: elmékedik, gondolkodik – összefügg a meditáció mint egyéni áhitatgyakorlat és vallási cselekvés alapvető célkitűzése [...] tartalmazza tehát a gyakorlást, begyakorlás jelentésmozzanatát. Továbbá a szó gyökének héber eredete a félhangos, az egész személyiséget igénybe vevő olvasást, görög eredete pedig a szívben hordozást, szeretetteljes ápolást foglalja magában”.<sup>22</sup> Ugyanő a patrisztikus hagyomány *rumináció* fogalmán<sup>23</sup> és a Szent Benedek-i tradíció, *lectio – meditatio – oratio* hármasságán végigvezetve bemutatja a meditáció fogalmának továbbformálódó tartalmait, amelyek korai, szűkebb értelmében a bibliai szövegek gondolati kibontására, az olvasottak ízének újraátérzésére vonatkoztak, majd innen kiindulva lett az elmékedés gyakorlata, „olvasásból állandó odahallgatás” Istenre és kinyilatkoztatásaira fordított figyelem.<sup>24</sup>

<sup>20</sup> A részletet a Szabó Flóris által az *Érsekújvári kódexből* átirrt halálemlékedésből emeltem ki. Ez az az elmékedés, amely a kódexben rögtön az *Ars moriendi*-fordítás után jelenik meg. Szabó Flóris: *i. m.* 685–686.

<sup>21</sup> Gábor Csilla: *Meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica (2000/1). 135–143.

<sup>22</sup> Gábor Csilla: *i. m.* 136–137.

<sup>23</sup> „Az Ige ráérős, az egész személyiséget átjáró »kérődzése«.” Augustinus *Enarratio in psalmos*, 36, sermo III, 5. alapján: Gábor Csilla: *i. m.* 137.

<sup>24</sup> Gábor Csilla: *i. m.* 137.

Szempontunkból különösen érdekes az a megállapítás, amelyet Gábor Csilla a meditációs cselekvés tétjéről fogalmaz meg: „kifinomult önismeretre vezet, a meditációs cselekvésben a lélek mintegy ingamozgást végez a saját bűnös állapotának felismerése és Isten jóságának tapasztalata között. Ebből bontakozik ki az egyes meditációk szerkezeti sémája is: az elmélkedő látja a bűn mélységét, ám e felismerés a léleknek erőt ad, mert rácsodálkozik Isten irgalmára, végül Isten felé fordul.”<sup>25</sup>

Hasonló sémát követnek a rövid típusú vagy képes *Ars moriendik* is, amelyek a bevezető részt követő öt párfejezetben ördögi kísértések formájában mutatják be a haldokló szenvedéseit, majd az ezekre válaszként érkező, vigasztaló angyali inspirációkat.<sup>26</sup> A narrációs sor végén az utolsó fametszet a haldoklót ábrázolja, aki angyali segítséggel sikeresen ellenállt az ördög munkálkodásának, és így lelkét a szentek és angyalok Isten kegyelméből a mennybe viszik.

A kézikönyv tehát a haldoklás rítusát, történéseit, folyamatát, egész emocionális és cselekvési „koreográfiáját” meditációs gyakorlatként írja meg, reprezentálja. Az elmélkedés lényegében a haldoklás művészetének/mesterségének (*ars*) elsajátításának és gyakorlásának egyik legalapvetőbb formáját jelenti, amely nagy vonalakban a halandóság, a halálnak való folyamatos kiszolgáltatottság, a bűnösség tudatosítása, átérzése, majd ezáltal az Istenre és kinyilatkoztatásaira fordított figyelem, az odahallgatás által valósítja meg magát a jó halált. Mindez egy többlépcsős elmélkedési folyamat, *spirális dinamikájú, lelkigyakorlat-sor* eredménye, amely bizonyos egymással szoros összefüggésben levő, egymásra épülő kísértéseket igyekeznek „kezelni” azáltal, hogy ezek konstruktív értelmezésére, fölhasználására törekszik.

A hitvesztésbe, kétségbeesésbe, türelmetlen indulatba, büszke önhittségbe, ragaszkodó fősვნისებbe taszító kísértések az ördögök, démonok próbatételei, amelyek – a rövid *Ars moriendik* interpretációja szerint – a bölcsességhez, üdvösséghez vezető út legfontosabb állomásai. A kísértések „gyakorlati formájaként” a démonok különböző rossz, helytelen gondolati, érzelmi, kreatív képzelet- és emlékezetfolyamatok gerjesztésére törekszenek, amelyeket végül az angyali *inspiratio* állít helyre, „terel vissza a jó mederbe”. Lényegében tehát a bűnök, bűnös gondolatok, érzések konstruktív, azaz *jó* felhasználása valósul meg – azaz kell hogy megvalósuljon. A meditáció mint vallási gyakorlat tehát nem más, mint ezeknek a tanult, kognitív folyamatoknak, cselekvéseknek az elsajátítása, végrehajtása.

A következőkben az 1466-ban Németországban kiadott, rövid típusú *Ars moriendi*<sup>27</sup> két fejezetén és hozzájuk kapcsolódó fametszetek példáján keresztül azt vizsgálom, hogy az előbb említett rövid típusú *Ars moriendi*-kiadványok miként alkalmazzák az irányított emlékezés és felejtés meditációs technikáit a *desperatio* kísértése ellen. Elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy a *Képes ars moriendi* hogyan szocializálja használóját az emlékezés és felejtés különböző

<sup>25</sup> Gábor Csilla: *i. m.* 137.

<sup>26</sup> A fejezetek és képek, a rövid típusú, vagy képes *Ars moriendi* szerkezeti egységei: 2.a. Temptatio dyaboli de fide – 2.b. Bona inspiratio angeli de fide, 3.a. Temptatio dyaboli de desperationem – 3.b. Bona inspiratio angeli contra desperationem, 4.a. Temptatio dyaboli de impatientia – 4.b. Bona inspiratio angeli de patientia, 5.a. Temptatio dyaboli de vanam gloriam – 5.b. Bona inspiratio angeli contra vanam gloriam, 6.a. Temptatio dyaboli de avaricia – 6.b. Bona inspiratio angeli contra avariciam. Lásd *Ars moriendi*. Németország. kb. 1466. Forrás: *The Library of Congress: Digital Materials from the Lessing J. Rosenwald Collection* 20. <http://www.rarebookroom.org/Control/schars/index.html>. (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>27</sup> *Ars moriendi*, Németország, kb. 1466. Forrás: *The Library of Congress: Digital Materials from the Lessing J. Rosenwald Collection* 20. <http://www.rarebookroom.org/Control/schars/index.html>. (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)



aktusaira, illetve hogy az emlékezés és felejtés alakzatai, hogyan épülnek be és határozzák meg a jó halálra való felkészülés meditációs mozzanatait.

## A *desperatio* jelentése(i)

A latin *desperatio* szóval számos kora és késő középkori forrásban találkozhatunk: legyen az egyházi vagy világi szöveg, a kétségbeesés, reménytelenség fogalmát a teológiai jellegű munkáktól kezdve a költészeti alkotásokon át el egészen a jogi vagy orvosi jellegű szövegekig mindenütt megtaláljuk. A kifejezés sokféle használata arra enged következtetni, hogy a kor kulturális kontextusát tekintve a *desperatio* fogalma mind szemantikai, mind filozófiai, teológiai, de orvosi és jogi értelemben is jóval összetettebb, mint azt elsőre gondolnánk.

A *desperatio* fogalmi komplexitásának felvázolásakor kiindulópontként mindenképpen érdemes kézbe vennünk *A magyarországi középkori latinság szótárát*. A szótár harmadik kötete, korántsem meglepő módon, a latin *desperatio*, *desperationis* szócikkben a „reménytelenség, kétségbeesés, reménytelen helyzet” jelentéseket adja meg, és az előbb említett kifejezést az „*actus desperandi*, *defectus spei* [a remény hiányossága], *status desperatus*” latin kifejezésekkel rokonítja.<sup>28</sup> Ehhez hasonlóan a William Whitaker-féle latin–angol szótár<sup>29</sup> a *desperatio*, *desperationis* latin szavakhoz a kétségbeesés („*desperation*”), kétségbeesett tett („*desperate action*”), magatartás („*conduct*”) jelentéseket kapcsolja, kiegészítve a sort a reménytelen egészségi állapottal („*health*”) – a remény nélküli lelkiállapot mellett tehát már említést tesz a reménytelen fizikai állapotról, a gyógyíthatatlan betegségekre vonatkozó jelentésről. *A magyarországi középkori latinság szótára* továbbá a *desperatio* melléknévi formáját (*desperatus*, *-a*, *-um*) szintén reménytelennek és kilátástalannak fordítja, és itt a „*qui sine spe est* [a remény nélkül való], *perditus* [elveszett]” kifejezésekkel rokonítja.<sup>30</sup> Érdekes módon viszont a szótár megad még egy további jelentést, ami „javíthatatlan, gonosz, elvetemült” azaz „*qui corrigi non potest* [aki nem tud megjavulni vagy gyógyulni], *improbus* [gonosz, elvetemült], *iniquus*, *sceleratus* [bűnös, bűnöző]”.<sup>31</sup>

A szótár jelentésmeghatározásaiból – bár nincs konkrét teológia- vagy kultúrtörténeti utalás rá – némileg érzékelhető a középkori értelemben vett kétségbeesés fogalmának erkölcteológiai vonatkozása.<sup>32</sup> Nyomat sem találni viszont a szócikkben annak, amire George Mora *A pszichiátria és orvosi pszichológia történetében*<sup>33</sup> De Chapeaurouge 1960-as tanulmánya<sup>34</sup> alapján utalást tesz: „az »öngyilkosság« szó nem létezett a középkorban. *Desperatio*, az öngyilkosságok esetében leggyakrabban használt kifejezés azt a meggyőződést jelentette, miszerint

<sup>28</sup> *A magyarországi középkori latinság szótára*. III. Szerk. Harmatta János–Benkő Loránd–Boronkai Iván–Bellus Ibolya. Bp. 1992. 104.

<sup>29</sup> William Whitaker: *WORDS, Latin-to-English Dictionary*. Classics Technology Center. AbleMedia LLC. 1993–2007. <http://ablemedia.com/ctcweb/showcase/wordsonline.html>. (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>30</sup> Harmatta–Benkő–Boronkai Iván–Bellus: *i. m.* 104.

<sup>31</sup> Harmatta–Benkő–Boronkai–Bellus: *i. m.* 104–105.

<sup>32</sup> A *desperatio* a középkorban az erények és viciumok rendszerében a remény isteni erényének ellentéte.

<sup>33</sup> *History of psychiatry and medical psychology*. Ed. Edwin R. Wallace– John Gach New York 2008.

<sup>34</sup> Donat De Chapeaurouge: *Selbstmorddarstellungen des Mittelalters*. Zeitschrift für Kunstwissenschaft XIV(1960). 135–146.

nem vagyunk méltóak az örök üdvösségre, ezt pedig víciumnak tartották.” (Saját fordítás).<sup>35</sup> Mindebből már tisztán látszik, hogy a latin *desperatio* szó jóval összetettebb, történetileg is változó jelentéseket, szóhasználatokat foglal magában, mint azt a magyar kétségbeesés vagy reménytelenség kifejezéseink sejtetik, sejtethetik. Éppen ezért a magyar fordítás helyett magam is a latin kifejezés használatához ragaszkodom.

A középkori *desperatio* fogalmának megértéséhez, úgy gondolom, az egyik legjobb fogószót Alexander Murray a középkori öngyilkosságról írott monográfiája jelentheti.<sup>36</sup> A második kötetben a szerző külön fejezetet szentel a kétségbeesés bűnének (*The Sin of Despair*),<sup>37</sup> ebben pedig, a kifejezés kontextuális vizsgálata során, a *desperatio* három használati körét különíti el.

Az első jelentéskategória megállapításakor a *desperatio* fogalmát a mindennapi élet világi reményeinek ellentétéként határozza meg, és többé-kevésbé megfelelteti a mai reménytelenség, remény nélkülség kifejezéseinek jelentésével. Murray ide sorolja például az olyan szöveghelyeket, amelyekben a *desperatus* kifejezés a gyógyíthatatlan betegre, betegsége utal<sup>38</sup> – ha emlékszünk, a Whitaker-féle szótár is említést tesz a *desperatio* efféle jelentéséről –, elsősorban a csodatörténetekre hivatkozva továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy ez esetben nem egyszerűen szaknyelvi fordulatról van szó, hanem általánosan eufemizmusként használt kifejezésről beszélhetünk. Emellett hozható fel érvként az is, hogy a remény-reménytelenség ehhez hasonló szóhasználatával találkozunk többek között az 1466-os *Ars moriendi* bevezető fejezetének hamis reményre („*spem inanem*”) vonatkozó soraiban is, amelyben a betegnek a gyógyulással kapcsolatos hiábavaló bizakodásáról, annak szükségszerű háritásáról esik szó.<sup>39</sup>

A *desperatio* második és harmadik használati módjának átfedéseire Alexander Murray a *The Sin of Despair* fejezetének felvezetőjében<sup>40</sup> már felhívja a figyelmet. A *double entendre* jelenségéről beszélve azokra az átfedésekre utal, amelyek a teológiai értelemben vett kétségbeesés, tehát az isteni kegyelembe és az üdvözülésbe vetett *hit*, pontosabban remény elvesztése<sup>41</sup> és a *desperatio* eufemisztikus, az öngyilkosságra, konkrétan az öngyilkosság előtti kétségbeesett lelki- és elmeállapotra utaló használata között található. Murray ezt sztereotipizáló megoldásként értékeli, amely végső soron a *desperatio* bűnében összefoglalt elme- és lelkiállapotot kivetíti az öngyilkossági esetek mögött sejtett, sejtetett (sejtetni vágyott?) motivációkra, indokokra – ez lényegében pedig hasznos eszköznek bizonyul a szociális és vallási elképzelések egyetlen rendszerbe való koncentrálására.<sup>42</sup>

A reményvesztés tehát mint a hívő és Isten közötti szakadék tételeződik. George Morára visszautalva az a meggyőződés, hogy az adott személy a bűnei miatt nem méltó az isteni

<sup>35</sup> „The word suicide did not exist in the Middle Ages. Desperatio, the word most commonly used in suicide cases meant the conviction of not being worthy of eternal salvation and was considered a vice.”

Edwin R. Wallace– John Gach: *i. m.* 220.

<sup>36</sup> Alexander Murray: *Suicide in the Middle Ages*. I–II. New York 2000.

<sup>37</sup> Alexander Murray: *i. m. The Curse on Self-Murder*. II. 369–385.

<sup>38</sup> Az Alexander Murray által hivatkozott szöveghelyekben a beteg „reménytelenül beteg” vagy „*despaired of life*”, nincs reménye az életben maradásra. Alexander Murray: *i. m. The Curse on Self-Murder*. II. 374–375.

<sup>39</sup> Az *Ars moriendi* ezt a részt konkrétan a gersoni intelmekből (*Opus tripartitum*) vette át.

*Ars moriendi*. Németország. kb. 1466. Forrás: *The Library of Congress: Digital Materials from the Lessing J. Rosenwald Collection 20*. <http://www.rarebookroom.org/Control/schans/index.html>. (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>40</sup> Alexander Murray: *i. m. The Curse on Self-Murder*. II. 370.

<sup>41</sup> Az üdvözülésben, megbocsátásban való remény elvesztése a hitehagyás egy formája, de nem egyenlő a hitetlenséggel.

<sup>42</sup> Alexander Murray: *i. m. The Curse on Self-Murder*. II. 370.

kegyelemre, s így az üdvösségre sem. Ez viszont nem egyértelműen egyenlő az öngyilkosságra való hajlandósággal, még annak ellenére sem, hogy e két jelentés látszólag összemosisódik a *desperatio* fogalmában. Sokkal inkább arról van szó, hogy a korabeli elképzelés szerint a teológiai értelemben vett *desperatio* bűne végül esetenként az öngyilkossághoz vezethet. Ez pedig mint az örület egyik formája a reményvesztéstől a kétségbeesésig húzódó skála legszélsősége-sebb, szó szerinti végpontját jelenti.

Az Alexander Murray által elhatárolt második használati körben a *desperatio* tehát bűn, pontosabban bűnös készség, szokás, más néven *viciūm*, azaz részét képezi a középkori morálteológia bibliai és klasszikus alapokon nyugvó, erényekből és viciūmokból felépülő rendszerének.

A *vitia et virtutes* „irodalmi” feldolgozásai és képi ábrázolásai a 13. századtól egyre gyakoribbnak mondhatóak, körülbelül erre az időre tehető az is, amikor a korábbi erény-bűn felsorolásokat felváltja a Nagy Szent Gergely-féle, hét (vagy nyolc?) viciūmot felsorakoztató rendszer.<sup>43</sup>

Mindez elsősorban az 1215. november 11. és 30. között zajló Lateráni zsinat gyónásra vonatkozó határozatának köszönhető, amely szó szerint így hangzik: „Mindkét nemből való minden hívő, miután a megkülönböztetni tudás éveihez elérkezett, legalább egyszer egy évben minden bűnét egyedül és becsületesen gyónja meg saját papjának, és a rá kiszabott elégtételt (penitencia) törekedjék erői szerint elvégezni” (21. fejezet).<sup>44</sup> Bár kérdéses lehet, hogy mindezt mennyire sikerült gyakorlatba ültetni, az mindenesetre tény, hogy a határozat egy olyan igényt illetve szükségletet teremtett – mind a hívők, mind a papság részéről –, amelyik az erények és bűnök különböző médiumokban való megjelenítésének egész áradatát indította el, a penitenciatartás hogyanját tárgyaló kézikönyvektől el egészen az erények és bűnök gyümölcseit fa alakban ábrázoló képtípusokig.

Hogy a különböző viciūmokkal, ezen belül is a *desperatio* teológiai viciūmával való foglalkozásnak pontosan mekkora súlya és fontossága lehetett a késő középkori, nyugati keresztény lelki gondozói gyakorlatban, azt mi sem bizonyítja jobban annál, hogy a remény isteni erényével,<sup>45</sup> majd a középkor későbbi századaiban éppen emiatt a gyónás szentségével is szembenálló *desperatio* gyakori témája a *consolatio*val foglalkozó pasztorális, ezen belül is a gyóntatási kézikönyveknek, traktátusoknak.

Példaként említhetjük Robert Grosseteste lincolni püspök *Templum dei* vagy az ennél jóval hosszabb és gazdagabb *Deus est* című, 13. századi értekezéseit, amelyek számos példányban fennmaradtak; másolataikkal egészen a 15. századig találkozhatunk.<sup>46</sup>

Robert Grosseteste *Deus est* című értekezése a szerző legkidolgozottabb kézikönyve, amelyet elsősorban művelt papoknak szánt. Ebben a traktátusban a szerző a *desperatiót* negatív értelemben használja, és három jelentését, esetét különíti el: 1: Isten hatalmának vagy hajlandóságának tagadása a bűnbocsánatot illetően, mondván, hogy méltányosságában túl szigorú;

<sup>43</sup> Nagy Szent Gergely a *superbia* fogalma alatt összevonja a büszkeség és hiúság bűnét, ezek mellett pedig a következőket sorolja: *avaritia* (fősvénység), *luxuria* (bujaság), *invidia* (irigység), *ira* (harag), *gula* (torkosság) és *acedia* vagy *accidia* (lustaság). Az *Encyclopedia of the Middle Ages* a lustaság helyett a *tristitia* (szomorúság) bűnét említi, lásd *Encyclopedia of the Middle Ages*. II. Eds. André Vauchez–Richard Barrie Dobson–Michael Lapidge. Cambridge 2000. 1512.

<sup>44</sup> *Hívvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Kiad. Heinrich Denzinger–Peter Hünermann. Szerk. Burger Ferenc. Ford. Fila Béla–Jog László. Bp.–Bátanytereny. 2004. 278.

<sup>45</sup> Pál apostol korinthusiakhoz írt első levele alapján (13,13) három isteni erényt különböztetünk meg: hit, remény és szeretet.

<sup>46</sup> James McEvoy: *Robert Grosseteste*. (Great Medieval Thinkers) New York 2000. 142–143.

2: a *desperatio* a bűnös morális képességeire is vonatkozhat, olyan formán, hogy a bűnös úgy találja, Isten nem bocsát(hat) meg neki, mert bűnei sokasága miatt nem gyakorolhat ahhoz elegendő penitenciát; 3: a bűnös úgy gondolhatja, hogy a megállapított penitencia túl sok neki – az önmaga változásával szembeni *desperatio*.<sup>47</sup>

A példák közé sorolhatjuk még Johannes (Charlier) Gerson, a *párizsi egyetem kancellárjának jó néhány munkáját is. Ezek közül mindenképpen említésre méltóak a De consolatione theologiae desperatióra vonatkozó részei,*<sup>48</sup> vagy Gerson kísértéseket (*tentationes* vagy *temptacions*) tárgyaló szermói, sőt akár az *Opus Tripartitum is, főként annak második (De confessione) és harmadik része, a De arte moriendi, amely a későbbi Ars moriendi és De arte bene moriendi kiadványok egyik fő forrásává vált.*

Az 1418-ban írott *De consolatione theologiae* című munkájában Johannes Gerson a *consolatio*val kapcsolatosan már a *desperatio* hasznosságáról beszél. A záránkokkal kapcsolatosan bővebben kifejti a kísértésekre vonatkozó nézetét; eszerint az utazók (*viatores*) nem várhatják, hogy elkerüljék a kísértéseket (*tentationes*), amelyek külső körülmények, vagy a bűnt (*peccata*), ami az emberek belső állapotához tartozik. Mindezek és az ezek okozta elhagyatottság és kétségbeesés szükséges ahhoz, hogy az utazók levetkőzzék hiúságukat, önhittségüket, büszkeségüket.<sup>49</sup> Gerson szerint tehát a *desperatio* átmeneti lelkiállapotként vagy konstruktív ellenpéldaként elfogadott, sőt szükségszerű. A *desperatio* ilyen értelemben a lelki gondozás (*cura animarum*) és a lelki vezetés (*regimen animarum*) egyik fontos „alapanyaga”, ez gerjeszti a bűnbánatot, és ezt a lelkiállapotot fordítja át a *confessio*, a bűnök rituális megbocsátása, eltörlése. A gyónás tehát bizonyos értelemben felejtésgyakorlat, amely a bűnök előhívásának gyakorlatával kezdődik, majd a penitenciatartás által felejtésgyakorlatokkal végződik.

A rövid típusú *Ars moriendi Temptatio dyaboli de desperationem* és *Bona inspiratio angeli contra desperationem* című fejezetei hasonló gyakorlatként épülnek fel; emlékezet- és felejtésgyakorlatokra épülő meditációs eljárások segítségével a haldoklót, tágabb értelemben a kiadvány használóját emlékek és *képzeletdarabok* egész *tárházán* vezetik keresztül, amelyeknek a *consolatio*n túl egyetlen célja és tétje van: a *jó halálra* való felkészülés, annak elérése.

## Ars moriendi – ars memorandi

Az 1466-os *Ars moriendi* kiadvány bevezető része a meghalás művészetének (*artem bene moriendi*) elsődleges *intentió*ját a gyakori szem előtt tartásban határozza meg (*frequenter pre oculis habeat*), ennek köszönhető az, ha a beteg elméje még a súlyos betegség során is vissza tudja pörgetni, elő tudja hívni azt.<sup>50</sup>

<sup>47</sup> Forrás: Alexander Murray: *i. m. The Curse on Self-Murder*. II. 378.

A szöveget Siegfried Wenzel közölte a *Franciscan Studies* 30. számában (1970, 218–293).

<sup>48</sup> Erről részletesebben Mark Stephen Burrows: *Jean Gerson and De Consolatione Theologiae (1418)*. Tübingen 1991. 63–72.

<sup>49</sup> Mark Stephen Burrows: *i. m.* 64.

<sup>50</sup> *Ars moriendi*, Németország. kb. 1466. 16. Forrás: *The Library of Congress: Digital Materials from the Lessing J. Rosenwald Collection* 20. <http://www.rarebookroom.org/Control/schars/index.html>. (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

Hogy pontosan mit is, arra az *Ars moriendi* által használt *intentio* kifejezés vezethet rá, amellyel ebben a jelentésben elsősorban a *memoriát*, pontosabban az *ars memorandit* tárgyaló középkori latin nyelvű szöveghagyomány olyan szövegeiben találkozhatunk, amelyek Arisztotelész munkáira hivatkoznak, azoknak kommentárjai. Nagy Szent Albert (Albertus Magnus 1193/1206 –1280) *De bono* című traktátusában például átveszi az arisztotelészi fantazma (*phantasma*) fogalmát, amely valamely látható anyag mentális lenyomataként (lásd pecsétgyűrű-metaphora) a *sensus communis*bam olvad össze a többi érzékszerv felől érkező „képekkel”, így létrehozva az anyagi forma képmását és *intentióját*.<sup>51</sup> Ugyanő a *De Anima* című művében a mesterséges memóriát (a tanulással, gyakorlással fejlesztett *memoria artificialist*) a formák, képek és az ezekből kirajzolódó *intentiones* kincsestárának nevezi. Az *intentiones* magyarázatára pedig egy példát hoz: egy kép (*imago*), amely a farkas formájára emlékeztet, azt az *intentiót* is tartalmazza, hogy a farkas veszélyes.<sup>52</sup>

Megfigyelhetjük, hogy a klasszikus és a középkori értekezések, amelyek az emlékezés művészetét tárgyalják, alapvetően azt feltételezik, hogy minden, ami az érzékek útján az elmébe kerül „látható” formában, a sorrendbe, rendszerbe *helyezett (loci)* „képekben” (*imago* vagy *simulacrum*) tárolódik, tehát hogy „a memória ezek segítségével tárolja, osztja fel és hívja elő anyagát”.<sup>53</sup> Mary Carruthers *The Book of Memory* című könyvében, amelynek egyik fejezete magyarul Neumer Katalin *Kép, beszéd, írás* című kötetében jelent meg, pontosan ebből kiindulva igyekszik aláírni azt az elméletet, miszerint az írásbeli kultúra felváltotta volna az emlékezésen alapuló szóbeli kultúrát. Azt állítja, hogy az írás aktusa sehol sem a memória kiszorítója,<sup>54</sup> éppen ellenkezőleg, „a könyvek is az emlékezet által irányítottak és támogatottak, a memória pedig maga is olyan, mint egy könyv, egy írott lap vagy egy viasztábla”.<sup>55</sup>

Már csak a fejezet elején idézett szövegrészletre visszagondolva is nyilvánvalónak látszik, hogy Carruthers megállapítása az *Ars moriendi*-könyvek esetében igencsak releváns, mi több, a késő középkori értelemben vett jó halál mint összetett képzetegyüttes megértésének és felmutatásának újabb, izgalmas lehetőségeit kínálja. Az *Ars moriendi* mint haldoklási vagy meditációs kézikönyv ugyanis az előhívás-mozzanatok sorozatát alkalmazó meditációs gyakorlatokon keresztül egy olyan „tapasztalati tökét” igyekszik teremteni, amely a kézikönyv használatjában kialakítja a haldoklás során játszódó (lelki) történések jövőbeli emlékeit, képzetait, és ezáltal megóvja őt a kísértésektől, segítséget nyújt a haldoklásban.

Más szóval a kiadványok képeinek és szövegeinek beszédmódjában többé-kevésbé elrejtett gesztusok követésében, amelyek az olvasót vagy használatra *veszik rá*, hogy bizonyos gondolati és ehhez szorosan kapcsolódó érzelmi sémákat kövessen, rendkívül fontos szerepe van az emlékezésnek – a jól meghalás művészetének/mesterségének elsajátításához tehát elengedhetetlen az emlékezés (és felejtés) művészetének ismerete.

<sup>51</sup> *The Medieval Craft of Memory: An Anthology of Texts and Pictures*. Eds. Mary J. Carruthers–Jan M. Ziolkowski. Philadelphia 2002. 118.

<sup>52</sup> Frances Yates: *The Art of Memory*. (Selected Works, III.) London–New York. 1999. 64.

<sup>53</sup> Mary J. Carruthers: *Az emlékezés könyve. Tanulmány a memóriáról a középkori kultúrában = Kép, beszéd, írás*. Szerk. Neumer Katalin. 2003. 56.

<sup>54</sup> Mary J. Carruthers: *i. m.*, 55.

<sup>55</sup> Mary J. Carruthers: *i. m.*, 56.

## Felejtés

„Másodszor pedig az ördög megkísérti a beteg embert a kétségbeesés által, amely az, Isten iránti remény és bizalom ellen van” (saját fordítás).<sup>56</sup> Ezzel a mondatlal kezdődik az *Ars moriendi* harmadik fejezete, amelyben az ördög a beteg bűneinek felmutatásával annak testi fájdalmát megsokszorozva a fájdalmak fájdalmát (*doloris doloribus*) okozza.

A fejezethez tartozó fametszeten láthatjuk, ahogy a háttérben az egyik ördög felmutatja a haldokló bűneit felsoroló lajstromot, táblát („*ecce peccata tua*”), ehhez tartozik a szöveg következő részlete: „Lásd, nyomorult, mennyien vannak a te bűneid, így sosem nyerhetsz bűnbocsánatot” (saját fordítás).<sup>57</sup> Az *Ars moriendi* szövege rögtön ezután Káin példáját emeli be a szövegbe, amikor is idézi az ágostoni bibliakommentárok óta a *desperatio* egyik legfontosabb megnyilvánulásaként használt mondatát:<sup>58</sup> „Kain így szölt az Úrhoz: »*Túl nagy a büntetésem ahhoz, hogy el tudjam viselni*«” (Teremtés 4,13, Vulgata: „*dixitque Cain ad Dominum maior est iniquitas mea quam ut veniam merear*”, azaz: nagyobb az én bűnöm, semhogy bocsánatot érdemeljek). Az előbbi idézet ezúttal viszont nem mint negatív példa, hanem mint a *desperatio* mellett szóló érv tűnik fel a szövegben, és így a kétségbeejtés eszközévé válik. A szöveg látszólag Káint, az isteni kegyelmet elutasító ember prototípusát állítja eléünk követendő példaként, azt, aki tagadja, hogy bűnei megbocsáthatóak és ezáltal elfelejthetőek lennének.

A szöveg következő, a főbűnket előszámláló soraival párhuzamosan a metszeten a bujáság, pontosabban a házasságtörés (a háttérben álló nőalakok: „*fornicatus es*”), a hamis eskü (az egyik ördög eskütételre emeli kezét: „*periurus est*”), az irigység (az egyik ördög ellopott pénzeserszényt és ruhát tart a kezében), gyilkosság („*occidisti*”) és a kapzsi, fősvény élet („*avare vixisti*”) képelemei tűnnek fel. A bűnök ehhez hasonló felsorolása, előhívása, *szem előtt tartása* a vigasztalás, penitenciatartásra való biztatás helyett, a meditációs emlékezet- és felejtésmozzanatok első lépéseként a bánat, szomorúság kísértését valósítják meg.

A *tristitia* víciuma, az isteni kegyelmet tagadó *desperatio*hoz szorosan kapcsolódva, a gyóntatási kézikönyvekben is gyakran említésre kerül. A rendszertelen és csak részleges gyónással együtt mint a bűnbánat egyik helytelen formája jelenik meg, amikor a hívő nem hajlandó elhagyni bűneit.<sup>59</sup> Ilyen módon az emlékezetben tartás e formája, a felejtés megtagadása éppen a kísértés eszközeként szolgál.

Étienne de Besançon Domonkos-rendi szerzetes 13. századi *Alphabetum Narrationum* című gyűjteményének 15. századi, angol kiadásában találunk egy példázatot arról, hogyan ejt kétségbe az ördög a női csábítás által egy szerzetest. („*Carnem commouens diabolus eciam in*

<sup>56</sup> „*Secundo dyabolus temptat hominem infirmum per desperationem: que est contra spem atque confidentiam quam homo debet habere in deum.*” *Ars moriendi*. Németország. kb. 1466. 29.

Forrás: *The Library of Congress: Digital Materials from the Lessing J. Rosenwald Collection 20.*

<http://www.rarebookroom.org/Control/schars/index.html> (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>57</sup> „*Tu miser vide peccata tua que tanta sunt: ut nunquam veniam acquirere possis.*” *Ars moriendi*. Németország. kb. 1466. 29. Forrás: *The Library of Congress: Digital Materials from the Lessing J. Rosenwald Collection 20.* <http://www.rarebookroom.org/Control/schars/index.html> (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>58</sup> Alexander Murray: *i. m. The Curse on Self-Murder*. II. 377.

<sup>59</sup> Lásd előbb Robert Grosseteste felsorolását a *desperatio* formáiról.

*sanctis per formam mulieris, inducit eos in desperationem*).<sup>60</sup> A történet szerint egyszer egy szerzeteshez egy gyönyörű nő képében kopogott be az ördög, és éjszakára menedéket kért tőle. Az megszánta és befogadta őt, de a nő szépsége és kedves szavai megkísértették. Amikor a barát átölelte és megcsókolta, a nő otromba démonná változott, és kétségbe ejtette azzal, hogy azt énekelte, kiestél te a mennyekből, és lám, milyen mélyre süllyedtél a pokolba.<sup>61</sup> Elsőre úgy tűnik, a történet a bujaság kísértését beszéli el (lásd előbb *fornicatio*), a példázat viszont végül a *desperatio* negatív kimenetelét mutatja be: a szerzetes kétségbeesésében belehal a bűnös életbe.<sup>62</sup> A bűnös barát nem keres és kap megbocsátást, feloldozást: nem felejt(het). Ennek fordítottjaként viszont számos exemplumot találunk, amelyek a gyónás hasznossága mellett érvelve olyan történeteket mesélnek el, amelyekben a bűnök meggyónása kitörli az ördög emlékezetét, vagy éppen megvakítja az ördögöt.<sup>63</sup>

Az egyik ilyen példázat egy özvegy történetét beszéli el, aki ismert volt vallásos lelkületéről, viszont az ördög kísértésére bűnbe esett saját fiával, és szült egy gyermeket. Ekkor az ördög emberi formát öltve elment a püspökhöz, és azt mondta neki, hogy egy nap, amikor eljön az ideje, bizonyítani fogja az özvegy bűnösségét. Amikor az özvegy érezte, hogy közeledik halálának napja, elment, meggyónt a püspöknek. Amikor az ördög kinyitotta a papírjait, látta, hogy mindaz, amit lejegyzett, el lett törölve, és nem ismeri fel őt.<sup>64</sup>

## Felbontott és helyreállított rend (*ordo*)

A *Temptatio dyaboli de desperationem* című fejezetben feltűnik egy bibliai idézet, amelyet az ördögök a kétségbeesés eszközeként alakítanak. Szent Jakab levele 2:13 így hangzik: „Mert az ítélet irgalmatlanul lesújt arra, aki nem irgalmas. Ám az irgalom győzelmet arat az ítélet fölött” (Vulgata: „*iudicium enim sine misericordia illi qui non fecit misericordiam superexultat autem misericordia iudicio*”). Ezt a szöveghelyet az ördögök az isteni ítékezés szigorúságának illusztrálására használják fel, ily módon ejtve kétségbe az olvasót. A bibliai szöveghely efféle (re)kontextualizációja valamely *imago* rossz helyre (*loci*) való helyezésével egyenértékű, ami megbontja a rendet (*ordo*), és helytelen értelmezéshez, ennek köszönhetően pedig az erény elvesztéséhez vezet. A *Bona inspiratio angeli contra desperationem* című fejezet és a hozzá

<sup>60</sup> *Alphabet of Tales: An English 15th Century Translation of the Alphabetum Narrationum of Etienne de Besançon, from additional MS. Add. 25719 of the British Museum.* Ed. Mary Macleod Banks. Ed.: University of Michigan Humanities Text Initiative. Ann Arbor 1997. 90–91.

Lásd <http://quod.lib.umich.edu/c/cme/AlphTales/1:132?rgn=div1;view=fulltext> (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>61</sup> „O! you monk, that was so extolled in Heaven, how deep now you are drowned in Hell” Uo. 91.

Lásd: <http://quod.lib.umich.edu/c/cme/AlphTales/1:132?rgn=div1;view=fulltext> (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>62</sup> „and afterward died in a wicked living” Uo. 91.

Lásd <http://quod.lib.umich.edu/c/cme/AlphTales/1:132?rgn=div1;view=fulltext> (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>63</sup> Joseph Goering–Pierre J. Payer: *The „Summa penitentiae Fratrum Predicatorum”. A Thirteenth-Century Confessional Formulary.* *Medieval Studies* 55(1993). alapján Alan E. Bernstein: *Teaching and Preaching Confession in Thirteenth Century Paris = The Devil, Heresy and Witchcraft in the Middle Ages. Essays in Honor of Jeffrey B. Russell.* Brill. Ed. Alberto Ferreiro. Leiden–Boston–Köln 1998. 122–123.

<sup>64</sup> Alberto Ferreiro: *i. m.* 123.

tartozó fametszet lényegében visszaállítja a rendet, amelyet az előző fejezetben elhangzott diabolikus érvek felborítottak. A szöveg és a metszet exemplumként bibliai alakokat sorol fel, és ezáltal, ha csak utalásszerűen is, de olyan élettörténeteket idéz fel és von be a jó halálról szóló narratívába, amelyeknek középpontjában az isteni kegyelemmel megjutalmazott ember prototípusa áll. „Lásd a Krisztus megtagadó Péter példáját, az egyházat üldöző Pálét, az adószedő Mátéét és Zakeusét, a paráznaságban bűnös Mária Magdolnáét, akit házasságtörésen értek, a Krisztus mellett felfeszített latorét, Egyiptomi Máriáét” (saját fordítás).<sup>65</sup> Ebben a kontextusban a metszeten és a szövegben felidézett alakok élettörténeteiből, kultuszából értelemeszerűen a megtérésről és a bűnbocsánat elnyeréséről szóló epizódok emelkednek ki, másfelől pedig élettörténetük egyéb részei az *Ars moriendi* meditációs eljárásainak sajátos szelekciója során irrelevánssá, mellékessé válnak. A meditáció mint lelki gyakorlat során ezek a történetek, narratívák, pontosabban előhívásuk, felidézésük gesztusa hivatott kimozdítani az olvasót a *desperatio* állapotából.

Jody Enders *Death by Drama and Other Medieval Urban Legends* című kötetében jár utána a meus-i színház esetének.<sup>66</sup> A városi legenda forrásaként Antoine-Étienn *Histoire de Meux* (1868) című munkáját említi, amely Louis Petit de Jullenville-re hivatkozva számol be arról, hogy az 1547 és 1549 között működő színházat főként egyházi nyomásra végül lebontották, és a területet eladták. Mindez valószínűleg a színházban történő furcsa halálesetek miatt történt – mondja –, ugyanis azok, akik a passiójátékokban az ördögök szerepét játszották, a nagy szegénység miatt éhen haltak, egy bizonyos Pascalus nevezetű, aki a Sátánt alakította, bitófán végezte, és aki a darabban *Desperatio* szerepében tűnt fel, végül megmérgezte magát.<sup>67</sup>

Ezek a történetek, híresztelések persze háttérbe szorítják, felülírják a passiójáték üzenetét, misztikáját. Egy vallásos színháznak elvileg az lenne a célja, hogy közelebb hozza Isten szavát az emberekhez, újra- és újrajátssza, felidézze Jézus történetét, a megváltás misztikáját. Ebben a Júdást kísértő *Desperatio* igazából mellékszerepet kellene hogy kapjon, pontosabban egy sajátos forgatókönyv alapján felülíródjon. A színház szocializációs szerepe éppen ebben az isteni megbocsátásra való emlékeztetésben, az egyház ebben való szerepének tudatosításában kellene hogy megnyilvánuljon. A városi legenda, a híresztelések viszont összemosták színház és valóság határait, egyfajta negatív misztikát valósítottak meg, amelyben a *desperatio* bűne írja felül a megváltás történetét, és nem fordítva. Kissé leegyszerűsítve egy kisiklott emlékeztetgyakorlatról van szó: a nézők emlékezetében, beszélgetéseikben bizonyára sokkal erőteljesebb nyomot hagytak a bizarr halálesetek, mint maga a játék. Egyházi perspektívából ez igencsak szemet szűrhatott, főként ha amúgy is ürügyre volt szükség az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő színház felszámolására.

A passiójátékhoz hasonlóan az előbbi *Ars moriendi*-részletek által konstruált meditációs halálgyakorlatok is elviekben a *desperatio* mint lelki, pszichikai fájdalom konstruktív

<sup>65</sup> „*Exemplum habeas in Petro christum negantem. Paulo ecclesias persequente, Matheo et Zacheo publicanis. Maria magdalena peccatrice in muliere deprehensa in adulterio: in latrone iuxta Christum in cruce pendente: Maria egyptiaca*”. *Ars moriendi*. Németország. kb. 1466. 33. Forrás: *The Library of Congress: Digital Materials from the Lessing J. Rosenwald Collection 20*. <http://www.rarebookroom.org/Control/schars/index.html>. (Utolsó megtekintés dátuma: 2012. augusztus 28.)

<sup>66</sup> Jody Enders: *Death by Drama and Other Medieval Urban Legends*. Chicago 2002. 169–181.

<sup>67</sup> Jody Enders: *i. m.* 169.



felhasználására törekszenek. Az elképzelt és a saját bűnök emlékdarabjaiból gerjesztett *desperatio* érzése, állapota itt viszont már a meditáció során megvalósítandó önátformálás kiindulópontja. A *Temptatio dyaboli de desperationem* és *Bona inspiratio angeli contra desperationem* című fejezetek használójukat arra vezetik rá, hogy a halálra készülés során a felidézés és felejtés különböző mozzanatait, koreografált gesztusait követve előbb megtapasztalják és „átéljék” a *desperatiót*, majd pedig ebből kimozdulva fel is használják azt a bűnbánat során.

A két fejezet tehát az elfordulást odafordulássá igyekszik változtatni, a bezárkózást nyitássá – a jó *desperatiót*, a kétségbeesés konstruktív készségét igyekeznek fejleszteni. Ennek viszont gyakorlati megvalósulásáról, arról, hogy konkrét szituációkban vajon, hogyan és milyen sikerrel használták ezeket a könyveket, gyakorlatokat, továbbra is vajmi keveset tud(hat)unk.

### ***Desperatio: Remembering and Forgetting in the Late Medieval Art of Dying Well***

*Keywords: ars moriendi, desperatio, memoria*

„Secondly the demons tempt the ill man with despair, which is against confidence that men should have in God.” (*Ars Moriendi...* Germany, 1466). The passage above, and all the short versions of the *Ars Moriendi* block-books from the 15–16<sup>th</sup> century use the Latin word *desperatio*. The lexical meaning of this term is despair or being without hope, but in the Late Middle Ages the use of the words related to *despero* had varied connotations. They could refer to the diagnosis of an incurable, deadly illness, or in a theological sense *desperatio* could mean the lack of faith: failure of hope in God’s mercy. This term could also be used as an euphemism for suicide, or for the suicidal state of mind.

The present study deals with one of the before mentioned short versions of the *Ars Moriendi* block books, in particular with the chapter and illustration of the temptation of despair. It tries to detect how the text and the image reflect and use the cognitive processes of remembering and forgetting as spiritual techniques against despair, all this by defining some interferences between the Late Medieval *art of memory*, *art of forgetting* and *art of dying well*.

Papp Kinga

## Kálnoki Sámuel és a könyvek világa

Kálnoki Sámuel neve a kora újkori Erdéllyel foglalkozók számára nem idegen csengésű, azonban személye nem tartozik a legnépszerűbb erdélyi nemesek közé. Népszerűtlensége karrierje alakulásából fakad, ugyanis katolikus felekezetű székely nemesként a császári udvar vonzáskörébe került. Nevét leginkább bécsi kancellárhelyettesi pozíciójával, a Katolikus Státus és Apor István tevékenységével kapcsolják össze, valamint Bethlen Miklós pápista ellenfeleként szokás említeni, akiről Bethlen „omnium bipedum vanissimus”-ként vall,<sup>1</sup> és „vallásüldözés, részegség, paráznaság, fősvénység, hazugság és csaknem elfutó bolondság lelkétől elfoglaltatott”<sup>2</sup> emberként jellemzi. Azonban a politikai karrier és a katolikus restauráció támogatása mellett életében a könyveknek is jutott némi szerep.

### Életút és karrier

Kálnoki Sámuel 1640 májusában született Kőröspatakon, apja Kálnoki István Miklósvárszék vicekirálybírója, anyja Béli Anna. Tanulmányait Kolozsváron kezdte a jezsuitáknál, az iskola Mária Kongregációjának fennmaradt anyakönyve szerint 1655-ben a kongregáció vicerektora volt,<sup>3</sup> Apor Péter<sup>4</sup> és az ő nyomán Benkő József, Nagy Iván és mások úgy tudták, hogy iskoláit Bécsben folytatta, azonban erről egyelőre nem sikerült egyetlen katalógusban sem adatot találnom.<sup>5</sup> Tanulmányai befejezése után, a székelyek hagyományához híven, katonai pályára lépett. Benkő József arról számol be, hogy bécsi tanulmányai elvégzése után Horvátországba és Olaszországba látogatott.<sup>6</sup> Apor Péter szerint bécsi tanulmányai után Zrínyi Péter mellett katonáskodott, akitől jutalmul egy kardot kapott.<sup>7</sup>

Papp Kinga (1983) – tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, kinguspapp@gmail.com

<sup>1</sup> *Bethlen Miklós Élete leírása magától.* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szöveggondozás, jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 832

<sup>2</sup> Uo. 913.

<sup>3</sup> Lásd Szógi László–Varga Júlia: *A Szegei Tudományegyetem és elődei története. I. rész. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872.* Szeged 2011. 84.

<sup>4</sup> „Comes Samuel Kálnoki, qui philosophiam Viennae Austriae absolvit.” Lásd Apor Péter: *Lusus Mundi.* = *Altorjai Apor Péter munkái.* Közl. Kazinczy Gábor. Pest 1883. (Monumenta Hungariae Historica, Második osztály: írók, 11.) 47.

<sup>5</sup> Külföldi útjáról mindössze 1797-ben készült levéltári leltár utal, amelyben az egyik tétel Kálnoki Sámuel 1658-as passzusa, melyet Rákóczi György bocsátott ki (az adatot Fehér János bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm).

<sup>6</sup> *Benkő József elöljáró beszéde Kálnoki István naplójához.* = *Erdélyi Történelmi Adatok IV.* Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1892 137.

<sup>7</sup> „... ex post penes Excellnum Dnum Petrum Comitum a Zrinio, Banum Croatiae familiaris, tam politicis, quam militaribus operam dabat, a quo etiam singulari gladio donatus fuerat.” Apor Péter: *i.m.* 46.

1667-ben vette el feleségül Lázár István, szintén katolikus vallású székely főkirálybíró leányát, Erzsébetet.<sup>8</sup> Fennmaradt levelezésük néhány darabja, melyek mindennapjaikról, házasságuk alakulásáról tanúskodnak. Hat gyermekük élte meg a felnőttkort: egyetlen fiúgyermekük, Ádám; lányaik: Zsuzsanna Hedvig, aki Pozsonyban volt klarissza rendű apáca; Zsófia, akit Boldogfalvi Jánoshoz adtak feleségül; Anna Bánffy György gubernátor kedveltjének, Lugosi Ferencnek volt a felesége; Borbála Apor István erdélyi kincstartó unokaöccsének, Apor Péternek lett a házastársa. Legkisebb lányuk, Ágnes férje a nápolyi származású Ferrati Bertalan lett, aki Constantin Brâncoveanu havasalföldi vajda udvari orvosa volt. A családi levelezésből arra lehet következtetni, hogy Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet nemcsak fiukat, Ádámot taníttatták, hanem lányaik, Kálnoki Borbála, Ágnes és Hedvig levelei is műveltségről, gyakorlott íráskészségről tanúskodnak.

Kálnoki Sámuel gyerekei kiházasításával folytatja azt az elődei és a székely főnemesi réteg által elkezdett gyakorlatot, amely szerint a katolikus székely főrend tagjai gyermekeiket egymás között házasítják, ezzel erősítve kapcsolataikat. Az is megfigyelhető, hogy fontosabb relációkat is próbál kialakítani: fiának, Ádámnak a felesége a havasalföldi vajda feleségével testvér. Azzal, hogy egyik leányát kolostorba adja, szintén a család érvényesülésének útját próbálta egyengetni. Ugyanis a katolikus arisztokrata családok gyermekei kolostorba vonulásuk után is a „családi kapcsolatrendszer” szerves tagjai maradtak, mivel általuk a család elérhetett „a katolikus egyház sok esetben politikai funkcióval és tekintéllyel rendelkező tagjai felé, valamint erősíthették a család tekintélyét és pozícióját az egyházi hierarchia uralta területeken”.<sup>9</sup> Mindezek mellett a katolikus restauráció idején is fontos volt, hogy az újjáéledő egyházi életben, a kolostorok világában a nemesek is helyet kapjanak.<sup>10</sup>

Közéleti tevékenysége Apafi Mihály uralkodása alatt kezdődik, és az erdélyi fejedelemség alkonyához köthető. Részt vett az erdélyi sereggel az 1683-ban Bécs ellen indított – szerencsétlen kimenetelű – török hadjáratban, melynek eredményeként Thököly kegyvesztett lett. Az ostrom eseményeiről levélben számolt be feleségének. A hadjárat után nevezi ki Apafi fejedelem Kálnoki Sámuel Háromszék főkapitányának.<sup>11</sup> Későbbi katonai sikerei után 1689 júniusában Háromszék és Miklósvárszék főkirálybírója lett. 1690-ben, a zernyesti csata után, Brassóba menekült, innen Thököly táborába ment, de Thököly elfogatta,<sup>12</sup> és magával vitte Havasalföldre.<sup>13</sup> 1691-ben szabadult, Moldván át tért haza Erdélybe, valószínűleg ekkor ismerhette meg az ottani katolikus, csángó magyar falvakat, melyekről kancellársága alatt, 1696-ban jelentést ír a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára.<sup>14</sup>

<sup>8</sup> A család életkörülményeiről, birtokairól lásd. Tüdös S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Bukarest–Kolozsvár 1998. (a továbbiakban Tüdös: *Székely*)

<sup>9</sup> Várkonyi Gábor: *Ünnepek és hétköznapok. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*. Bp. [2009]. 123.

<sup>10</sup> Uo. 122–124.

<sup>11</sup> Lásd Apor Péter: *i.m.* 47.

<sup>12</sup> Cserei Mihály: *Erdély története (1661–1711)*. Bp. 1983. 209; Szádeczky Lajos: *Thököly erdélyi fejedelemsége*. Századok XXXII(1898). 503.

<sup>13</sup> 1690 szeptemberében Thököly Havasalföldre szorul, és a táborában levő mintegy 300 erdélyi nemes is vele tart (a török segítség elnyerésével biztatta őket Thököly), egyesek akarva, mások kényszerítve, sokan még feleségüket is magukkal vitték. Cserei szerint (aki a Thökölyvel tartó nemesek között volt) azért, mert az a hír terjedt, hogy a németek lemészárolnak mindenkit, akit otthon találnak. Lásd Szádeczky: *i.m.* 426–427.

<sup>14</sup> A beszámoló szövegét lásd *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. II. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1989. 749–751.

Az 1694. február 25. és április 6. között tartott országgyűlésen Kálnoki Sámuel választották meg az Erdélyi Udvari Kancellária vezetőjének, miután a császár a református Alvinczi Pétert felekezete miatt visszautasította. Megbízata kezdetben csak egy évre szól, tevékenységét pedig feltételekhez kötötték a rendek.<sup>15</sup> Meghagyták azt is, hogy mellette még legyen két referendárius és egy titkár, akiknek az együttműködésével, beleegyezésével kell a kancellárnak cselekednie. A rendek további tanácskozások után úgy határoztak, hogy Kálnoki mellé mind a négy bevett felekezetből kerüljön egy-egy személy.<sup>16</sup> Az udvari kancellária tagjai végül 1695. augusztus 16-án léptek hivatalba Bécsben, Kálnoki tisztsége a rendek határozata ellenére állandósult. A kancellária tagjai után fennmaradt levelek és egyéb feljegyzések arról tanúskodnak, hogy állandó anyagi problémával küszködtek. Fizetésüket csak részletekben kapták, Kálnokinak még halála után is tartoztak.<sup>17</sup>

Kálnokit a Habsburgok iránt tanúsított hűségéért és szolgálataiért I. Lipót császár 1697 áprilisában grófi címmel jutalmazta. Ugyanekkor a család címerét is megújították, amelybe belefoglalták a rokon családok címereinek egy-egy darabját is. 1703-ban, a főgenerálisnak előléptetett Apor István helyett, kincstartónak nevezte ki a császár, de a Rákóczi-szabadságharc miatt nem tudott Erdélybe utazni, 1706. október 13-án Bécsben meghalt.

Életútját és karrierjének alakulását áttekintve három fő befolyásoló tényező jelenléte állapítható meg. Egyrészt iskolái, műveltsége által sikerült előbbre jutnia, másrészt felekezete, harmadrészt pedig rokoni és egyéb kapcsolatai által. E három tényező közül műveltségével, a könyvekhez, az íráshoz való viszonyával foglalkozott a szakirodalom a legkevesebbet, főként császárpárti, katolikus politikusként emlegetik.

## Könyvkiadó, mecénás és szerző Kálnoki

Bécsi tartózkodása alatt nemcsak a kancellária ügyeivel foglalkozott, hanem könyvkiadói tevékenységének is nyoma maradt. 1702-ben adta ki Bécsben Pethő Gergely krónikáját, a mű címlapján ez áll: „Az magyar krónikanak veleie és summáia Mellyet elsőbre meg irt, s-ki bocsátott Horvát, Thót és Dalmatia országok Vitéz Bányia Groff Zrinyi Miklós Pethő Gergely, neve alatt Bécsben ezer hat száz hatvan Esztendőben. Mostan pedig azon Históriát continuálván Újonnan ki nyomtattatta, és szüntelen történt dolgokkal szaporította Felső Császár, s Koronás Királyunk Erdélyi Udvari Cancellarius, Tanácsa, és Nemes három székely széknek sepsinek, kézdinek és Orbainak Fő király Birája, az Magyar Nemzetnek tanuságára. Bécsben sischois Árvájánál 1702. Esztendőben.”<sup>18</sup> Kálnoki a krónikához hosszú ajánlólevelet fogalmazott meg, amelynek elején a bibliai tálumok történetével foglal állást a történetírás haszna és fontossága mellett: a *históriák tudása és közlése* megvilágosít, jó példát mutat. Négy pontba szedve indokolja a mű újbóli kiadásának szükségességét. Egy magyar nyelven

<sup>15</sup> Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp. 1988. 235; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XXI*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 184–188.

<sup>16</sup> Szentkereszti András (református) és Henter Benedek (katolikus) referendárius, Pálffy Ferenc (unitárius) és Czako György (evangélikus) titkárok, íródeákok: Bíró Mózes, Balcu Mihály, Kozma Kelemen.

<sup>17</sup> Lásd örökősei folyamodványát a guberniumhoz, melyben kéri, hogy Kálnoki Sámuel hátralékban maradt fizetését adják ki. *Apor Péter verses művei és levelei*. II. Szerk. Szádeczky Lajos. Bp. 1903. 61–63.

<sup>18</sup> Pethő Gergely: *Az Magyar Kronikanak Veleie, és Summáia*. Bécs 1702. (A továbbiakban Pethő.) RMK I. 1645.

íródott történelmi mű fontosságát hangsúlyozza,<sup>19</sup> kiemeli, hogy a Pethő Gergely *Históriájának* nevezett munka, amely Zrínyi Miklós „*tulaidon csinálmánya*”, teljesen elfogyott. A magyaroknak Skithiából való kijövetelét Izrael fiainak Egyiptomból való kivonulásához, a csodaszarvast pedig a tűzoszlophoz hasonlítja, és ennek a kijövetelnek köszönhető szerinte a keresztény hitre való áttérés.<sup>20</sup> Végezetül pedig a krónika kiadása példát adna és kedvet csinálna a históriák írására, és kiemeli ezek tanító jellegét: „Istenünknek Tiszteletit, Felebarátunknak szeretetit, Felsőes királyunkhoz való hűséget, Tiszteinknek böcsüllését, Alattunk valóinkhoz Irgalmasság tételt, és minden ioságos cselekedetet meg tanulhatunk.”<sup>21</sup>

A szöveg kiadása mellett felhozott érvei tehát egyrészt észérvek (magyar nyelvű történeti mű szükségessége, a korábbi kiadás elfogyott), másrészt az érzelmekre is próbál hatni a zsidó–magyar sorspárhuzammal, valamint a történelem tanító szerepének bemutatásával.

Kálnoki a krónikát Zrínyi Miklós munkájának tartotta, sorából kiolvasható egyfajta rajongás is Zrínyi iránt: „Magyarok, és Horvátok dicsősséges Marsa sok országos gongyai közt, s Hazánk Végheleink oltalmára vigyáztában, s ör állásában, az Pogány ellenségnek szomszédságában, s, csak nem mindennapi csatázások köztis, talála időt arra, hogy idegen Historicusokbólis ki szedegesse, az nevezetes és emlékezetre méltó dolgokat; miért hallgattyák, s mulattják el azok, a kiknek maid semmi dolgok az haszontalan idő töltésnél; iátékoknál, és vendégeskedéseknél; azok igazán mondhatni: hogy el reitik az Istentül adatott Talentumokat, és miként adnak számot amaz mennyei Gazdának, a ki számot veszen a Girák usorájáról.”<sup>22</sup> E rajongás a Zrínyiek udvarában eltöltött szolgálattal is magyarázható, melyet külön kiemel az előszóban, és végrendeletében is megemlíti a Zrínyitől szerzett tárgyakat, amelyeket fiára, Ádámra hagy.

A szerzőség kérdésével többen foglalkoztak,<sup>23</sup> legutóbb Nagy Levente,<sup>24</sup> aki a korábbi adatokat összefoglalva, a korábbi érveket megvizsgálva, valamint a két család (Zrínyi és Pethő) közti kapcsolatot és a krónika egyetlen fennmaradt kéziratos változatának sorsát bemutatva cáfolja azt, hogy Zrínyi lenne a krónika szerzője. Tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy Zrínyinek esetleg a címadás és az Erdődy Tamáshoz írt ajánlás elhagyása tulajdonítható.

Kálnoki ajánlólevele a következő sorokkal zárul: „Meg köll vallanom, ez maidan feledékenségre iutandó históriát Méltóságos vitéz Horvát Országi Bán Zrínyi Miklós néhai nagy Uramnak örökös emlékezetire, mint egy Phoenix madárnak hamvaiból megelevenítteni szívből kívántam, azt hozván magával régi kötelességem is. Lehetett volna ugyan némely helyeken szaporítanom, kivált az Erdélyi dolgoknak folyása eránt, de nem akartam semmi részeiben vagy változtatni vagy háborítani. Édes Nemzetemhez való szoross kötelességem pedig, és szeretetem azt hozta, hogy hol azon historia végződött, ugyan ott föl vegyem, és continua serie minden esztendőnként le hozzam, éppen az el kezdődött uy saeculumig, melyben ha az

<sup>19</sup> A magyar nyelvű történeti művek hiányával kapcsolatosan el lehet mondani, hogy voltak hasonló művek, de ezek többnyire a protestáns szerzők tollából származtak, egy másfajta történelemszemlélet ismerhető meg belőlük, másként értékelik az egyes uralkodók tetteit, az eseményeket, lásd erről Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975.

<sup>20</sup> A zsidó–magyar sorspárhuzamot csak a kivonulás történetére vonatkoztatja, a büntetések kérdéséről nem beszél, holott az ő korában ismert toposznak számított.

<sup>21</sup> Pethő A3v.

<sup>22</sup> Pethő A3r.

<sup>23</sup> Szász Béla: *Pethő Gergely krónikájának kiadója*. MKsz. XX(1912). 219–223; Morvai István: *Gersei Pethő Gergely élete és krónikája*. Bp. 1912. 32–33.

<sup>24</sup> Nagy Levente: *Pethő Gergely rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós*. ItK CII(1998). 285–300.

olvasó valami hibát találna, Ciceronak szép mondatával élven azt felelhetem, hogy: Ember vagyok, és enyimnek ismirek lenni minden embertől született fogyatkozásokat, nem is lehet az Égh alatt semmi minden hiba nélkül, való csinálmány; kérem azért böcsülettel mind az Magyar, és Erdélyi Hazát, hogy csekély szorgalmatosságomat, melyet ez két munkámból tapasztalni fognak, méltóztassanak kedvesen venni, és hogy örvendetes, Békességes időkben élhessenek vélek tiszta szívből kívánom. Írám a Bécsi szállásomon, Die 10. Octobris 1702.<sup>25</sup>

A krónika korábbi, 1660-as kiadását összevetve az 1702-es változattal arra a következtetésre jutottam, hogy Kálnoki belejavított a szövegbe, a helyesírásban bevezetett változtatásokon kívül (melyek a nyomdásznak is tulajdoníthatók) ki is egészítette a krónikát. Ilyen kiegészítés például a székelyekről szóló rész. Ugyanis míg az 1660-as változatban a székely székeket csak felsorolja a krónikaíró, addig Kálnoki saját tudása szerint kiegészíti ezt. Úgy tűnik, még bécsi tartózkodása idején is figyel arra, hogy a székely székek adminisztratív szerkezetét bemutassa a világnak, olvasóinak, valamint kiemlje a székelyek ősi privilégiumát, miszerint katonáskodás fejében nem tartoztak adót fizetni.<sup>26</sup>

A krónikának napjaiig terjedő kiegészítéséhez fűződő ígérletét nem tartotta be, de három évvel megtoldotta tartalmát, ezek Bethlen Gábor uralkodásának utolsó évei. Megfigyelhető, hogy az egykor Zrínyi udvarában tartózkodó Kálnokinál nyoma sincs annak a tiszteletnek és csodálatnak, amelyet Zrínyi mutatott Bethlen Gábor iránt a *Vitéz hadnagy* vagy az *Áfium* soraiban. Kálnoki igen röviden mutatja be ezt a három évet, de a fejedelemről elmondja, hogy betegsége miatt nem sokáig bírhatta a békéért kapott birtokokat. Testi *nyughatatlanságának*, betegségének okát az elme *nyughatatlan szomjúságában* látja, valamint betegségét egyfajta bűnhődésnek az ártatlanul kioltott életekért: „mert valamint hogy nyughatatlan szomjúságát elméjének ezen nyereségekkel láttatnék enyhíteni, ugy az Testi nyughatatlanság is veszedelmes víz korsággá változék, és noha nem csak Erdélyi Doctoroknak, sőt messze Országokról hozott Medicusoknak Curaja alá adá magát. De vallyon nem gyötrötté elméjét annyi ezer, keresztyén Lelkeknek az Pogány Török, és Tatár által való el rabolatása! Ártatlan vérnek ki ontása? Az mulandó Erdéli Fejedelemségért, Lippának Ienőnek Lugosnak Facsatnak, és több váraknak, Török kezében juttatása?”<sup>27</sup>

Bethlen Gábor betegségről és haláláról többen beszámolnak: Kemény János önéletírásában a fejedelem belső szolgáljaként a fizikai tüneteket nem kapcsolja össze tetteivel.<sup>28</sup> Kornis Ferenc igencsak töredékes naplójában<sup>29</sup> is olvashatunk Bethlen utolsó napjairól és haláláról, azonban itt sincs nyoma a Kálnokiéhoz hasonló negatív képnek. Kálnoki Sámuel a krónikához írt kiegészítésében folytatta a Pethő Gergely által elkezdett beszédmódot, és talán nem túlzás azt mondani, hogy a fejedelemről szóló részben még fokozza is ezt. Bethlen Gábor tevékenységét egyrészt a katolikus történetírók, másrészt a császári udvarban elterjedt felfogás szerint ítéli meg; az udvar negatív magatartása a fejedelemmel szemben annak törökbarát politikájával és Ferdinánd császár elleni hadjáratával magyarázható.

Pethő krónikájában és a mű későbbi kiadásaiiban is egy olyan történelemszemlélet érhető tetten, amelyet a szöveg írójának felekezete, azaz a katolikus egyházhoz való tartozás határoz meg.

<sup>25</sup> Pethő A3v–A4r.

<sup>26</sup> Vö. Pethő D3v–D4r.

<sup>27</sup> Pethő E4v.

<sup>28</sup> Kemény János: *Önéletírása = Kemény János és Bethlen Miklós művei*. i.m. 93–106.

<sup>29</sup> Lelőhelye: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Josephi Comitis Kemény Collection Major Manuscriptorum Historicorum Tomus XXXIII. Jelzete Ms KJ 387-400.

A félbehagyott művet e történelemszemlélet szerint folytatta és adta ki Spangár András jezsuita 1734-ben, és így került be a köztudatba is. Bod Péter is erőtéljes állásfoglalása alapján ítéli meg a művet: „Pető Gergely irt egy Krónikát ilyen titulussal: Rövid Magyar Krónika, sok rendbéli Históriás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedegetett és íratott. Pető le hozza a’ Históriát 1626-dik esztendeig; az után bővítették Kálnoki Sámuel Úr és Spangár András. Ez a’ Kronika meg-lehetne ha olly sok költött dolgokkal és vallást motskoló beszédekkel kedvetlenné nem tették volna.”<sup>30</sup> Később Morvai István<sup>31</sup> és Bartoniek Emma<sup>32</sup> is kiemeli, hogy Pethő krónikája katolikus szempontból megírt történet, viszont mindketten hangsúlyozzák a szerző erős magyarságtudatát.

Szintén Kálnoki Sámuel támogatásával jelent meg Bécsben 1703-ban Sigray Erzsébet *Jó illatu Rosás Kert Melyben sok szép Imácságok, mint annyi jó illatu Rosák találtnak* című imakönyve is, amely egy német nyelvű Jézus szíve tiszteletét terjesztő imakönyv magyar fordításának első kiadása.<sup>33</sup> Schwarcz Katalin szerint Kálnoki patrónusi jótéteménye azzal is magyarázható, hogy Kálnoki Hedviga, a kancellár lánya, rendtársa volt Sigray Rózának.<sup>34</sup> A mű igen nagy népszerűségnek örvendett, a Kálnoki által támogatott első magyar nyelvű kiadás után még számos megjelenést megért.<sup>35</sup>

Ezenkívül Kálnoki Sámuel, jó mecénásként, kisnyomtatványok megjelenését is támogatta. Herepei János a Székely Nemzeti Múzeumban találta meg Kálnoki Ádám kőröspataki hagyatékának 1719 decembere és 1720 januárja közt kelt inventáriumát.<sup>36</sup> A leltár négy kisnyomtatványról számol be, megadva pontos helyüket, ahol a leltárkészítők találták: „»az Templom Chorussából nyilik északra egy boltra fél szerez vas sarkos retesz és lakatos ajtó«. Ebben a szobában azután majdnem csak egyházi vonatkozású felszerelést írtak össze az irodista diákok. A miseruhák és terítők között azonban találtatt »edj Sarga atlasz nyomtatott Theologica Thésések mellyen az üdvezült Néhai Kálnoki Sámuel Úr[am] eo n(a)g(y)s(ágána)k neve van nyomtatva.«<sup>37</sup> Herepei így mutatja be az említett művet: „Az első példány sarga atlaszra nyomtatott teológiai tételeket tartalmazott, ezeket az ismeretlen vizsgáló teológus diák Kálnoki Sámuelnek ajánlotta.”<sup>38</sup>

Biró Vencel a Kálnoki Sámuelről szóló tanulmányában megjegyzi, hogy „íróként is feltűnést keltett, és verselt is”.<sup>39</sup> A Biró Vencel által említett verseinek – amennyiben léteztek – nem sikerült nyomára akadnom,<sup>40</sup> azt azonban lehet tudni róla, hogy kiegészítette apja naplóját, és fennmaradt

<sup>30</sup> Bod Péter: *Magyar Athenás*. [Szeben], 1766. 225.

<sup>31</sup> Morvai István: *i.m.* 33.

<sup>32</sup> Bartoniek Emma: *i.m.* 404–414.

<sup>33</sup> RMK I. 1664. Lásd Schwarcz Katalin: *Klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*. Szeged 1994. 27, 72–73; Szelestei László: *Rekatolizáció és barokk áhítat*. Bp. 2006. 74.

<sup>34</sup> A szerző tévesen Kálnoki Sámuel unokájának tartja Kálnoki Hedvigát. (Schwarcz, *i.m.*, 27.)

<sup>35</sup> Lásd Bán Izabella: *Jó illatú rózsás kert. Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól*. = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*. Szerk. Bogár Judit. Piliscsaba 2012. 23–32.

<sup>36</sup> A leltár ma már nem található meg, elveszett, vagy valahol lappang.

<sup>37</sup> Herepei János: *Levéltári adatok XVII–XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványokról* = *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János tanulmányai*. Bp.–Szeged 1971. 246–247.

<sup>38</sup> Uo. 247.

<sup>39</sup> Biró Vencel: *Gróf Kálnoki Sámuel*. = *Erdélyi katolikus nagyok*. Szerk. Biró Vencel–Boros Fortunát. Kvár 1941. 82.

<sup>40</sup> Az egyetlen vele kapcsolatba hozható vers a krónika elején van, amely a Kálnoki-címert mutatja be, és szerzője ismeretlen. („Czimeredben levő vadak piros vérrel / Ékesek, s vitéz láb, kemény nyíl lövéssel / Az Griff és Pellicán Kegyelmes Uradhoz / Jedzik hűségedet, és Magyar hazához / Bánfi, Bethlen, Béli, Lázár, s Petki Nemmel / Kálnoki ős Nével te dicsekedhetel.”)

egy bejegyzésekkel tarkított kalendáriuma.<sup>41</sup> Ugyanakkor egy másik, eddig ismeretlen naplójára is találunk utalásokat. Aranka György az 1793-as székelyföldi tanulmányútjáról a Kéziratkiadó Társaságnak tett jelentésében beszámol eredményeiről, amelyet az Új Magyar Múzeum 1854-es számában közölt Vass József.<sup>42</sup> Aranka a következőket írja: „Uzonban létemben úgy esett értésemre, hogy mélt. Gr. Kálnoki Lajos tanács úr ő nagyságánál, nemzetiségi leveles-ládájában vagy on I. Kálnoki Istvánnak konstantinápolyi útjáról való diáriuma. Eredeti írás; melyről feljebb, a T. Benkő József uramnál talált kézírások között emlékeztem 2. Nem különben N. gr. Cancellarius Kálnoki Sámuel úrnak két diáriuma; egyik rendes könyvben, másik egy kalendárium tiszta leveleire írva. Ez a két utolsó ujdonúj találmány. Méltóztassanak Excellentiátok ő nagyságától kinyerni.”<sup>43</sup> Az Aranka által 1793-ban megemlített kéziratok további sorsáról Vass József tudósít. Vass az Új Magyar Múzeum következő évi (1855.) II–III. füzetében Kemény József gerendi könyvtárában tett látogatásáról számol be.<sup>44</sup> Írásából kiderül, hogy a fent említett két diáriumot ő már Kemény gyűjteményében látta: „Erdély kiadatlan magyar történetíróit legnagyobb – mondhatnám – teljes számban gróf Kemény József ő nagyságának páratlan gyűjteményében találtam Gerenden [...] f.) Gróf Kálnoki Sámuelnek két *naplókönyve*; egyik rendes könyvben, a másik egy kalendárium tiszta leveleire írva. Mindkettőt látta Aranka György Uzonban, gróf Kálnoki Lajos levéltárában. Az utóbbinak eredetije a gerendi kéziratárban.”<sup>45</sup> Ellenben a következő gerendi útjáról készült beszámolójában már csak a kalendáriumot említi.<sup>46</sup>

## A családi bibliotéka

A család könyvtáráról készült összeírás 1761. augusztus 19-én,<sup>47</sup> Kálnoki Sámuel unokája, Kálnoki Antal generális idejében készült,<sup>48</sup> a család négy generáción keresztül gyűjtött

<sup>41</sup> *Calendarium de Ao 1701 cum Notationibus Comitiss Samuelis Kálnoky de Köröspatak S. C. R. Mattis Cancellarii Transilvanico Aulici*. Lelőhelye Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Josephi Comitiss Kemény Collectio minor Manuscriptorum Historicorum Tomus XXVI. Jelzete Ms. KJ. 113. A kalendáriumról lásd Papp Kinga: *Kálnoki Sámuel kalendáriuma. = Emlékezés és devóció a régi magyar irodalomban*. Szerk. Balázs Mihály–Gábor Csilla. Kvár 2007. 431–445.

<sup>42</sup> Vass József: *Erdély kiadatlan magyar történetíróihoz*. Új Magyar Múzeum IV(1854). 5. füz. 401–426; a tanulmány részei: Aranka György: *Erdélyi utazás, régi kéziratok ügyében* (403–411.), *Utazás Erdélyben tekintettel a Magyar nyelv-művelő Társaságra* (411–421.), *Levél Benkő Józsefhez* (421–423.). Nagy Levente a korábban említett tanulmányában szintén említi Kálnokinak ezen elveszett vagy lappangó naplóját, amely szerinte talán több adatot tartalmazhat a Pethő-féle krónika szerzőjének problémájához. Azonban a naplóról létezésén kívül egyelőre semmiféle adat nincs, és nem tudhatni, hogy Kálnoki életének melyik periódusában írhatta.

<sup>43</sup> Aranka: *i.m.* 408.

<sup>44</sup> Vass József: *Két napom Gerenden*. Új Magyar Múzeum V(1855). 2. füz. 148–152; Vass József: *Két napom Gerenden*. Új Magyar Múzeum V(1855). 3. füz. 185–191.

<sup>45</sup> Uo. 187–188.

<sup>46</sup> Vass József: *Újabb két napom Gerenden*. Új Magyar Múzeum V(1855). 6. füz. 305–345.

<sup>47</sup> Román Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (a továbbiakban SszÁL), 49. Fond Kálnoki család, 2/44–47.

<sup>48</sup> A könyvjegyzék kiadott változatát lásd Tüdös S. Kinga: *A Kálnoki család XVII. századi könyvtára. = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kvár 1996. 492–501.



könyveit tartalmazza.<sup>49</sup> Az összeírásban 246 cím található (összesen 335 kötet), valószínűleg tollbamondás után készült, mert igen sok hibát tartalmaz. Sajnos a könyvek megjelenési évét nem jegyezték le, sem azt, hogy kéziratról vagy könyvről van szó, és a kötésükről is csak az első két címnél található információk: „alba compactura”, valamint „gallica compactura”. Az is megfigyelhető, hogy a könyvrajstrom elején a lejegyző személy a kötetek formátumát (in quarto, in 8vo) és a nyelvét (Lat., Ger., Gall. formában) is jelezte, de az első oldal után a formátumra vonatkozó adatok elmaradtak, a lista végére pedig már a könyvek nyelvére sem utalt az összeállító, igen gyakran csak a cím rövidített változata és esetenként a szerző neve olvasható.

Mivel Kálnoki Sámuel könyvtára állományáról nem maradt fenn semmiféle összeírás, a korabeli inventáriumok csak a használati tárgyakat és a birtokokat vették számba,<sup>50</sup> az 1761-es rajstrom alapján nem lehet személyes könyvtáráról beszélni, azonban néhány kötetről feltételezem, hogy az ő ideje alatt kerülhetett a család tulajdonába.

A listán több szótár (latin, német, francia)<sup>51</sup> és tankönyv<sup>52</sup> azonosítható, ezenkívül jogi,<sup>53</sup> teológiai,<sup>54</sup> történelmi<sup>55</sup> munkák és a klasszikus auctorok<sup>56</sup> vannak összeírva. Megjelenik néhány földrajzi atlasz és térkép is, valamint pedagógiai<sup>57</sup> tárgyú, hadtörténettel és hadviseléssel<sup>58</sup> kapcsolatos kötetek, néhány kalendárium is, és nem hiányoznak Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, Kempis Tamás, Luther Márton vagy Justus Lipsius művei sem. A Biblia vagy különböző részeinek latin, német és francia változata is megjelenik a listán, ezenkívül több címlap vagy cím nélküli könyvet jegyezett le az összeíró „Liber sine initio” formában.

Az összeírt tételek nyelve igen változatos, több francia nyelvű kiadvány jelenik meg, ami a francia nyelv 18. századi népszerűségével magyarázható. A családi íráshasználatra is jellemző volt a francia nyelv jelenléte, ugyanis Kálnoki Antal és fia levelezésében sok francia részlet olvasható.<sup>59</sup>

Olasz nyelvű kötetek is előfordultak a családi könyvtárban, ez egyrészt Kálnoki Sámuel olaszországi útjával magyarázható, másrészt Kálnoki Antal anyjával, Maria Mamuca della Torrével (Marcus Antonius Mamuca della Torre konstantinápolyi követ lánya)<sup>60</sup> olasz nyelven levelezett, tehát nem volt ismeretlen nyelv a családtagok körében.

<sup>49</sup> Az első könyvgyűjtő a naplóról Kálnoki István lehetett, azonban valószínűleg az ő fia, Kálnoki Sámuel kancellár rakta le a könyvtár alapját, a könyvgyűjtést Sámuel rövid életű fia, Ádám (1683–1719) is folytathatta, de a könyvtár állományának további jelentős gyarapodása feltehetőleg Kálnoki Antal (1705–1783) generális ideje alatt történt.

<sup>50</sup> Lásd Tüdös: *Székelv* 139–234.

<sup>51</sup> Pl. Ambrosius Calepinus: *Dictionarium undecim linguarum*; Franciscus Meninski: *Thesaurus linguarum orientalium*; Giovanni Venerone: *Dictinarium Italico-Gallico*; *Elementa geometriae* stb. (a felsorolt kötetek a kéziratok rajstromon a címek általam javított és beazonosított változatai).

<sup>52</sup> Emmanuel Alvarez: *De institutione Grammatica*; Ciprianus: *Rhetorica*; *Grammatica Hebraica*; *Grammatica Gallica* stb.

<sup>53</sup> Ioachimus Hopperus: *De iuris arte*; *Praxis criminales*; *Articuli dietales*; *Tripartitum iuris Hungariae* stb.

<sup>54</sup> Nicolaus Hanapus: *Virtutum et vitiorum exempla*; Nicephorus Callistos: *Eclesiastica Historia* stb.

<sup>55</sup> *Discursus de Historia universalis* Tom. 4; *Historia Universalis* Tom. 9; Anonymus: *Historia Hungariae*.

<sup>56</sup> Agricola, Arisztotelész, Cicero, Hesiodus, Horatius, Plutarchos, Polybius, Títus Livius művei.

<sup>57</sup> Petrus Ramus: *Dialectica institutiones* stb.

<sup>58</sup> *Regulamentum huszarorum*; *Regulamentum militare Catafractorum et Draganorum* stb.

<sup>59</sup> Erről lásd Papp Kinga: *Nyelvek határán: Kálnoki Antal és Lajos levelezése. = Kultúrák határán. II. Szerk. Bányai Éva, Buk.–Sepsiszentgyörgy 2010. 40–49.*

<sup>60</sup> Apjáról és családjáról lásd Vincenzo Giulio Lodi: *L'Immortalità del cavalier Marc Antonio Mamuca della Torre, conte del Sac.Rom.Imp.*, Vienna 1701.

A latin nyelvű kiadványok is szép számmal jelen voltak a gyűjteményben, feltehetőleg ezek között van a legtöbb olyan kötet, amely még Kálnoki Sámuel ideje alatt került a családi könyvtárba. Ilyen kötet lehetett a *Mausoleum Regni Apostolici Regum et Ducum* címmel jelzett kiadvány, amely Nádasdy Ferenc 1664-ben Nürnbergben *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum vindicatis e mortuali pulvere reliquiis ad gratam apud posteros memoriam a pio et iusto patriae dolore erectum cum versione operis Germanica*<sup>61</sup> címen megjelent kiadványára utal. Ezenkívül az ő tulajdonában lehetett Anonymus *Historia Hungariae*-ja valamint a *Magna Hungar. Domina* című tétel, amely a jezsuita Franciscus Stanislaus Phoenicius *Magna Hungariae Domina cum suo mancipio* című először 1632-ben Lublinban megjelent,<sup>62</sup> majd 1702-ben Nagyszombaton,<sup>63</sup> a Mária születése kongregáció ajándékkönyveként újra kiadott műve.<sup>64</sup> Kálnokinak a magyar történelem iránti érdeklődését Pethő Gergely krónikájának kiadása és a kötethez fűzött előszava bizonyítja, valószínűleg a jogi könyvek mellett a történelmi tárgyú munkákat is előszeretettel gyűjtötte könyvtárába. Ezenkívül a könyvlajstromban megjelenik egy „Robigna gospodina Lib. Rascianicus in 8vo” megnevezésű tétel, amely valószínűleg Hannibal Lucić horváth szerző *Robigna* című drámája.<sup>65</sup> A mű kurióznak számít a családi könyvtárban, talán összefüggésbe hozható Kálnokinak a Zrínyiek udvarában való tartózkodásával, ahol megismerkedhetett ezzel az első világi horvát drámának tartott művel.

Összesen huszonöt magyar vonatkozású kötetet sikerült beazonosítanom a lajstromban: ezek közül hat szöveg magyar nyelvű,<sup>66</sup> francia nyelvű szöveg a *Mémoires du comte Betlen Miklós* című kétkötetes mű, melynek szerzője Dominique Révérend, tizenhét szöveg pedig latinul íródott. A magyar vonatkozású latin munkák közül a már korábban említettekén kívül még kiemelném Laskai Osvát *Quadragesimale bige salutis* című prédikációgyűjteményét, Bornemisza Péter orációit, Timon Sámuel *Imago Antiquae Hungariae* és *Imago Novae Hungariae* köteteit valamint Desericzky József Ince: *De initiis ac majoribus Hungarorum*át.

Az összeírásból hiányoltam a fent említett Pethő Gergely krónikáját, a Kálnoki Sámuel által támogatott *Jó illatu Rosás Kertet*, valamint Zrínyi Miklós műveinek bármilyen formáját, ugyanis a Zrínyi iránti rajongása, úgy tűnik, Kálnoki Sámuel egész életében végigkísérte.

A Kálnoki Sámuel könyvtárában levő kötetekről mára már nem tudni, hova kerültek, a bibliotékával kapcsolatosan mindössze két adatra bukkantam. A Hess által Budán nyomtatott *Chronica Hungarorum* első ismert kéziratos másolatáról, amely egy magángyűjteményből került az Eötvös József Kollégium könyvtárába,<sup>67</sup> bizonyította be Szelestei Nagy László, hogy a kódex Kálnoki Sámuel tulajdonában volt Bécsben.<sup>68</sup> Jakó Zsigmond a könyvgyűjtő Gyulay

<sup>61</sup> RMK III. 2254.

<sup>62</sup> Vö. Tüskés Gábor: *Az exemplum a 16–17. századi katolikus áhítati irodalmában*. ItK XCVI(1992). 133–151.

<sup>63</sup> RMK II. 2125.

<sup>64</sup> Tüskés: *i.m.* 148.

<sup>65</sup> Hannibal Gospodina Lucić: *Robiga*. Venezia 1638.

<sup>66</sup> *Nemes ember és asszony*; Lippai János: *Posoni kert*; *Tudós és nemzetes jó ember*; *Magyar Országi Palatinusnak Rapoti György levelei* (ez a cím beazonosíthatatlan, valószínűleg elírásról van szó, és a bejegyzés a *A magyar-országi palatinusnak, grof Eszterhazi Miklósnak Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írt egy-nehány intő leveleinek igaz pariója* c. kiadványra vonatkozik); *Írott imádságos könyv*; Gál Tamás: *AR[ómai] C[atholica] E[kklesianak] igazsága*.

<sup>67</sup> Ma már a Pécsi Püspöki Könyvtárban található.

<sup>68</sup> Szelestei N. László: *A Hess-féle Chronica legrégebbi kéziratos másolata*. MKSz LXXXIX(1973). 249–251.

Lajos könyvtárában azonosított köteteket Kálnoki könyvtárából.<sup>69</sup> Ezeket Gyulay Kolozsváron vásárolta, majd a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár Gyulay-thékájába kerültek.<sup>70</sup>

Szebelébi Bertalan altorjai katolikus pap végrendeletéből az derül ki, hogy kölcsönkaptott Kálnokitól három könyvet, kéri, hogy ezeket neki vagy fiának, Ádámnak adják vissza.<sup>71</sup> Kálnoki Sámuel nemcsak kölcsönadott könyveket, hanem kölcsönvett is, a Lázár család levéltárában megőrződött memoriálé arról tanúskodik, hogy milyen könyveket vitt el Kálnoki Sámuel Lázár Istvántól.<sup>72</sup> Kálnoki gondoskodott a kolostorok könyvellátásáról is, kalendáriumában található egy olyan bejegyzés, amely arra utal, hogy 1701. augusztus 24-én a kantai pátereknek 20 krajcárt adott könyvekre.

Törédékes testamentuma utolsó részében személyes tárgyairól rendelkezett, itt könyveit is megemlítette, műveltségéről, az értékek tiszteletéről tanúskodnak e sorok: „Ádám fiamnak hagyom a Zriny kardját, és az melyet magam viselék, melyen a BoldogAsszony képe van, más három ezüstös karddal. A nyakba vető török kardot pedig, ezüstös puská palackával együtt Apor Péter vőm uramnak, egy pár két csevű, aranyas, kapás pár pisztallyal. Lugosi Ferenc uramnak pedig az három csőjű pisztolyokat. Máti Kelemennek is egy pár pisztolt és az kettős karabint. Ezeken kívül minden fegyverim, képek, könyvek és az házi öltözetek legyenek a fiamé, és a lóra való szerszámok is. Brassóban tizenkét egyben járó pohár vagyon, azok legyenek a fiamé feleségem holta után. [...] Vagyon egy szép drága saffiros gyűrűm, mely Mátyás királyénak tartatott, és az Bötlen Gábor tárházából maradt volt a Rosali Kun Istvánné asszonyom nénémre, és én Csáki István uram öcsémtől vettem itt Becsben fl. 200, ezt hagyom feleségemnek és holta után Ádám fiamnak, de úgy, hogy soha el ne idegenítse, hanem a Zriny kardjával s nádpoharával együtt nemzetünkben maradjanak s örök emlékezetre megtartassanak.”<sup>73</sup>

### Sámuel Kálnoki and the World of Books

*Keywords:* Kálnoki Sámuel, Pethő Gergely, Zrinyi Miklós, library, testament, book collection, book editing, patronage, inventory.

The aim of this article is to illustrate the personality of Transylvania's vice-chancellor at Vienna, Samuel Kálnoki (1640-1706) as book owner and supporter of book publishing. The first part of this work is a short presentation of Sámuel Kálnoki's life and career. A second part shows his activity as a book editor, editing, supplementing and publishing Gergely Pethő's Chronicle. By comparing his edition with the first of the Chronicle from 1660, I was able

<sup>69</sup> Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története.* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Buk. 1976. 242–243.

<sup>70</sup> Gyulay Lajos könyvtáráról inventáriumot is készített (a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár kéziratárában található), viszont ebben nem jelöli meg könyvei provenienciáját.

<sup>71</sup> „Gróf Kálnoki Sámuel uramnak vagyon három könyve nálam, ugmint Augustinus de civitate Dei, Augustinus de tempore és Homiliae S. Gregorii in Evangelia, azok ő N[agysá]gának restituáltassanak, vagy fiának Ádámnak sub honore.” Lásd: *Erdélyi egyháztörténeti adatok* I. Szerk. Veszely Károly. Kvár 1860. 361–362.)

<sup>72</sup> „Memoriale Egy Fejer táblájú széles hosszú könyv De militaris, másik egy rongyos tabulás magyar könyv. Harmadik Imádságos fekete könyvecske, negyedik magyar evangélium fejer táblájú, ötödik melyben vagyon magyar király és több régi királyok és törökök czimeri fejer táblájú melyeket vitt el Kálnoky uram, de úgy hogy vissza adja mű előttünk Kamorás Imreh és Kertész András előtt 1683 die 4 januarii.” (Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltsége 384 fond, Lázár család, 54/14r).

<sup>73</sup> SszOL 36.fond, Apor család, 1094/6'.

to illustrate Kálnoki's contribution to the work. This part of the article also presents the publications which appeared under his patronage, with his financial support. The last part of the paper covers the Kálnoki family's library, based on an inventory from 1761. The nucleus of this collection contains the books owned by Sámuel Kálnoki. By analyzing this inventory and identifying the majority of the books I was able to assign, with a degree of probability, some of them to the initial library of the vice-chancellor. The end of the article presents a fragment from his testament, in which he disposes of his personal belongings, among them being also his books.

Ilyés Hajnalka

## Nyomdák és könyvek Kolozsvár 18. századában

Az elmúlt évtizedekben mind több és több adat került a nyilvánosságra a régi magyar könyveket illetően, ami egyrészt már magában is új információt jelentett, másrészt viszont új összehasonlítási és vizsgálati módszerek alkalmazását tette lehetővé. A hagyományos könyvtörténeti kutatások során (elsősorban a régi könyvek és korabeli okiratok vizsgálatára gondolok) sok bizonyíték került elő a korabeli nyomdák és nyomdászok tevékenységét illetően, egyértelmű megállapításokat lehetett megfogalmazni vagy a lehetőségekhez mérten elfogadhatónak látszó elméleteket sikerült felállítani. A régi dokumentumok vizsgálása sajnos nem képes minden fehér foltot megszüntetni, ezért érdemes más módszerekkel is megközelíteni egy-egy múltbeli időszakot. Ezek részben megerősíthetik az eddig felállított és elfogadott elméleteket, de az is megtörténhetik, hogy új adatokkal gazdagíthatjuk egy adott korszakról szóló ismereteinket. A következőkben az egzakt tudományok irányából való felmérésben rejlő lehetőségeket próbálom megmutatni a 18. századi kolozsvári könyvtermelés főleg statisztikai módszerek alkalmazásával történő kiértékelésével, bemutatva, hogyan lehet ezt a megközelítést a könyvtörténeti kutatások szolgálatába állítani.

Először a nyomtatványok számának függvényében fogom elemezni a század könyvtermelését, természetesen külön lebontva ezt a működő nyomdákra, nyomdászokra és bizonyos feltételek szerint meghatározott időintervallumokra. Az ilyen jellegű adatokat többnyire figyelembe is veszi a szakirodalom, főleg amikor egyes nyomdák működésének értékelése a cél.<sup>1</sup> Többnyire nyilvánvalónak tartjuk ugyanis, hogy az adott évek alatt nyomtatott könyvek száma teljes mértékben feljogosít arra, hogy véleményt alkossunk nyomdászokról és nyomdákrol egyaránt.

Távrolról sem vitatható e fenti eljárás fontossága, de egymagában ez nem elég igazán hiteles kép megalkotásához. Sokkal komplexebb eredményhez jutunk, ha ezek mellett figyelembe vesszük azt is, hogy a könyvek száma hány nyomtatott ívet fed, ugyanis sokkal több munkát igényelt például tíz negyedrét alakú könyv előállítás, mint tíz tizenhatodrét alakú nyomtatvány.<sup>2</sup> Az ilyen típusú felmérés megvalósításához viszont más jellegű adatokra is szükségünk van, ugyanis a könyvek kézbevételekor csak a nyomtatott lapok vagy levelek számát tudjuk meg, ezeket át kell majd alakítani ívszámokba, annak függvényében, hogy milyen formátumú könyvről beszélünk. Időigényes műveletnek bizonyul, de megéri elvégezni, mert értékes adatokhoz jutunk.

Az első statisztikai adatokat a 18. századi kolozsvári régi magyar könyvekről Markos Béla<sup>3</sup> tanulmányában találjuk, aki összeállított egy rangsorolást a magyar nyomdai könyvtermelés

Ilyés Hajnalka (1970) – tanár, Bárhory István Líceum, Kolozsvár, ilyes.hajnalka@gmail.com

<sup>1</sup> Például Hervay Ferenc: *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban*. Magyar Könyvszemle 1966. 63–66 vagy Borsa Gedeon *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege*. Magyar Könyvszemle 1973. 249–269.

<sup>2</sup> Ennek az eljárásnak a fontosságát Hervay Ferenc említette elsőként.

<sup>3</sup> Markos Béla: *Az 1712 és 1800 közötti régi magyar könyvtermelés adatai*. Magyar Könyvszemle 1971. 1–11

területi és időbeli megoszlása szerint, ezt 1971-ben publikálta. Adatait a Petrik-bibliográfia<sup>4</sup> addig megjelent hat kötetére alapozta, s ennek függvényében, az 1712–1800 közti időszak adatait vette figyelembe. Ebből a táblázatból kiderült, hogy az említett időszakban Kolozsváron összesen 1225 könyvet nyomtattak. Ha ezekhez még hozzáadjuk a Szabó Károly<sup>5</sup> bibliográfiájából összeszámolt adatokat, amelyekkel teljessé tesszük a 18. századot, mert belefoglaljuk az 1701–1711 közötti periódust is, a mennyiség 1274-re növekszik. Markos adatainak értelmében a kolozsvári nyomda a hatodik helyet foglalta el a 18. században működő összes nyomdánk között, illetve az első helyet erdélyi szinten, s ez valószínűleg megmarad az első évtized könyvtermelési adatainak hozzáadásával is, ami újból megerősíti városunk fontos szerepét, amelyet a régi magyar könyvek kiadásában játszott.

A régi magyar könyvek felkutatása és bibliográfiai leírása sok új adattal gazdagodott az elmúlt évtizedekben. Mind több és több könyvtári állományt sikerült feldolgozni, ennek során sok, elveszetnek tűnt példány bukkant fel, vagy régi kötések könyvtárából különböző, unikumnak számító könyvrészlet került elő. A 18. századi változások eredményeként két újabb pótlás is megjelent a már fentebb említett Petrik-féle bibliográfiához<sup>6</sup> és a kolozsvári adatok felfrissítése is szükségessé vált.

A 18. századi kolozsvári kiadású régi magyar könyvek újraszámolását követően a könyvhozam 1274-ről 1871-re növekedett, vagyis 597 új könyvcímmel gazdagodott az elmúlt évek folyamán. E könyvállomány felmérése, nyomdánkenti összesítése és egymás közti összehasonlítása érdekes következtetésekhez is vezethet, de a korábbi feltételezések újabb bizonyítéka is lehet. A XVIII. századi összkönyvtermelés öt évenkénti lebontásával kezdeném (*1. ábra*), ahol nagyjából nyomon tudjuk követni a számbeli változásokat.

Tisztán láthatjuk, hogy 1706–1715 között legalacsonyabb a könyvek száma, amit elsősorban a Rákóczi-szabadságharcnak, a váltakozó hadiszerecsé folytán hol a kuruc, hol a labanc felülkerekedése hatásának tulajdonítható, hiszen a városban is teljes bizonytalanság uralkodott. Nem elhanyagolható az sem, hogy Kolozsvár népessége nagyon alacsony volt ebben az időszakban: az 1703-as adójegyzékben 5000 lakos szerepelt és ugyanannyian voltak az 1713–1714-es összeíráskor is. Ugyanakkor figyelembe kell venni az 1710-es pestisjárványt, amely a városban pusztított, és amelynek biztosan nagy szerepe volt abban, hogy a népesség nem növekedett.

Ezután lassan emelkedni kezd a nyomtatott könyvek száma, majd 1751–1760 és 1786–1790 között megint jelentősebb visszaesésnek lehetünk tanúi. Az akkori nyomdák is felelősek voltak ezekért az alacsony számokért, ezeket alább külön-külön is megvizsgálom, de az első periódusnál az 1753. május 2-án kelt rendeletet is figyelembe kell vennünk, amelynek értelmében minden sajtó alá adandó műnek előbb a királyi kormányshoz kellett eljutnia, ahol megvizsgálták, és döntést hoztak a nyomtatás engedélyezéséről vagy megvonásáról. Ennek a hatása főleg az 1754-es évben látszik, amikor a legszembetűnőbb a visszaesés, ugyanis az évi könyvtermés csupán három könyvet tesz ki, ennyire alacsony könyvszámot pedig csak 1706–1715 között találunk.

<sup>4</sup> Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. I–IV. Bp. 1888–1892.

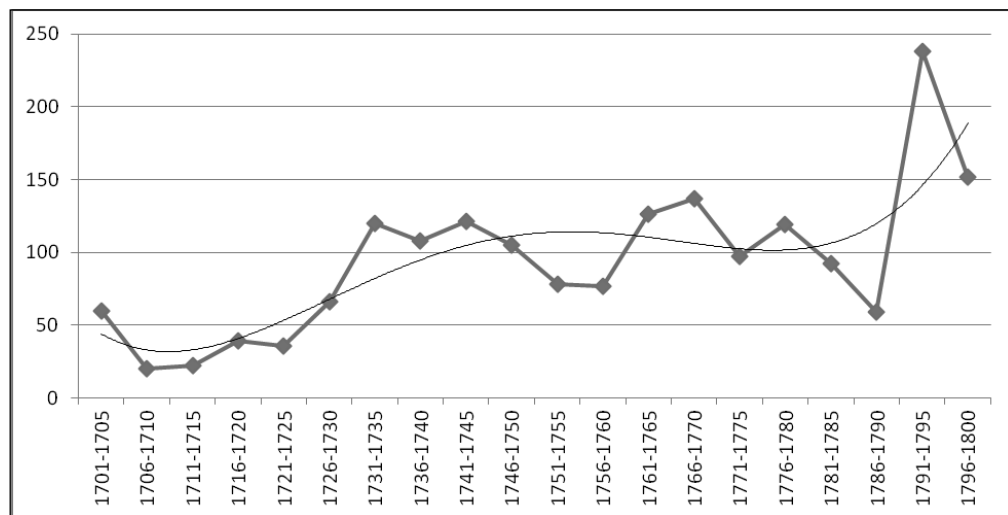
Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Pótlások*. V. Bp. 1971.

<sup>5</sup> Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. I–II. Bp. 1879–1885.

<sup>6</sup> Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. VI. Bp. 1972;

Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Pótlások*. VII. Bp. 1989;

Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Függelék. Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. VIII. Bp. 1991.



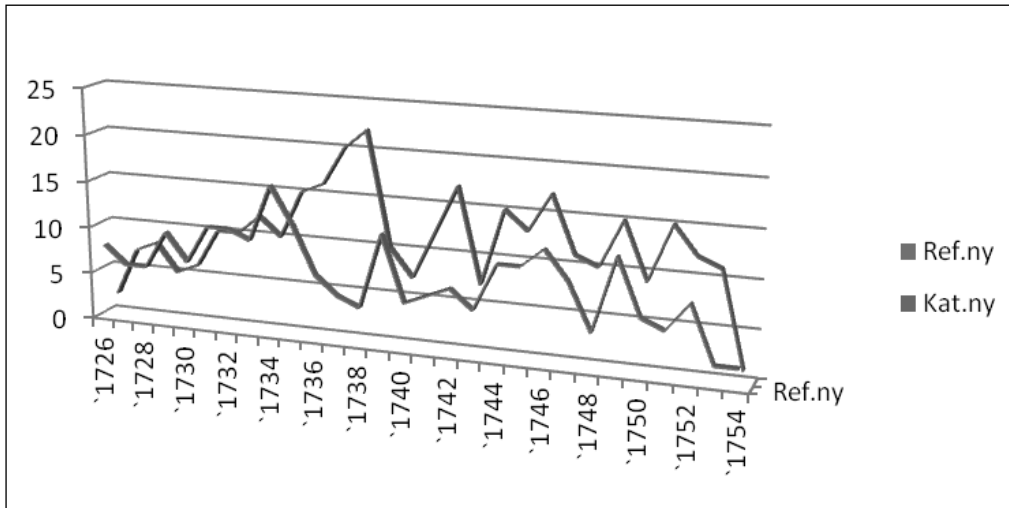
**1. ábra. A kolozsvári nyomdák könyvtermelése évtizedekre lebontva**

A 18. századi Kolozsváron jelen vannak mind a felekezeti, mind a magánnyomdák. Bár a századfordulón abban a kiváltságos helyzetben volt a város, hogy két nyomdája működött párhuzamosan, ez a helyzet sajnos nem sokáig állt fenn, mert az unitárius nyomda 1703-ban befejezte a könyvkészítést, amihez valószínűleg a tulajdonosnő, Kmitáné halála is hozzájárult. Valamivel később pedig, 1716-ban, Steinville katonai parancsnok utasítására a nyomdát is felszámolták. Ezzel párhuzamosan a század első két évében még dolgozott Tótfalusi Kis Miklós egykori nyomdája, noha tulajdonosának egészségi állapota egyre rosszabbodott.

Tótfalusi 1702-ben bekövetkezett halála után műhelyének egy része a református egyházközösség szolgálatában maradt, és volt inasa, Telegdi Sámuel veszi át vezetését, 1731-től Szathmári Pap Sándor bérlő, s végül Pataki József kezébe kerül; ő 26 éven keresztül nyomtatott. A nyomda 1770-ben, 68 év után megszűnt létezni, ám addig összesen 425 könyv kerül ki innen. Bérlői között a könyvtermés a következőképpen oszlik meg: Telegdi Sámuel<sup>7</sup> 185 könyv, Szathmári Pap Sándor 122 könyv és Pataki József 118 könyv. Ezekből az adatokból kiindulva fény derül arra is, hogy ezek a nyomdászok átlagban 6,37, 8,13, illetve 4,53 könyvet nyomtatnak évente, tehát Szathmári vezetne hármuk közt. Az első két nyomdász átlaga viszonylag közel áll egymáshoz, ellenben Pataki jóval mögöttük marad.

A nyomtatáshoz felhasznált íveket összeadva viszont kiderül, hogy Telegdi 699,95 ívet használt fel, éves átlaga pedig 24,13 ív. Szathmári Pap Sándor 689,71 ívet használt, vagyis évenkénti átlagban 45,98 ívet, s végül Pataki, aki az eddigi számítások szerint utolsó helyen áll, 854,03 ívet használt fel összesen, ami átlagban véve 32,84 ívet jelent, tehát mégsem hagyhatjuk őt a sor végén. A kétféle kimutatás csak Telegdi és Pataki helyét cseréli fel, Szathmári, akit betegesnek, sőt lustának is neveztek, és akinek nyomdai munkásságát többször is felülvizsgálták és kifogásolták, végig megtartja első helyét.

<sup>7</sup> Telegdi halálát követően rövid ideig özvegye veszi át az irányítást (1731).



2. ábra. A református és a katolikus nyomda könyvtermelése 1731–1745 között

1726-tól kezdődően elkezd munkásságát a katolikus nyomda. Indulását Antalfi János püspöknek köszönhetette, egy jól felszerelt nyomdát ajándékozott a jezsuita kollégiumnak. A rend feloszlását követően 1774-től egyetemi nyomdaként, majd 1783-tól püspöki nyomdaként működött tovább 1795-ig. Első korszakában Weilhammer Bernát, Weichenberg Tádé Simon, Becskereki Mihály és Fey András voltak a művezetők, 1793-ban pedig Kollmann József vette át ezt a feladatot, ám a következő évben már az Universitas nyomda bérlőjeként folytatja nyomdai tevékenységét. A vezetése alatt lassan hanyatlásnak indul a műhely, és a katolikus egyházi bizottság a készlet egy részének eladását sürgeti, így az eredeti felszerelésnek csak egy része marad a püspöki nyomda tulajdonában, a többi Gyulafehérvárra kerül.

Érdekes megfigyelni, hogy e két nyomda 1731–1735 között mintha ösztönzőleg hatott volna egymásra, mindkettő közel ugyanannyit nyomtat évente, és együttesen a nyomtatványaik száma meghaladja az évi húszat, aztán a református nyomda könyvtermelése megtorpan. Ez utóbbi periódus Szathmári Pap Sándor munkásságának idején kezdődik el, és pusztán a számokat véve figyelembe talán megtaláljuk az okát annak is, hogy bár statisztikailag első helyen áll a három református egyházközség által alkalmazott nyomdászok tekintetében, a kortársak mégsem voltak elégedettek munkájával. Az okot az 1731–1735 közti időszakban nyomtatott nagy könyvszámhoz képest jelentős visszaesésben látom (2. ábra). Sőt, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a katolikus nyomda elsősorban tanintézetét látta el megfelelő könyvekkel, akkor még nagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy a vádak és követelözések Szathmárral szemben valahol a reformátusok kétségbeesését is tükrözik amiatt, hogy az övékkel párhuzamosan működő iskola több új könyvet kapott a nyomdájától; és igazából a református kollégium igéneinek mellözése áll a felháborodásuk középpontjában is.



Időszak	Ref ny.	Kat.ny.
1731–1735	58	57
1736–1740	32	75
1741–1745	31	64

### 3. ábra. Református és katolikus nyomdák könyvtermelése 1731–1754 között

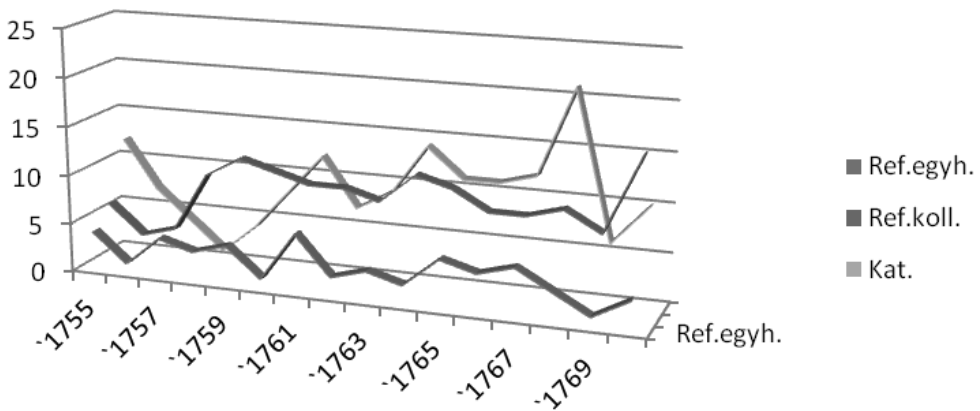
Ha megnézzük azt a 29 évet, amely alatt a református egyházközség nyomdája párhuzamosan működött a jezsuita akadémia nyomdájával, észrevehetjük, hogy az első tíz évtől eltekintve, a katolikus könyvtermelés jóval nagyobb számot mutat (3. ábra). Vagyis 1726–1730 között a református nyomda összesen 37 könyvet ad ki, míg a frissen beüzemelt katolikus nyomda egyelőre alatta marad a 28 nyomtatvánnyal. Aztán következik mindkét nyomda egyforma fejlődése 1731–1735 között, ezt követően pedig a református egyházközség nyomdájának termelése a katolikus mögött marad.

Ha a könyvek nyomtatásához felhasznált ívek számát hasonlítjuk össze, észrevehetjük, hogy a már említett 1731–1735 közötti egyforma termelés esetében is a katolikus nyomda felé billen a mérleg, ugyanis ez 555,08 ívet használt, ami évi átlagban 111,01 ív, míg ezzel szemben Szathmári Pap Sándor a hasonló könyvszám ellenére is csupán 216,44 ívet, vagyis 43,28 ívet évente. A már itt is észrevehető különbség az egész közös működési periódusra kivetítve még nagyobb lesz, a jezsuita akadémia 1726–1754 között 3471,16 ívet használt fel nyomtatásra, ez évi átlagban 119,69-et jelent, míg a református egyházközség nyomdája 1429,08 ívet, átlagban 49,27-et. Mindez, ahogy a számok is tükrözik, szükségessé tette a változást, ami a mi esetünkben egy új nyomda megjelenése volt.

Többéves sikertelen próbálkozás után, 1755-től végre beindul a református kollégium régtől szorgalmazott nyomdája is, amelynek élén az évek során két olyan nyomdász is állt, akiknek tehetsége és tanultsága a Tótfalusiéval vetekedett. Páldi Istvánról és Kapronczai Nyerges Ádámról van szó, akik sajnos a régi nagy betűművész elé gördített akadályokhoz hasonlókkal és hálátlansággal is szembesültek életük folyamán, ezzel környezetük őket is megfosztotta attól, hogy igazi képességükhöz méltó munkát hagyassanak maguk után. A kollégiumi nyomda 1755–1800<sup>8</sup> között összesen 437 könyvet nyomtatott, ami az erre a századra jutó, 45 évnyi működés alatt évi 9,71 könyvet jelent átlagban, szemben a református egyházközség 6,25-ös átlagával. Ez a mennyiség ívekre átszámolva 4198,18 ívet jelent, vagyis évi átlagban 93,29 ívet, messze a református egyház által felhasznált évi 32,99 ív fölött, tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy a 18. században működő két református nyomda közül a kollégiumé sokkal hatékonyabb volt.

A 18. század igazából még az egyházi irányítás alatt levő nyomdák időszaka, ezért érdekesnek találtam e műhelyek összességükben való vizsgálatát illetve összehasonlítását. A református és katolikus egyház nyomdáiról van szó. Eszerint a református egyházközség és kollégium nyomdái külön-külön vagy együtt, de a század folyamán végig működtek, és 878 könyvet készítettek, míg a katolikus nyomda esetében 68 évről és 634 könyvről beszélhetünk. Ez utóbbinak a kisebb könyvszámához hozzájárult az 1771-től észrevehető visszaesés, ami tulajdonképpen azt jelentette, hogy ettől kezdve sokszor csupán feleannyit nyomtatott, mint a református kollégium nyomdája.

<sup>8</sup> A református egyház nyomdájának működése nem ér véget 1800-ban, hanem majd 1890-ben.



4. ábra. Az 1755–1770 között működő három kolozsvári nyomda könyvtermelése

A nyomtatáshoz felhasznált ívek száma a következőképpen alakult: a két református nyomda közösen 6581,84, a katolikus nyomda pedig 5115,6 ívet nyomott. A működési évek függvényében kiszámított évi átlag pedig a református nyomdák esetében 65,81, a katolikusnál 75,22 ív volt.

Egy utolsó összehasonlítás arra az időszakra vonatkozik, amikor a két református és a katolikus nyomda párhuzamosan dolgozott, vagyis az 1755–1770 közötti évekre. Itt a 16 év alatt 51 könyvet nyomtatott a református egyház nyomdája, 150 könyvet a református kollégium és 149 könyvet a jezsuita akadémia. Ívekben számolva 854,03, 817,18 és 1378,85, vagyis évi 53,37 ív a református egyház nyomdájában, 51,07 a kollégiuméban és 86,17 a jezsuita akadémia nyomdájában (4. ábra).

A működési évek számával arányosan kiszámítva hatékonyság szempontjából egyelőre a katolikus nyomda vezet, de természetesen ezekhez az adatokhoz még nagyon sok mindent kell hozzáadni ahhoz, hogy a kialakított kép igazán hiteles legyen, gondolok itt elsősorban a darabszámra, ugyanis nem mindegy, hogy hány példányban kerültek forgalomba a különböző könyvek. Ám ebbe az irányba egyelőre nem tudunk továbbhaladni, mert nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre.

A század utolsó évtizedében két magánnyomda is megjelent Kolozsváron, mindkettő ismert szebeni nyomdászcsaládok üzleti próbálkozása, közülük a Barth Peter-féle nyomda, mely 1796-ban telepedett meg városunkban, a nyomdász számításaihoz mérten nem volt sikeres.<sup>9</sup> Nagyon jól látszik ez a kiadott könyvek számában is, 1796–1800 között mindössze tizenegy nyomtatványáról van tudomásunk. Ezzel szemben Hochmeister Márton 1790-től beinduló tevékenysége sokkal jelentősebb volt, amihez természetesen az is hozzájárult, hogy 1790-től

<sup>9</sup> Bizonyos könyvek (például német és magyar nyelvű Bibliák nyomtatása az evangélikus hívek számára) kinyomtatására próbált privilégiumot szerezni, de semmire sem kapta meg a kért engedélyt.

őt nevezték ki a Kolozsvárra áttelepült erdélyi főkormányshé hivatalos nyomdászának.<sup>10</sup> Hochmeister egy igazán jövedelmezőnek látszó vállalkozást vezetett, amelyből a tizenegy év alatt összesen 237 nyomtatvány került ki. Ha ezekhez a számokhoz társítjuk az ívek számát is, ugyanolyan eredményekhez jutunk, Barth nyomtatványai 16 ívet használtak el, átlagban évi 4 ívet, míg Hochmeister esetében összesen 1184,29 ívet, ami évi átlagban 107,66 ív.

Mindegyik nyomda történetében megvannak a sikeresebb vagy kevésbé sikeres időszakok. A nyomdász személyisége, képzettsége és munkabírása mellett a történelmi és gazdasági tényezők is közrejátszottak. A mi esetünkben Szathmári Pap Sándor munkássága körül merültek fel tisztázandó kérdések, hiszen ezek az adatok mindenképp jobb helyzetbe állítják őt, mint ahogyan eddig vélekedtek róla. A két református nyomda esetében a kollégiumi nyomda kerül első helyre, de ugyanez mondható el a jezsuita akadémiáról is, míg ez utóbbi nyomdokába lépő püspöki nyomda jóval alatta marad a könyvek számát illetően. A tanintézetek könyvvel való ellátása nagymértékben hozzájárult tehát valamelyik nyomda könyvtermeléséhez, miközben a társadalom könyvigénye még nem volt akkora, hogy egymagában elég munkát biztosítson egy nyomdának. Ugyancsak erre látunk példát az utolsó évtizedben beinduló magánnyomdák esetében is, amelyek különböző privilégiumok megszerzése nélkül nem tudtak magas szinten működni.

A fenti kimutatásokkal csupán példázni szerettem volna a lehetőségeket, amelyek a statisztika módszereinek alkalmazásában rejlenek, és a könyvtörténeti kutatásokban könnyen felhasználhatók. Ahhoz, hogy valóban komplex képet alkothassunk a 18. századi könyvtermelésünkről, sokkal jobban ki kell aknáznunk e módszer által nyújtott lehetőségeket, például folytatni lehetne a korszak könyveinek nyelvi és műfaji megoszlása felmérésével. A különböző részletek összekapcsolása fogja majd lehetővé tenni e korszak alapos elemzését és azt, hogy lehetőségeinkhez mérten a legtöbb információhoz jussunk az egykori kolozsvári nyomdák munkájáról.

### **Printing Houses and Books in the 18th Century Kolozsvár**

*Keywords: Kolozsvár, 18th century, old books, printing*

The amount of information related to the old Hungarian books printed in Kolozsvár has been continuously growing for a few decades enriching our knowledge about the history of books and in the same time allowing us to approach this subject from various new perspectives. An example for this is the catalogue of the old Hungarian books printed in Kolozsvár during the 18th century which made possible to perform interesting comparisons between the different printing shops of this century, their production of books and their printers' activity, leading us to new discoveries or confirming again some old presumptions.

<sup>10</sup> Mindkét nyomda 1800 után is folytatta a tevékenységét, Barth Peteré 1803-ig, a Hochmeister Martiné 1809-ig.

Pénzes Ágnes

## A mítosz és azon túl

### Jókai Mór *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* című novellaciklusának beszédmódjáról

„Alternatív történet írása”

„Írjunk mitológiát.

Írjuk le az év eseményeit, híven, valóan, mindent, ami megtörtént, minden csodálatot, emberfölöttit, nagyszerűt, amit láttunk, amit tapasztalánk, aminek szemtanúi voltunk, s akkor mondjuk rá, hogy ez mind mese, mert különben nem fogják elhinni.

A költő álmodta ezeket.

Annyi nagyság, annyi ragyogvány, az embererőt meghaladó tettek vakmerő képei, hol születhettek volna másutt, mint egy fantasztikus agy hagymázos képzetvilágában?

De a könny, mely a földégett nevek emlékére a szemet elárasztja, nem fogja-e megmondani, hogy mindez nem álom, hanem egy eltemetett világ halott dicsősége.”<sup>1</sup>

Az 1850-ben megjelent *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* című kötet novelláinak tanúsága szerint Jókai számára a közelmúltban lejátszódott eseményekről való legmegfelelőbb beszédmód a mitológia beszédmódja. A választott narratív stratégia indoklásaként az eseményeknek a hétköznapi tapasztalattól nagymértékben eltérő voltát említi, ami eleve mitikus látásmódot követel meg. Ami ennyire „csodálatos”, „emberfölötti”, arról nem lehet másképpen gondolkodni, csak az „emberfölötti” világról adekvát módon beszélő mitológia terminusaiban, következésképpen az a narratíva, amely ezeket az eseményeket jeleníti meg, nem szerveződhet másképpen, csak a mítoszokéhoz hasonlóan. A látásra, tapasztalásra való hivatkozás jelzi, mennyire fontos tényező az elbeszélések narrátora számára az események *hiteles* megörökítése, hagyományozása. Sajátos hitelesség ez, egyrészt az „emberfölötti” dolgok szemtanú-mesélő által hitelesített elbeszéléssel van dolgunk, másrészt a történetírás módszerességével összegyűjtött forrásanyag által hitelesített történeti elbeszélésről, amely, a mítoszokkal ellentétben, szem előtt látszik tartani a források általi visszaigazolhatóságot is.<sup>2</sup> Ennek a sajátos,

Pénzes Ágnes (1979) – középiskolai tanár, Sepsiszentgyörgy; doktorandus, BBTE, Kolozsvár, dregus@yahoo.co.uk

<sup>1</sup> Jókai Mór: *Összes művei. Elbeszélések. 2/A.* Kritikai kiadás. Bp. 1989. 94. (A továbbiakban *Összes művei* 1989.)

<sup>2</sup> A kritikai kiadás jegyzetapparátusa révén el is végezhető egy ilyenfajta, források általi visszaigazolás. A kötet szerkesztő kimutatja, hogy az elbeszélések többsége az írónak a forradalom alatt írt újságcikkei anyagát használja fel, és mindegyikük „eseménymagja” bizonyos mértékben visszakereshető a korabeli, illetve későbbi történeti munkákban. Az újabb szakirodalom egy része folytatta ezt a kritikai vonalat, és a novellák, illetve regények forrásanyagának járt utána. (Lásd Nagy Miklós: *A kőszívű ember fiai*. = Uő: *Különlenyomat az Irodalomtörténeti közlemények 1958. 2–3. számából*. Bp. 1958; Végh Ferenc: *Párbaj a csatatéren. Egy Jókai-hős nyomában*. Dunaszerdahely 2002; ill. Kerényi Ferenc: *Egy Jókai-novella tárgytörténetéhez. A karperec*. = *Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*. Szerk. Ármeán Otília–Kürtösi Katalin–Ódorics Ferenc–Szörényi László. Szeged 2004. 261–263.)

a hagyományos valóságképzeteket kitágító hitelesítési szándéknak<sup>3</sup> megfelelően tartja Szilasi László elfogadható olvasási módnak az alternatív történelmi narratívaként való olvasást: „úgy gondolom, immár talán mégsem tűnne túlzottan merésznek vagy ostobának egy olyan olvasás, amely az életmű történelmi szálát [...] egészében történetírásként fogná fel. Egy alternatív történet írásaként.”<sup>4</sup> A továbbiakban ezt az értelmezési szálát szeretném követni, az „alternatív történetét”, amely a történelmi esemény megjelenítéséhez nem tartja elégségesnek a források hiteles ismeretét, hanem ezek egyéni értelmezését is adja úgy, hogy közben az olvasó számára átélhetővé teszi a múltat<sup>5</sup>. Az ötvenes évek szövegeiben elsősorban a novellákban adekvát beszédmódként kiemelt mitológia története tételeződik alternatív történetként a történetírás mellett, a mitológia nézőpontja ugyanis egészen más aspektusokat látta és helyez előtérbe, mint a történetírásé. Az alternatív történet azonban már ezekben a művekben túllép a mitikus narratíva nézőpontján egy teljesebb történelemértelmezés felé, mely aztán állandó értelmezési folyamatá válik a Jókai-életműben.<sup>6</sup> A továbbiakban a következő kérdések adódnak: miért lehetett a 19. század adott pontján, a század bizonyos eseményeiről, egy magyar író életművében éppen a mítosz az a beszédmód, melyet az adott helyzetben a legmegfelelőbbnek talált a szerző, aki a szabadságharcnak akart emléket állítani; hogyan szerveződik a mitológiaként definiált szöveg, milyen beszédmódot, illetve nézőpontot feltételez, milyen további történetírói nézőpontok, illetve beszédmódok lehetőségeit hordozza a szöveg; hogyan kapcsolódnak ezek a nézőpontok a mitológia nézőpontjához és beszédmódjához; mennyiben tekinthetők a beszédmód és elbeszélői nézőpont szempontjából a tárgyalt művek valamely tágabb körű mitologizáló, illetve kultuszgeneráló tendencia részének?

## Miért a mitológia?

### A mítosz társadalmi szerepe

Lényeges meghatározója a mítosznak a társadalmi funkció, melyet egy adott közösségen belül tölt be. A mitikus történetek „azt mondják el a társadalomnak, hogy mit fontos tudnia

<sup>3</sup> Ezt a fajta hitelesítési szándékot Szilasi László a Jókai-szövegeket kísérő Jókai-szövegek tanulságai alapján az egész életműre vonatkozóan érvényesnek tartja. Szilasi szerint Jókai „azt igyekszik elhíttetni, hogy a valóság is a regényekben megfigyelt törvényszerűségek szerint működik, hogy valójában nem a regény valószerűtlen, hanem a valóság működéséről vallott olvasói elképzelések tévesek”. (Szilasi László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. Bp. 2000. 153.) Fábri Anna is kiemeli, hogy a Jókai-művek szövegből kirajzolódó forradalomképéhez szervesen hozzátartozik az, hogy „az 1848–1849-es háborús események egyike-másika felette állt a mindennapiság körein”. (Fábri Anna: *Az értelmezés változatai és nehézségei. = Az irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Veres András. Bp. 2007. 335.) Jókai sokszor hivatkozik az eseményekre csodaként, álomként, „lélekcserélő időkként”, „csodatévő időkként”.

<sup>4</sup> Szilasi László: *i.m.* 208.

<sup>5</sup> Hajdu Péter szerint erre a sajátos hitelességre törekednek a Jókai regények, melynek elméletét maga Jókai fejtette ki a fikcionalást tematizáló műveiben. (Hajdu Péter: *A fikcionalás tematizálása az öreg, de nem vén Jókai műveiben. = Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*. Szerk. Ármeán Otília–Kürtösi Katalin–Odorics Ferenc–Szörényi László. Szeged 2004. 275–282.) Török Lajos az *Erdély aranykorának* kapcsán a történelem „(félre)olvasásáról” beszél. (Török Lajos: *A történelem (félre)olvasása. Jókai Mór: Erdély Aranykora. = Az Alföld stúdió antológiája*. Szerk. Szirák Péter. Debrecen 2001. 65–85.)

<sup>6</sup> Fábri Anna szerint a forradalom megjelenítése a Jókai-művekben olyan szüntelenül változó értelmezési folyamatot tesz láthatóvá, amely „egyik legsajátabb része az életműnek”. (Fábri Anna: *i.m.* 330.)

például isteneiről, történelméről, törvényeiről vagy osztálytagozódásáról”,<sup>7</sup> tehát olyan történetek, melyeket „az embernek önmagáról és a világról való tájékozódása végett beszélnek el amolyan magasabbrendű igazságként”.<sup>8</sup> Ún. „megalapozó történetet”<sup>9</sup> jelentenek a mítoszok, amely egy kultúra jelenének és jövőjének alapját képezi, amelyre egy kultúra épül.<sup>10</sup> A mitikus világnézet szerint élő közösségek számára a mítosz életmintát, cselekvési formát, gondolkodás- és kifejezőmódot is jelentett azáltal, hogy olyan eseményeket állított a figyelem középpontjába, amelyek valamely problémahelyzet sikeres megoldásának sémájára épültek, illetve olyan hőst, aki valamely közösség életében döntő szerepet betöltő tettet hajtott végre. „A szent történetek a társadalom sajátos, közös érdekét illusztrálják”<sup>11</sup>, az 1848–49-es események utáni helyzetben ez a fennmaradás, illetve az európai nemzetekkel való egyenlő rangra jutás. Ennek elérését a magyar értelmiség bizonyos köre a forradalom révén, illetve annak leverése után az eseményekről szóló narráció mítoszként való kanonizálása révén látta lehetségesnek. Ily módon az ezen kör által szent történetté tett, mítoszi nézőpontból megalkotott magyar forradalmi narratíva, legalábbis az ötvenes évek gondolkodásmódjában, hasonló szerepet fog betölteni, mint a vallásos szövegek, melyeknek kánona „semleges orientációs eszközből a kulturális identitás túlélési stratégiájává válik”.<sup>12</sup> A mítosz tehát, a bukott forradalom után, ezen értelmiségi kör számára a nemzeti identitás fenntartása, illetve részben azáltal történő megkonstruálása szempontjából bizonyul hasznosnak.

### A kánon – a társadalmi szerep meghatározója

Annak meghatározása, hogy az irodalom, illetve egy konkrét műfaj milyen társadalmi szerepet tölt be, hogyan ad választ a kor sajátos kérdéseire, az irodalmi kánon áttekintését feltételezi, a művek ugyanis mindig „valamilyen kánonnal szembeni viszonyban jönnek létre. [...] Ez a kánon már mindenkor létezik az alkotó horizontjában – műfaji, beszédmódbeli, tematikai, általában vett nyelvi értelemben”.<sup>13</sup> Milyen volt tehát az a kánon, amely a mitikus beszédmódot legitímálta történeti tárgyú novellák esetében?

A 19. századi értelmiségi réteg számára már a forradalom előtt rendkívül fontossá válik a modern nemzetfogalom feltételeinek való megfelelés, az európai nemzetekkel való egyenrangúsodás, illetve mindenek érdekében a nemzettudat fenntartása. A korszakra jellemző általános törekvés a nemzettudat erősítésére, illetve a nemzeti egység megvalósítására, szorosan összefügg a modernizációval együtt járó individualizmus megjelenésével, illetve a vallás korábbi, közösségformáló szerepének megszűnésével.<sup>14</sup> A hagyományos

<sup>7</sup> Northrop Frye: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Bp. 1996. 77.

<sup>8</sup> Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp. 1999. 77.

<sup>9</sup> Jan Assmann: *i.m.* 78.

<sup>10</sup> Vö. Assmann: „A múlt alaptörténetekre, vagyis mítoszokra fordításáról van szó. Ez a megjelölés korántsem vitatja el az események realitását, hanem kidomborítja jövőt megalapozó, *elkötelező érvényüket*, amelynek semmi szín alatt sem szabad feledésbe merülnie.” (*I.m.* 78.)

<sup>11</sup> Northrop Frye: *i.m.* 78.

<sup>12</sup> Jan Assmann: *i.m.* 126.

<sup>13</sup> S. Varga Pál: *Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon. = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Szerk. Takáts József. Bp. 2000. 14.

<sup>14</sup> Vö. Szajbély Mihály: *Mire figyelt a figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában. = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Szerk. Takáts József. Bp. 2000. 189–191.

közösségek szétesése<sup>15</sup> egy újfajta egység igényét hozza: a nemzeti identitás alapján megvalósuló egységét. A politikai értékrend a nemzeti egység fogalma köré kezd épülni, és ennek szolgálatába szegődik az irodalom is. „A századközép magyar szerzői a nemzeti irodalom feladatát a vallás korábbi integratív szerepének az átvételében, egy új, a nemzeti identitás jegyében kialakuló egység megteremtésében jelölték meg.”<sup>16</sup> Az irodalmi művek az ún. nemzeti narratíva részeként tölthetik be ezen szerepüket. Szajbély Mihály Gisela Brinker-Gablerre hivatkozva a nemzeti rituálékat, eredetmítoszokat, a nemzeti történelmet és irodalmat, a történeti tárgyú tudományokat, a művészetet és a népi kultúrát sorolja ezen integratív narratíva keretébe. „E források egész gyűjteményét kínálják az olyan történeteknek, képeknek, tájaknak, történeti eseményeknek, melyek a közös múlt tapasztalatait, diadalait és katasztrófáit idézhetik az utódok emlékezetébe, erősítve ezzel az eredetközösség és a közös tradíciókban megtestesülő kontinuitás tudatát.”<sup>17</sup> A nemzeti narratíva a kollektív emlékezet alakítása révén közösségformáló erő lesz, s így alkalmassá válhat a nemzeti identitás jegyében megvalósuló egység megteremtésére. Az irodalmi kánon tehát, mely ebbe a nemzeti narratívába épülő műveket kanonizál, „alapvetően a nemzet modern fogalmának kialakulásával egyidős, szerkezetét a nemzeti elvárásoknak való mindenkori megfelelés alakította”.<sup>18</sup> Ennek megfelelően olyan művek, illetve műfajok kanonizálódtak, amelyekről úgy vélték, hogy a kollektív emlékezetet a nemzeti identitás hatékony alakításának érdekében befolyásolják. Ennek a funkciónak a betöltését úgy tartották elképzelhetőnek, hogy az irodalom tükröt tart a nemzetnek, hitelesen mutatja fel a nemzet múltját, hozzájárulva ezzel annak önismeretéhez. Szorosan kapcsolódik ehhez a gondolathoz a nemzet életének az emberélet analógiájára történő korszakolása, illetve az egyes korszakok tükrözése és az irodalmi műfajok közötti összefüggés teremtése. A nemzetélet korszakolásának tekintetében Kölcsey Ferenc<sup>19</sup> gyerekkorról, ifjúkorról, felnőttkorról, illetve idős korról beszél *Nemzeti hagyományok* című írásában: „Egész nemzeteknek, szintúgy, mint egyes embereknek megvannak az ő különböző koraik. Gyermekkorból virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.”<sup>20</sup> Ugyanezen írásban emeli ki a nemzeti irodalom fontosságát abban a folyamatban, hogy a nemzet elérje a „férfikort”, és ne rekedjen meg a gyermekkor „éretlenségénél”. Az igazi nemzeti irodalomnak pedig a nemzeti hagyományokból kell táplálkoznia, a nemzeti múltat kell forrásanyagként használnia, mert „a költő, ki nem lél magának a régiségben kielégítő világot, nyugtalanul csapong cél és határ nélkül magából kifelé”.<sup>21</sup> Kölcsey számára az irodalom, mely nem az „ész” logikájával, hanem a „szív” intuíciójával<sup>22</sup> fedezi fel és érti meg, a logikai vizsgálódásnál behatóbban, az egyes

<sup>15</sup> A vallás korábbi meghatározó, közösségformáló voltának megszűnése, a nemesség szerepének és státusának módosulása, a parasztközösségek átalakulása.

<sup>16</sup> Szajbély Mihály: *i.m.* 196.

<sup>17</sup> Szajbély Mihály: *i.m.* 190.

<sup>18</sup> Szajbély Mihály: *i.m.* 189.

<sup>19</sup> S. Varga Pál „a hagyományközösségi szemlélet kánonképző normáinak kialakítója”-ként beszél Kölcseyről, aki a *Nemzeti hagyományok* megírása révén „lerombolja” a Kazinczy-kánon irányelveit, és az eredetiség kritériumaira épülő normarendszert állít fel a nemzeti kultúra értékeléséhez és alakításához. (Vö. S. Varga Pál: *i.m.* 126–133.)

<sup>20</sup> Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok. = Magyar romantika. I. Teória és kritikai praxis.* Szerk. Szabó Levente. Kvár 2000. 69.

<sup>21</sup> Uo. 73.

<sup>22</sup> E két fogalomnak Kölcsey gondolkodásmódjában betöltött szerepéről lásd S. Varga Pál: „...az ember véges állat...” *A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey.* Fehérgyarmat 1998. 50–77.

történelmi korokat, a nemzeti önismeretnek a legalkalmasabb eszköze. Ő tehát a nemzeti múltat az „ábrándozó” költő szemével vizsgáló ember meglátásai, illetve az ezeket a meglátásokat kifejező irodalmi mű általi önvizsgálat mellett foglal állást, a nemzeti narratívában az irodalomnak szánja a főszerepet.<sup>23</sup>

Nem tevődik azonban fel nála az egyes korszakok és az azokat megjelenítő irodalmi műfajok összekapcsolásának kérdése, „az emelkedés idő-léptéke [...] konkrét koroktól függetlenül azt mutatja meg, hogy egy nemzet *önmaga potenciális idealitását*<sup>24</sup> milyen mértékben alkotta meg az »ábrándozás«, a költőiség megismerő móduszába helyezkedve”.<sup>25</sup> Annak tekintetében, hogy milyen műfajok révén gondolták el az irodalomnak a nemzeti önismerethez való hozzájárulását, Bajza Józsefnek az 1833-ban megjelent *A román-költésről*<sup>26</sup> című írása nyújthat eligazítást. Noha Bajza tágabb keretekben gondolja el az irodalom tükröző funkcióját, és „az emberiség karakterének ábrázolatát” -ról beszél<sup>27</sup>, írása abból a szempontból is reprezentatív, hogy bizonyos műfajokhoz a nemzet életének mely korszakát társítják a beszéd tárgyaként. Bajza szerint a nemzetek gyermekkorát ábrázoló műfaj a pásztoköltemény, az ifjúkor tükre a hősköltemény, az érett koré pedig a „román”.<sup>28</sup> A nemzet életének „ábrázolatára” már a 18. századtól egyre nagyobb igény mutatkozik a magyar irodalomban. „A [...] meg-megújuló honfoglalási eposz kísérletek igazolják, hogy az összeurópai nemzeti mozgalmak áramlását is követve a magyar kultúrában is szükségképpen bukkan fel nemcsak az »elveszett« naiv eposz pótlásának az igénye, hanem érzékelhetővé válik a szerves, az identifikáló történelemszemlélethez elengedhetetlen, a nemzet jellegét és funkcióját kifejező, a múltat eszményállító és feladatkijelölő módon megjelenítő epika szükségessége.”<sup>29</sup> Ennek a szükségletnek a tudatosítása határozza meg a korszak kritikai kánonját.<sup>30</sup> Az irodalom és a nemzeti identitás alakításának ügyében szót emelő irodalmárok a nemzeti eposz megírására sűrgenek. Bár ellentétes vélemények születnek arról, hogy

<sup>23</sup> Hasonló következtetésre jut Erdélyi is (aki S. Varga Pál szerint Kölcsey kánonképző normáinak továbbfejlesztője – S. Varga Pál: *i.m.* 2000. 133.). Erdélyi – amint Szajbély Mihály kimutatja – arra a következtetésre jut, hogy „a politika és a gyakorlati tudományok fontossága és hatása messze elmarad a művészetek, ezen belül az irodalom jelentősége mögött valamely nemzet boldogulásában” (Szajbély Mihály: *A párizsi kéjhölgy és a szemérmes magyar szűz. Gondolatok a reformkor irodalom- és nemzetszemléletéről. = Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére.* Bp. 1999. 434.). Erdélyi abban is követi Kölcsey gondolatmenetét, hogy a nemzeti irodalomnak nemzeti gyökerekből, azaz a nemzeti hagyományokból kell táplálkoznia. (Vö. S. Varga Pál: *i.m.* 2000. 133–139.)

<sup>24</sup> Kiemelés az eredetiben – P.Á.

<sup>25</sup> S. Varga Pál: *i.m.* 1998. 72.

<sup>26</sup> Bajza József: *A román-költésről.* Kritikai Lapok (1833). 3. füzet. 3–65.

<sup>27</sup> Uo. 34.

<sup>28</sup> Vö. Uo. 17–34.

<sup>29</sup> Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban.* Debrecen 1996. 143.

<sup>30</sup> Valamely korszak irodalmi kánonja egyaránt meghatározza azt, hogy mely művek kerülnek be az ún. *szövegekánonba*, illetve hogy az irodalmi műről hogyan, milyen szempontból beszéljen a kritika, milyen elvárásokat támasszon a művel szemben, tehát a szövegekánonhoz *értelmezési kánon*t rendel. (Erről bővebben lásd Szajbély Mihály: *i.m.* 184–185.)



mennyire időszerű a 19. században eposzt írni a magyar irodalomban,<sup>31</sup> amint Dávidházi Péter kimutatta,<sup>32</sup> a kritikai kánon a nemzeti eposz megírásának irányába mutat. A kritikusok azonban hamarosan rádöbbennek arra, hogy a kérdés tovább bonyolodik a hitelesség problémájával, a nemzeti eposznak ugyanis csak akkor várható el a megfelelő nemzetalakító, nemzeti öntudatot konstruáló, illetve erősítő szerepe, ha alkotóelemei hitelessége révén az egész eposzt hitelesnek, hihetőnek fogadhatja el a közönség. Szajbély Mihály Anthony D. Smithre hivatkozva a nemzeti narratíva egyik alapfeltételeként emeli ki az „aranykor”<sup>33</sup> hiteles festését: „Nacionalis fércművek, mondja Smith [...] arathatnak ugyan pillanatnyi sikert, de lelepleződésük elkerülhetetlen, »...és cinikussá vagy apatikussá tehetik az embereket a nemzeti ügy iránt. Ahhoz, hogy csodálatot váltson ki és követésre ösztönözzön, az aranykornak jól igazolhatónak és történelmileg ellenőrizhetőnek kell lennie».”<sup>34</sup> A hitelesség szempontja a kritikai kánon egyik alapelvévé válik, és azzal a kérdéssel szembesíti az írókat, hogy lehetséges-e egyáltalán a nemzeti eposz megírása. Arany kritikai írásai gyakran adnak hangot ennek a dilemmának. *Zandirhám*-bírálatában Vörösmarty epikai műveivel kapcsolatban teszi fel a kérdést, mennyire árt a műnek, ha csupán a fantázia terméke. Következtetése az, hogy a fantázia szükséges feltétele ugyan a műnek, de önmagában nem képes rekonstruálni egy letűnt korszak szellemét, ehhez tudós vizsgálódásra van szükség: „a költő, mondják, azért költő, hogy teremtsen: kort és viszonyokat, hősokeket és jellemeket, isteneket és mythológiát, szóval mindent, mindent; ez fog a phantasia próbaköve lenni. Szép feladat, de még nem ismerek oly nagy epicust, ki ezt megoldotta volna. [...] Virgil fáradtságosan szedi össze az Aeneas felől keringő hagyományos emlékeket és halássza ki ezek tengeréből a céljára tartozót; Firdusi a shah levéltáraiban, gyűjteményeiben évtizedeken át búvárolja nemzete múltját [...]” Barmelyikük tudott volna – folytatja Arany – „szem nem látott, fül nem hallott hőst teremteni [...] [I]ly légből szedett eposz talán gyönyörködtet vala némelyeket; de soha nem fogott a görög nemzet véérébe átfolyni, a rhapsodok ezrei által firól-fira plántáltatni”.<sup>35</sup> A szempontrendszerben, melynek jegyében Vörösmarty *Zalánjában* is talál kifogásolnivalót Arany, S. Varga Pál szerint „szervesen összekapcsolódik [...] Kölcsey normája – nemzeti irodalom akkor jön létre, ha a hősi korból származó hagyomány alapján a történeti–kulturális közösség *egészének*<sup>36</sup> nyújt világképet, nem csupán a tanultak szűk körének szórakozást – Erdélyi tételével, amely szerint az egyéni fantázia tevékenységének alárendelt szerepet kell kapnia a hagyományhoz képest.”<sup>37</sup>

<sup>31</sup> Amint Dávidházi Péter szembesítéséből kitűnik, Toldy szerint gyakorlatilag korszerűtlen vállalkozás, mert a nemzet már „nagykorúsági” stádiumban van, az átfogó fejlődésfolyamat alól azonban kivételt képezhet a génusz, melynek a körülmények ellenére kár elhagatnia, tehát megvan rá a lehetőség a magyar irodalomban, hogy megszülethessék az adekvát módon megírt nemzeti eposz. Erdélyi indulásból az eposz megírása mellett foglal állást, állítván, hogy az általános fejlődési rend alól akár egész kultúrák is képezhetnek kivételt, a nemzet is pótolhatja tehát mulasztását, ha lemarad az európai fejlődésvonalától. (Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Bp. 1994. 114–137.)

<sup>32</sup> Lásd a *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége* című kötet „*Nem chimaera-e nép-epost gondolni?*” *A költő-kritikus műfajelméleti dilemmája*. fejezetét. (Uo. 114–137.)

<sup>33</sup> Az őseposz ugyanis „valami régenvolt »aranykor«-t örökít meg művészi formában”. (Imre László: *i.m.* 146.)

<sup>34</sup> Szajbély Mihály: *i.m.* 2000. 191.

<sup>35</sup> Arany János: *Dózsa Dániel: Zandirhám. Székely hősköltemény a kilencedik századból*. = Uő: *Tanulmányok és kritikák*. Debrecen 1998. 373–374.

<sup>36</sup> Kiemelés az eredetiben.

<sup>37</sup> S. Varga Pál: *i.m.* 2000. 138–139.

Mivel a nemzet „gyermek- és ifjúkorának” tökéletes tükröt tartó naiv eposz „elveszett”, az eposzkísérletek helyét fokozatosan átveszik a tágabb körű közönségnek szórakozást nyújtó, a nemzet későbbi „férfikorának” tükröt tartó epikai műfajok, köztük a regény, amely „ha nem is egy nemzet születéséről szól, de egyenrangúsodásáról, illetve múltjáról, mely a modern európai nemzetek közt jelöli ki helyét”.<sup>38</sup> A műfajpreferenciák megváltoznak tehát, az eposz helyét többféle műfaj is átveheti, a „megalapozó történet” igénye, illetve a narráció mitikus, természetfölötti síkja iránti igény azonban megmarad, nem kis problémát okozva azoknak, akik a nemzeti narratíva további lehetőségeit kutatják. Arany „a »fensőbb hatalom« jelenlétének műfajalkotó, műfajt érvényessé tevő szerepével vívódik a »modern kor«-ban, tehát valami ős-eredeti módon mitikusát, szinte csodaszerűen kikezdzhetetlen keres, felismerve az erkölcsi világrend képzetének fontosságát az értékek világában”.<sup>39</sup>

### Egy „csodaszerűen kikezdzhetetlen” esemény: a magyar forradalom

Ez a „csodaszerűen kikezdzhetetlen” esemény lesz Jókai számára a magyar forradalom, amikor „nem a költészet hajlik [...] a valóság felé, hanem a valóság a költészet felé. És azonos lesz vele.”<sup>40</sup> Sötér István mutat rá arra, hogy a 48-ban csodát látó perspektíva mennyire kötődik annak az irodalmi kánonnak a hagyományához, amely az eposzt mint kiváltságos és a nemzet életéhez elengedhetetlenül szükséges műfajt előtérbe helyezte: „Amikor Jókai [...] hőskornak mutatja 48-at: szükségszerűen jut el annak az eposzi csodálatosságnak igényéhez, melyről programszerűen s csaknem teljesen lemondott már Arany.”<sup>41</sup> A csodának a szövegekbeli felmutatására azonban Jókai Szilasi László szerint inkább a mitikus beszédmód mellett dönt,<sup>42</sup> bár ez a mitikus narratíva nehezen választható szét az eposzitól. Az események csodaként való megélését Zsigmond Ferenc is kiemeli. Hosszú fejtegetésekbe bocsátkozik azzal kapcsolatban, hogy Jókai számára milyen jelentőséggel bírt az, hogy egy ilyen, mitikus méretűnek látott esemény szereplője lehetett, hogyan határozta meg ez a perspektívát, melyből majd megírja ezen események történetét: „álmélkodva tapasztalta, hogy a legmerészebb kísérleteket, melyeknek a valószínűség, sőt hihetőség szempontját alávetette volt korábbi műveiben: megvalósítják, sokszor túl is szárnyalják az élet egymásra halmozódó eseményei. Csupán ami övele egymagával történt egy esztendő alatt (kivált az ő szemével nézve), sok volna akármelyik addigi fantasztikus elbeszélése számára. Kénytelen az emberiség felett virrasztó gondviselés kifürkészhetetlen akaratához mint magyarázó okhoz folyamodni. [...] Az ő szemében a szabadságharc oly csodás jelenség, melynek okait az emberi ész nem is firtathatja, mert emberi akaratnál erősebb, titokzatos tényezők idézték elő.”<sup>43</sup> A csodásnak látott forradalom hatására „paradox módon, a jelen (illetve a közelmúlt) bemutatására készülve érez indíttatást »mitológia« írására”.<sup>44</sup> Rendkívüli fontosságot tulajdonít annak, hogy a forradalmi események ne merüljenek feledésbe. A val-

<sup>38</sup> Imre László: *i.m.*. 144.

<sup>39</sup> Uo. 147.

<sup>40</sup> Szilasi László: *A magyar epopeia. Jókai Mór és a svédasztal.* = Uő: *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét. Ancient rhetoric.* Bp. 1994. 30.

<sup>41</sup> Sötér István: *Jókai útja.* = Uő: *Félkör.* Bp. 1979. 444.

<sup>42</sup> Vö. Szilasi László: *i.m.* 1994. 32.

<sup>43</sup> Zsigmond Ferenc: *Jókai.* Bp. 1924. 83–84.

<sup>44</sup> Imre László: *i.m.* 148.

láshoz hasonlóan érzi az ilyenfajta narratíva jelentőségét, a veszélyeztetettnek érzett nemzeti öntudat fenntartását látja ugyanis lehetségesnek általa. *Hadi poéták* című cikkében „szent mitológia” írására szólítja fel az írókat: „Hadjáratunkban annyi nagyszerű, annyi költői, annyi lélek emelő van: hogy ha valaki azt mind följegyezné, egy új odysseát írhatna belőle. Kormányunk még a télen nevezett ki több rendbeli ifjú lángelméket azon célra: hogy a csatákban történeteket hiven följegyezzék s koronként a közönség elé bocsássák, hogy a szabadság-harc eseményei mint egy szent mythologia, mint egy vallásos hagyomány menjenek át a népbe.”<sup>45</sup> Az írói szerep tehát rendkívül fölértékelődik a mitológia kialakítása szükségének fényében, a közelmúlt eseményeit tematizáló író alakítójává válik a nemzeti identitás fenntartását szolgáló narratívának. Méltatlankodva jegyzi meg Jókai, hogy e „szent mitológia” ügye mindaddig nem haladt előre, a megbízottak ugyanis „mintha kutba estek volna”.<sup>46</sup> A nemzetnek pedig szüksége van az irodalomra, mert, a forradalom bukása után politikailag elhallgattatott és a cselekvés terétől megfosztatott, s ilyenformán a kihálás veszélyének fenyegetését érzi. A korabeli sajtó egyaránt hangot ad a panaszoknak, rettegéseknek, valamint a reménynek és a nemzet „felrészására” való buzdításnak. A Pesti Napló 1850-es évfolyamának hasábjai például a nemzet „felélesztésének” adnak a leginkább hangot: „Mély fájdalom tartja elfogva a nemzet szívét: országos létével együtt nemzetiségét is a sír széléhez látja taszítva [...]. Ez elbűsülés természetes, de abból ki kell bontakoznunk, azt le kell győznünk, le minél előbb, hogy a nemzet kedélye el ne fásuljon.”<sup>47</sup> „Vannak, kik – bizonyonnan nem legjobb akarattal – uton-utfélen hirdetik: »Vége a magyarnak, vége országának és nemzetiségének!« És mi erős hittel mondjuk: ne essünk kétségbe hazánk, nemzetiségünk felett. [...] Nemzeti nyelvünk élete, s virágzása ezentul nem függend annak diplomatikai állásától. Az irodalomban, a családi körben, a tanodák, s (magyar) községek és országgyűlések tanácskozásaiban fog életet keresni, s találni.”<sup>48</sup> „A forradalom okozta kínok, bánat, s szenvedések mély ájulásba sanyarták s tetszhalottá dermedték [a nemzetet]; töletek [ti. az íróktól] függ őt, s pedig dicső életre, ápolni.”<sup>49</sup>

### A csodát érzékelő nézőpont – a romantika és Petőfi szerepe

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy milyenfajta nézőpont az, melyből Jókai a forradalom eseményeit szemléli, csodaszerűnek látja és megírja, úgy vélem, Zsigmond Ferenc megállapítása visz a legközelebb. Zsigmond a váteszszerepnek tulajdonítja azokat a „természetfölötti” meglátásokat, melyek az események leírását végigkísérik: „Jókai[t] képzelete az eszményi értelemben vett költőnek, a vátesznek<sup>50</sup> szerepére sarkalja legelső föllépése óta, a váteszére, aki szintén igazságokat hirdet, de olyanokat, melyeknek megsejtésére nem elég az átlagos szemmérték s a kicsinyes valószínűségi álláspont.”<sup>51</sup> Ennek a szerepnek a felvétele jellegzetesen romantikus költői attitűd, s e tekintetben többek közt Petőfi hatásával számolhatunk,

<sup>45</sup> Jókai Mór: *Összes művei. Cikkek és beszédek*. III. Kritikai kiadás. Bp. 1980. 292.

<sup>46</sup> Uo. 292.

<sup>47</sup> *A nemzeti irodalom hivatása*. Pesti Napló I(1850). 3. szám. 1.

<sup>48</sup> Pesti Napló I(1850). 4. szám. 1.

<sup>49</sup> *A magyar írókhoz*. Pesti Napló I(1850). 38. sz. 1.

<sup>50</sup> Kiemelés az eredetiben – P.A.

<sup>51</sup> Zsigmond Ferenc: *i.m.* 87.

akinek – amint Margócsy István kimutatta<sup>52</sup> – beszédmódját ez a romantikus vizionáriusság határozza meg, az élményt kiváltó látványtól „eloldódó” látomás<sup>53</sup> jelenléte. Margócsy egyfajta isteni lényeg meglátásával köti össze ezt a nézőpontot, amely lehetővé teszi a hétköznapi világban fölfedezhetetlen összefüggések meglátását: „A romantikus költő számára adódó legnagyobb lehetőség az, ha találkozhat az istenivel, s ha nemcsak megélheti, hanem meg is teremtheti (azaz ki is mondhatja) ennek a találkozásnak az élményét.”<sup>54</sup> Ennek a romantikus látomásosságnak a „legizgalmasabb” példáiként éppen a forradalom alatt írt verseket nevezi meg Margócsy. Aligha lehet véletlen, hogy az egykori jóbarát és társszerkesztő hasonló módon szemléli a forradalmi eseményeket, s e látomásos beszédmód egyik kulcsfontosságú motívuma éppen a *Nemzeti dal* refrénjében megjelenő „magyarok istene”. A *tarcali kápolna* című novella lírai hangvételű zárlatában „a magyarnak egy külön istenét”-ről beszél, amely Izrael istenéhez hasonlóan gondját viselte népének, „ki öröködék annak élte fölött egy ezredéven keresztül, hogy el ne vesszen, mint elvesztek a többi vándor népek, – a normannok, góthok, longobárdok és hunnok, kiknek csak neveit és tetteit ismeri az utókor”.<sup>55</sup> A forradalom nagyságát éppen ennek az istennek tulajdonítja, akinek a keze munkáját fedezi fel a nem hétköznapi „látással” rendelkező vátesz: „Voltál! Láttuk nagy kezed munkáit! Reszkettünk lelked hatalma előtt. Csodáid meg vannak írva a hagyományok között [...]. Láttuk, éreztük jelenlétedet. Láttunk üstökös csillag ragyogó fényében, tengerré vált folyam elterült árjában, láttunk csataterre leszállt köd képében, égő városra leömlő felhőszakadásban, láttuk képedet az égő nap kettős udvarában, emberlő hőség égő sugáiraiban. Az elemek mindenik neme beszélt nekünk rólad. Láttuk és meg fogunk halni... Vajh! fog-e utánunk még valaki következni, kinek egykor ismét megmutatod főséges arcodnak dicső ragyogását?...”<sup>56</sup>

### Ami a mítoszban feltárul – a Forradalmi és csataképek mitikus történelemvizíója

A történelmi események mögött a vátesz által felfedezett lényegiség arra a kettősségre emlékeztet, amelyről Frye ír *Kettős tükör* című könyvében.<sup>57</sup> Frye a *Weltgeschichte*, illetve *Heilsgeschichte*<sup>58</sup> fogalmait mentén gondolja el a mítosz és a történetírás beszélője által leírt események közötti különbséget. Eszerint a „szent események” a világtörténelemmel érintkezve, annak terében és idejében játszódnak le.<sup>59</sup> de ami valójában történik, a *Heilsgeschichte* szintjén, azt csak azok értik meg, akik az eszme szolgálatában állnak, és hittel, nem a történetíráshoz illő tudományos analízissel viszonyulnak az eseményekhez.<sup>60</sup> A *Heilsgeschichtét*,

<sup>52</sup> Lásd Petőfi–könyvének *A romantikus Petőfi* című fejezetét. (Margócsy István: *Petőfi Sándor*. Bp. 1999. 135–212.)

<sup>53</sup> Uo. 193.

<sup>54</sup> Uo. 196.

<sup>55</sup> Jókai Mór: *A tarcali kápolna*. = *Összes művei* 1989. 285.

<sup>56</sup> Uo. 285–286.

<sup>57</sup> Northrop Frye: *i.m.* 75–107.

<sup>58</sup> Világtörténelem és üdvtörténet, azaz szent történelem.

<sup>59</sup> Itt elsősorban a Bibliának a mitikus értelmezéséről van szó.

<sup>60</sup> Ezt az elméletet Tamás történetével példázza Frye. Jézus Tamáshoz intézett szavaiból Frye szerint az a lényegi igazság olvasható ki, hogy jobban megértette a megváltás jelentőségét az, aki nem a bizonyítékok, illetve a bizonyítás, hanem a hit felől próbálta megérteni. (Vö. Northrop Frye: *i.m.* 98.)

melyet a szentírás szerzője követ figyelemmel és ír meg, Istennek a világban véghezvitt tettei alkotják, következképpen aki a *Heilsgeschichtét* átlátja, a világ, a történelem lényegét látja.

Ennek a „lényeglátásnak”, úgy tűnik, különösen nagy jelentősége van Jókainál. A novellák narrátora többször hivatkozik arra, hogy ő az eseményeket személyesen látta, tapasztalta, illetve a közösség is, amelyhez beszél, látta, tapasztalta. *Az ércleány* sokat idézett nyitányában is a narrátor és közönsége személyes tapasztalatának kérdése bukkan fel: „Írjuk le az év eseményeit, híven, valóan, mindent ami megtörtént, minden csodálatost, emberfölköttit, nagyszerűt, amit láttunk, amit tapasztalánk, aminek szemtanúi voltunk [...]”<sup>61</sup> *A kis szürke ember* című novella is a látásra mint közvetlen információszerzésre való utalással kezdődik: „Szegény öreg apó! mintha most is látnám...”<sup>62</sup>. *A Bárdy család* bevezetőjében a narrátor így beszél a hazához szóló fohásszerű megnyilatkozásban: „Vagy ne láttalak volna oly gyönyörűnek egykor, vagy ne látnálak most oly elpusztulva [...]”<sup>63</sup> Ez a beszédmód az Újszövetség narrációs technikájára emlékeztet, ahol az apostolok úgy beszélnek el Jézus történetét, hogy hitelesítés gyanánt az eseményekben való saját részvételükre hivatkoznak, emlékeztetvén a közösséget is arra, hogy amit láttak, maga az isteni igazság megnyilvánulása volt.<sup>64</sup> *A Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* novelláinak narrátora ehhez hasonlóan az igazság letéteményeseként beszél, mint olyan valaki, aki valami lényegszerűt látott meg az eseményekben, és ezt képes megmutatni is az olvasónak. Ennek a lényegszerű értelemnek az alapja a fent említett isteni jelenlét, a „magyarok istenéné”, akit az elemekben, az események grandiozitásában vél felfedezni. Új jelentéssel telítődik efelől a személyes jelenléttel való hitelesítés gesztusa: azon túlmenően, hogy az eseményekben való részvétel természetes módon működik hitelesítésként, a személyes megtapasztalás azért válik rendkívül jelentőssé, mert az eseményekben megnyilatkozó isteni akaratot tapasztalta meg ez a narrátor, tehát többet és lényegesebbet, mint amit az események nem ilyen szemmel való megtapasztalása nyújthat. *A tarcali kápolna* idézett epilógusából az derül ki, hogy bár a forradalom a nemzet pusztulásának lehetőségét is magában hordozta, a magyarok istenének nagysága mutatkozott meg benne. Annak ellenére, hogy megisméltődése nem kívánatos, szükséges tehát emléket állítani neki, mert az isteni hatalom megnyilatkozása követhető fenségességében. Ezt a kettősséget érzékelteti *A gyémántos miniszter* nyitánya, melyben mint hatalmas természetfölötti lényt, mint túlvilági hírnököt idézi meg a narrátor: „Magyar forradalom! Te egetgyújtó alak! Véres arcú kép! Senkinek gyermeke, – mégis mindenkinek halottja! Kelj föl a sírból és mulattass bennünket! [...] Most jelenj meg nekem az éjjél óráiban, mikor a temető elbocsátja kárhazott lelkeit, kik nem tudnak alunni az önátkozta sírban, ülj festőtáblám elé, és mutasd meg arcodat képzetemnek. [...] Azután tűnj el ismét. Menj vissza a sírba. És imádj istent: hogy ne engedjen meghalnod, és ne hozza el rád a föltámadás napját.”<sup>65</sup> A megjelent forradalom

<sup>61</sup> Jókai Mór: *Az ércleány*. = *Összes művei* 1989. 94.

<sup>62</sup> Jókai Mór: *A kis szürke ember*. = Uo. 294.

<sup>63</sup> Jókai Mór: *A Bárdy család*. = Uo. 199.

<sup>64</sup> E beszédmóddhoz lásd még a Jelenések Könyve 1, 9–11, ahol a látomást leíró János szintén az egyes szám első személyű narrációval, saját tapasztalataira hivatkozva hitelesíti mondanivalóját.

<sup>65</sup> Jókai Mór: *A gyémántos miniszter*. = Uo. 1989. 7–8.

leírása<sup>66</sup> közben folyamatosan figyelmet fordít az elbeszélő az isteni jelenlét megnyilatkozására. Ennek többféle módja van: előjelek, jóslatok, angyali jelenések világítják meg a legtöbb novella eseményeinek okát és összefüggéseit. *Az ércleány* Áron apójának halott leánya isteni küldöttként mutatja meg a teendőket apjának, az isteni szándék pedig egyértelműen kifejeződik az állítólagos bibliai idézetekben:<sup>67</sup> „Én vagyok az Úr, ki tenéked kezeidbe adom a te ellenségeidet. [...] Én veled leszek, és ez jelensége, hogy én küldöttelek téged.”<sup>68</sup> *A fehér angyal* című novella jelenése az eseményekhez fűzött értékelésként értelmezhető, a fehér angyal által hozott levél elmarasztaló „a magyar vezér” (Görgey) fegyverletételét illetően, azt önkényes, az isteni akaratnak nem megfelelő tettként mutatja föl. A *Nomen et omen* „magnetikus álomjáró hölgy”-e még a békés időkben látja a mitikus méretű küzdelem bekövetkeztét, *A tarcali kápolnában* megjelenő cigányasszony jóslata<sup>69</sup> („Míg csak a temető lakosai nem állnak ágyúid eleibe, addig embertől ne félj, senki meg nem győzhet”<sup>70</sup>) mintegy természetfeletti szükségszerűségként mutatja a forradalom ellen küzdők csatavesztését.

Néha az események grandiozitása önmagában is elég ahhoz, hogy az isteni szféra megnyilatkozzék a sajátos nézőpontból látó és láttató szemtanú számára. A *Szenttamási György* című novella keretében az emberi tettek szörnyűsége egy hatalmas, félelmetes gonosz szellem vérszomjával magyarázódik: „Ki hitt téged elő, gonosz szellem? [...] Megszomjazál talán a föld alatt, a pokolhoz oly közel, s feljöttél szomjadat vérben oltani el? Lesz, lesz elég! folyni fog patakokban, tavanként fog megállni, hol a föld nem bírja már bevenni. Jer oda, igyál, mártsd bele rettenetes szájadat. [...] Készítsétek a késeket, a rossz szellem szomjazik!...”<sup>71</sup> Ezt a mitikus méretű gonosz szellemet a forradalom ellenségeivel azonosítja a látomásokat leíró elbeszélő. Komárom bombázásában, a forradalmi és az ellenséges csapatok küzdelmében menny és pokol összeapását villantja föl egy pillanatra: „Úgy tetszék, mintha a pokol fölülkerült volna az égen, s ott csatázna angyalokkal és csillagokkal, s szórná alá a földre mennydörgő zuhanással a letépett csillagseregeket.”<sup>72</sup> A *Székely asszony* nyitányában szintén menny és pokol küzdelmének látomása tárul fel a narrátornak: „Elhallgattak az ágyúk, elhalt a csatazaj, elhullottak a hősök. Csak a távol égen villogott még valami láng, hallatszotlen csatát az ég kapuit védve most azok ellen, kik ellen egy óra előtt a hon határait védték.”<sup>73</sup> A novella zárata

<sup>66</sup> Ez az antropomorfizáló, allegorikus ábrázolás egyrészt a francia forradalom utáni ábrázolási hagyományra vezethető vissza (e tekintetben feltűnő a hasonlóság pl. Delacroix *A szabadság vezetői a népet* című festményének nőalakja és az itt megidézett alak között), másrészt a népi hagyomány forradalmi narratívájára (erről bővebben lásd *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Szerk. Kríza Ildikó. Bp. 1998), amelynek keretén belül Kríza Ildikó szerint a népmese népszerűségét túlhaladó jelenségként teremtdök meg egy új műfaj: a forradalmi eseményekről és személyekről szóló legendás történet (vö. Kríza Ildikó: *i.m.* 327.).

<sup>67</sup> Amint a kritikai kiadás jegyzetapparátusából kiderül, Jókai inkább közhelyszerű bibliai fordulatokból állítja össze azt a bibliai szöveget, amelyet az öregember látni vél, többféle fordítás szövegét használva fel és különböző bibliai részeket állítva egymás mellé. (Vö. *Összes művei* 1989. 564–565.)

<sup>68</sup> Jókai Mór: *Az ércleány*. = Uo. 106.

<sup>69</sup> Macbeth-reminiscencia. Györfly Miklós a kritikai kiadás jegyzeteiben a Macbeth-beli boszorkányoknak a birami erdőre vonatkozó jóslatát emeli ki mint lehetséges ötletforrást. (Uo. 679.)

<sup>70</sup> Jókai Mór: *A tarcali kápolna*. = Uo. 273.

<sup>71</sup> Jókai Mór: *Szenttamási György*. = Uo. 163.

<sup>72</sup> Jókai Mór: *Komárom*. = Uo. 251.

<sup>73</sup> Jókai Mór: *Székely asszony*. = Uo. 144.

tökéletesen rímel erre a felütésre, a vízió keretezi a „reális” eseményeket, jelezve ezzel, hogy ami a csatatéren meg a városban történt, annak mindvégig megvolt a jelentősége a láthatón túli szférában : „A két elem ura lett a csatatérnek, a szél és a láng. Az emberek elfutottak onnan. Csak két ellenséges harckialítás hallatszik még, – a vihar üvöltése és a lángok ropogása. Mintha léggé olvadt nők szellemei hánynak alá égő szikrák alakjában égnek törekvő lelkeit a harcoss férfiaknak, s mentül többet levernek onnan, annál több rohanna utánok a vítatott csillagos hazába.”<sup>74</sup> A magyarok küzdelme földöntúlvá növekedik ebben a perspektívában, amely a menny kizárólagos jogosultjaiként látja a szabadságharcos csapatok halottait. Az események mintegy ennek a menny birtoklásáért folytatott túlvilági harcnak, a mennyei és pokoli erők összecsapásának szükséges földi feltételeiként tűnnek fel. Hogy e mitikus méretű küzdelemnek mi a végeredménye, azt még a vátesz sem látja. Kérdések sorozatában keresi a magyarázatot a jelen állapotra: „Hol vagy, hová lettél? [ti. „a magyarok istene?”] Dorgáloed-e népedet még, ki nem szenvedett büneiért? [...] Vagy legyőzetél egy náladnál hatalmasabb erőtől, s kénytelen voltál odaengedni másnak az elfoglalt eget? [...] Vagy megbántad, hogy teremtéd e népet, s akarod, hogy meghaljon az és ne beszéljen róla többé senki?”<sup>75</sup> A bibliai beszédmód és viszonyulás erőteljesen meghatározza tehát a novellák váteszi nézőpontból íródo narrációját. Ez a beszédmód az egyik kiindulópontja lehet azon műértelmezéseknek, melyek a Jókai-szakirodalom kultikus paradigmájába épülnek, amely Szilasi László szerint<sup>76</sup> „a Jókai-életművet nyíltan és a szó szoros értelmében szentírásként fogta fel”.<sup>77</sup>

### Túllépés a mítoszon – utak a több nézőpontú történetírás felé

A szabadságharcnak emléket állító, mítoszként funkcionáló próza beszédmódja, úgy tünik, nem elégti ki az irodalom általi történelemértelmezés teljességigényét. A forradalom értelmező igényű megjelenítése nem csupán az üdvözítőnek ítélt eszme feltárásának lehetőségét hordozza magában, hanem egyszersmind a forradalomnak a kritikáját is. A novellák keretében megszólaló, a novellaciklust összetartó, annak egységes alapul szolgáló elégikus narrátori hang pátosza mellett így mindvégig ott érezhető a szatirikus szólam, melyet a Jókai-szakirodalom is kiemel, noha legtöbb esetben mindössze egy-két mondat erejéig utalva rá. Sötér elsősorban *A gyémántos miniszter* hangvételében érzékeli ezt a szólamkettőséget: „Aki ezt a novellát megírta, valószínűleg nem tett még le a szándékról, hogy akár a legszigorúbb bírálattal illesse a szabadságharcot, s a legendás vállalkozás mögött fölfedezze annak fonákját is.”<sup>78</sup> A kritika elsősorban a nemzetiségekkel szembeni viszonyulást illeti. Fried István a forradalmat követő rövid „kijózanodási korszak” hatásának tulajdonítja, hogy „Jókai egyfelől a biblikus előadás-

<sup>74</sup> Jókai Mór: *Székelly asszony*. = Uo. 162.

<sup>75</sup> Jókai Mór: *A tarcali kápolna*. = Uo. 286.

<sup>76</sup> Szilasi szerint a szakirodalom kultikus paradigmája több tekintetben a Jókai-szövegek által felkínált nézőpontba helyezkedik, a Jókai által javasolt olvasási és értelmezési szempontokat fogadja el. Ennek a jelenségnek a magyarázataul a Jókai-poétika tetszést célzó voltát feltételezi: „Lehetséges-e egy olyan poétika, amelyben a szöveg szervezésének fő elve a pozitív, hatásos befogadás, a *tetszés* mint főcél? Annyi bizonyos, hogy az én olvasatomban a latens paradigma szövegei egy ilyesfajta poétikát írnak körül [...]. A pozitív befogadásra épülő Jókai-poétika tetszést kiváltó regényszövegekből és tetszést kiváltó, vagyis kultuszt erősítő tettekől olvasható ki.” (Szilasi László: *i.m.* 2000. 89.)

<sup>77</sup> Uo. 108.

<sup>78</sup> Sötér István: *Jókai Mór*. = Uo: *i.m.* 333.

sal a végzetszerűséget, a tragédiát, a történelemben rejlő determinizmust mutatja be, másfelől a nacionalista frazeológiával elfedett érdekezésség, azaz a szóértés nyelvi akadályait”.<sup>79</sup> A nemzetiségekkel, elsősorban a románokkal szembeni nem adekvát viszonyulás kritikája első ízben *A gyémántos miniszter* szövegében hangzik el. Itt még a magyar forradalom sikerének gátat emelő stratégiai hibaként rója fel a narrátor a románokkal való megegyezés megakadályozását, a haszonleső magyar forradalmi vezéreket pedig ezáltal is felelőssé teszi a forradalom bukásáért. A kritika már itt megszólal, a nézőpont azonban a magyar forradalom érdekeit képviselő elbeszélő marad az elbeszélői hanggal együtt. Az egységes nézőpontra, illetve az ezt érvényesítő mitológia szemlélet- és beszédmódján lép túl a novellák narrációja a ciklus egy későbbi darabjában, *A Bárdy családban*. A nemzetiségek kérdéskörét fölillantó „alternatív történet” a hivatalos történetírástól nem Heilsgeschichteként különbözik, hanem a Weltgeschichte keretén belül maradván érvényesít más nézőpontot, azokét, akiknek követeléseiről elgondolkodtat a szöveg. A posztmodern kor történetírói kérdésfeltevése sejlik föl ezeknek a novelláknak a narrációjában, azon probléma, melynek megvitatása „a regényírók és a történészek szövegei, elbeszélései alapján egyaránt lehetséges”,<sup>80</sup> nevezetesen az etnikai, nembeli, társadalmi osztálybeli másság kérdése kapcsán fölvetődő „Ki érthet meg kit?” kérdés. Ennek a megválaszolására tett kísérletek azon történetírói és irodalmi szövegek, melyek a hang és nézőpont manipulatív hatásával számolva ezek pluralitását kísérelik meg érvénybe léptetni az ilyenfajta konfliktusokat leíró történelmi narratívában.<sup>81</sup> Ezek a szövegek éppen a polgárháborúkat, forradalmakat, hódításokat igyekeznek érthetőbbé tenni az olvasó számára azáltal, hogy nemcsak, a hagyományos történetírásban megszokott, egyetlen nézőpontból mesélik el az eseményeket, hanem a vesztesek, a gyengébb fél, a meghódítottak nézeteinek is teret adnak a történetírásban. „Ez a megoldás a konfliktus értelmezését az értelmezések konfliktusán keresztül fejezné ki.”<sup>82</sup> Az így összeállt körképben a történész nézőpontja elméletileg egy a sok közül,<sup>83</sup> melyek szövegét szervezik. Az elbeszélő történésznek olyan eljárásokat kell kitalálnia, amelyek segítségével önmagát mint történészt „láthatóvá teszi”, „figyelmeztetésül az olvasóknak, hogy ők sem mindentudók és pártatlanok, s értelmezésükön kívül is lehetséges (attól eltérő) interpretáció”.<sup>84</sup> A Jókai-novellák beszédmódjában is fölvetődnek ezek a kérdések, a szövegek sajátos hitelesítési szándéka ugyanis részben történetírói magatartást feltételez, olyan történetíróét, aki, Szilasi László szavaival, „alternatív történet” írására vállalkozik, mivel rendkívül fontosnak érzi a történelmi események megörökítését a nemzet számára.<sup>85</sup> Noha a novellák elbeszélői nézőpontja mindvégig egységes marad, és a forradalmat eszményítő mítoszi nézőponthoz tartozó hang a novellák felütésében és zárlatában egységes alaptónust ad a novellaciklusnak, néhány rész-

<sup>79</sup> Fried István: *Mitosz, nosztalgia, kulturális emlékezet Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. = *Nemzeti romantika és európai identitás*. Szerk. Cséve Anna. Bp. 1999. 151.

<sup>80</sup> Peter Burke: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*. = *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk. Thomka Beáta. Bp. 2000. 46.

<sup>81</sup> Erről bővebben lásd F. JR. Robert Berkhofer: *Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjairól*. = Uo. 147–167.

<sup>82</sup> Peter Burke: *i.m.* 44.

<sup>83</sup> Noha a több nézőpontú, a multikulturalizmus szolgálatában álló történetírásnak ez az egyik legfontosabb elméleti kitéje, Berkhofer egyetlen olyan történelmi művet sem említ, amelynek beszédmódjában a nézőpontok hierarchizálásának tendenciája, illetve a történetírói nézőpont totalizáló hajlama ne lenne tettenérhető.

<sup>84</sup> Peter Burke: *i.m.* 44.

<sup>85</sup> Vö. a *Hadi Poéták* című Jókai-írással, amelyben az írókat a szabadságharcot megörökítő „szent mitológia” írására szólítja föl. (Jókai Mór: *Összes Művei. Cikkék és Beszédék. III.* Kritikai kiadás. Bp. 1980. 292–293.)



letben a több nézőpontú történetírás logikája szerint ki is mozdul ez a nézőpont. *A gyémántos miniszter* szövegében azokat a magyar forradalmi vezéreket éri kritika, akik a saját érdekeikért akadályozták meg a magyarok és románok közötti megegyezést, fölillantva ezzel a román követelések jogosultságának lehetőségét. Az elbeszélő láthatóvá teszi magát mint elbeszélőt azáltal, hogy az egyes szám első személyű narrációt egyes szám harmadik személyűvel változtatja az elbeszélés folyamán, a nézőpont itt azonban még változatlan, ugyanazé a kívülálló narrátoré, legfeljebb néhány mondat erejéig válva eggyé, a teljesebb olvasói rálátás érdekében, valamelyik szereplőnek a nézőpontjával szabad függő beszéd formájában. Tovább lép ennél *A Bárdy család* narrációja, melyben a románok érdekeinek bemutatására a román tribun szájából kerül sor. Numa a mellőzöttség és ellehetetlenült létállapot miatt fog fegyvert nemzete szabadságának kivívásáért: „Nép, melynek semmije sincs. Mely közt nincs egy tehetős ember, nincs egy tudományos fő, melynek minden harmadika pópa nevet visel, s mégis minden századika tud csak olvasni, mely ki van zárva a hivatalokból, mely él tengődve a legkeményebb kézimunka után, melynek még csak egy nemes városa sincs a hazában, melynek háromnegyedét lakja. Mire kérdezné e nép, hogy jelen-e az idő, melyben meg lehet halni vagy újra születni? Nyomorúsága van, egyebe nincs; ha legyőzetik, ezt nem veszi el tőle senki.”<sup>86</sup> Itt tehát már nem úgy szerveződik a szöveg, hogy a magyar forradalom érdekeit képviselő elbeszélő nézőpontja integrálja a másik etnikumhoz tartozók nézőpontját, hanem külön hang, a történet egyik szereplője révén kerül be a másik nézőpont, ugyanakkor ezáltal el is távolítja magától az elbeszélő ezt a szólamot, ami természetesen következik abból, hogy a novella mégis az elkövetett gyilkosságok és fosztogatások képét (is) mutatja fel. Ez az explicit megszólalás<sup>87</sup> az olvasó figyelmét és rokonszenvét, legalábbis néhány szövegrészlet erejéig, maga felé fordítja. Az elmozdulás az alapnézőponttól tehát két irányban történik meg az említett novellák által, egyrészt a másik etnikum megszólaltatása és ezáltal megismertetése révén, másrészt az önmagunkról kialakított kép módosításával. Erre a kettős nézőpont-elmozdulásra figyel fel Fried István is, aki egy, a másság iránt figyelmet tanúsító kelet-közép-európai irányzatról beszél, melynek nyomai fölfedezhetőek már Jókai forradalmat tematizáló műveiben: „A kelet-közép-európai régió irodalom-és történetírásában, természetesen szépirodalmában is erősödnek azok a tendenciák, amelyek a XIX. századi történelmi regények látomását és frazeológiáját immár nem fogadják el érvényes beszédként, és Jauss »önmagunk-mások-általi-megértésé«-nek tézisét kísérlik meg 1848–49 közös történelmére alkalmazni”<sup>88</sup>

A mitológia egységes narrátori nézőpontjától<sup>89</sup> való elmozdulás érdekes példájával találkozunk *A két menyasszony* című novellában. A két vőlegény beszédében arra irányulhat az olvasó figyelme, hogy ugyanazt a történelmi eseményt hogyan meséli el a győztes, illetve a

<sup>86</sup> Jókai Mór: *A Bárdy család*. = *Összes művei* 1989. 215.

<sup>87</sup> Robert F. Berghofer szerint „a szerzői hanghoz hasonlóan a szereplők hangja is az explicit-személyes és az implicit-személytelen pólusai között váltakozhat. A legexplicitebb megszólalás az, mikor a szereplők a saját nevükben beszélnek, idézet útján. [Ez történik *A Bárdy család*ban, ahol Numa tribun beszél a románok problémáiról.] Jóval távolabb kerülünk a szereplők saját hangjától, ha a történész azt a megoldást választja, hogy nézeteiket a saját összefoglalásában közvetíti. [Ez történik *A gyémántos miniszter*ben, ahol a narrátor hangja mondja el, hogy mi történt a két fél közötti megegyezéskor, illetve bizonyos mértékben mentesíti is a románokat a felelősségtől a történetekért.]

<sup>88</sup> Fried István: *i.m.* 154.

<sup>89</sup> Ezen a novellák kezdetében és zárlatában érvényesülő, elégikus narrátori hanghoz tartozó nézőpontot értem, melynek segítségével feltárul az az események „fölötti” szféra, melyet a korábbi fejezetekben a Heilsgeschichtéhez tartozóként tárgyaltam.

vesztes félhez tartozó katona. A harcnak a győztes fél általi megítélését relativizálja a vesztes félhez tartozó katona véleménye, amely akkor sem változik meg, amikor ő kerül a győztes pozíciójába. Első megjelenésekor a magyar huszár a megölt ellenséggel szemben érzett szánalmáról és a harcok vérengző voltáról beszél: „Azért nem szeretem én a kardcsatát, kedvesebb előttem az ágyú, kedvesebb a golyó, – a tüzér sokkal boldogabb. Soha sem látja annak arcát, akit megölt, nem kénytelen jajgatását hallani. Míg én sokszor a legdühösebb csatában, mikor a dicsőség mámora elkábítja agyamat, nem egyszer hallom magamat nevemen szólíttatni a levágott ellenséges vitéztől.”<sup>90</sup> A csömör szólal itt meg az emberi vérengzés iránt. Ezzel szemben a császári seregekhez tartozó vitéz elragadtatva beszél ugyanerről a vérontásról: „Ez a fiú nem beszélt csatában-elveszésről, mint a másik vőlegény. Hogyha ráért kedvesével szemben harcairól is megemlékezni, diadtólól lángoltak szemei, imádta a csatát, a benne folyó vérért s a benne termő dicsőségért, szenvedélye volt az.”<sup>91</sup> Ezt az elragadtatást, valamint a győzelem értékét relativizálja a huszár nézőpontjának másodszeri érvényre juttatása a csata utáni jelenetben. Győztesként ez a vőlegény még mindig a vérontás iránti csömörrel tekint az áldozatokra.

A kétféle láttatás az olvasás fókuszába helyezi a történelmi események értelmezésének kérdését, azt a történelmi dilemmát, hogy mennyire sikerül akár a történésznek, akár a történelmi tárgyú művet alkotó írónak adekvát nézőpontot találni, mely nem szorít háttérbe semmilyen, az eseményekhez lényegileg hozzátartozó információt. Önreflexív gesztusnak minősíthető tehát a két részlet beiktatása, a novellaciklus egésze ugyanis szintén egy történelmi eseménysorozat leírása, a vesztes nézőpontjából, amely hitelteleníti ezáltal a hivatalos osztrák történetírás feltételezhető kijelentéseit a „lázadó” magyarokról.

Hasonlóan kimozdul a nézőpont a forradalmi eszmékről való beszédben *A Bárdy család* azon részletében, amely a harcba induló Imrét állítja konfliktushelyzetbe apjával szemben. Kettejük nézőpontja a magyarok körén belül is megosztottnak láttatja a forradalmi eszmékkel kapcsolatos véleményeket. Imre feltétel nélkül hisz ezek „üdvözítő” voltában, és kész mindent odaadni értük: „hiszem azt, hogy a mozdulatnak sem én, sem a mostani ivadék nem fogja aratni gyümölcseit [...], de megjön az idő, mely fölépíti az általok teremtett alapon a nagy épületet, s igazságot szolgáltatand azok neveinek, kik fölládozták magukat a jövő nemzedék boldogságáért. – Meghalni a hazáért szép; de gyilkolni a hazáért, ezek átkát vinni sírba, megvetve, elátkozva halni meg a jövő milliók üdvéért, az nagyszerű, az messiási.”<sup>92</sup> Külön hangként, Imre hangjaként szólal meg ez a vélekedés, noha, úgy vélem, nagyon közel áll a novellák keretében megszólaló narrátor nézőpontjához, ennek a narrátornak ugyanis éppen azért táruhat föl a Heilsgeschichte, mert annyira elkötelezettje a forradalom eszméinek, hogy egy belső, adekvát nézőpontot nyer ezáltal. Imre szövegében is föl villan ez a lehetőség a jövőbe nyíló kilátás által, valamint az események „messiási” jelentőségének érzékelésében. Az apa szövegében ezzel szemben kritikus nézőpont érvényesül, mely ahhoz közelít, ahogyan Kemény és köre értékeli a lezajlott forradalmat: „Azzal ámitjátok magatokat, hogy újat építetek, midőn lerontjátok a régit. [...] Ki mondta nektek, hogy mindent elvessetek, ami van, reményben azért, ami lesz. Századokon át ok nélkül küzdött annyi becsületes ember a régi roskadozó alkotmány mellett? [...] Ábrándok. E nép titeket nem fog megérteni, és az nem is lehet másképp. [...] A szorgalom

<sup>90</sup> Jókai Mór: *A két menyasszony*. = *Összes művei* 1989. 59.

<sup>91</sup> Jókai Mór: *A két menyasszony*. = Uo. 60.

<sup>92</sup> Jókai Mór: *A Bárdy család*. = Uo. 206.

utáni jóllét az, mire e népnek szüksége van.”<sup>93</sup> A forradalom híve, az azt mitikus hagyományban megörökítő szerző a reformok általi változtatás nézetének is teret biztosít, megnyitva ezzel egy újabb „alternatív történet”, legalábbis egy alternatív nézőpont lehetséges interpretációs útját. A nemzetiségi konfliktusok, illetve a harcok győztes-vesztes tábora konfliktusának több nézőpontból történő ábrázolása mellé bekerül tehát egy politikai nézetek szerinti konfliktus teljesebb bemutatása, amely az ugyanazon táboron belüliek eltérő nézőpontjainak ad hangot.

Másfajta történeti tárgyú elbeszélésmód lehetőségét is hordozza a novellaciklus. Érdekes beszédhelyzet következtethető ki az *Egy bál* szövegéből. Egy német bakfis levélbeli beszámolója ez a honvédek bevonulásáról városukba és egy általuk rendezett bálról. A többi novella grandiózus tablói befogó mítoszi nézőponthoz képest itt egy kisszerű nézőpontból tárulnak fel az események. Nincs a novellában a Heilsgeschichte szintjén történő eseménysort feltáró vízió, ehelyett a család forradalmi idők alatti hétköznapjainak egyike tárul az olvasó elé. A „mikroelbeszélés” beszédmódjához és nézőpontjához közelít ez az elbeszéléstechnika. Ez a fajta történetmondás a „hétköznapi emberek és környezetük történetének elmesélését”<sup>94</sup> tűzi ki céljául, amely által a történelmi események mélyebb megértéséhez kíván hozzájárulni. „Megismerési lehetőségeit főként a mikroszkopikus pillantásból nyeri, amely a megfigyelési lépték lekicsinyítése révén jön létre.”<sup>95</sup> Ez a mikroszkopikus pillantás ebben az esetben a német lányé, aki nem a hivatalos történetírás narratívájába bekerülő csatáról beszél, hanem arról a bálról, amelyet éppen ez a csata szakított félbe, és amelynek rá nézve egyetlen következménye az volt, hogy táncosának ellőtték a lábát, tehát nem folytathatta vele a megkezdett táncot. A mikrotörténelem megállapításai rendszerint beleépülnek valamilyen makrotörténelmi narratívába, mely a korszakot, az adott térség történetét öleli fel, ily módon ez a narratíva „nem apró dolgok szemléletét, hanem a dolgok aprólékos szemléletét jelenti”<sup>96</sup>. Ennek a novellának a szövege is beleépül abba a történelmi „mitológiába”, amely a novellaciklus egészéből áll össze. Lényeges információkat szolgáltat egyrészt arról, hogy milyen kép élt a honvédekről a német köztudatban (lásd pl. „Én azt vártam, hogy legalább hat hórihorgas tatár fog belépni rajta, négyszegletű fejjel, singes bőrcsalmákkal, övig érő szakállal, kikészítetlen medvebőrrel körülcsavarva, hátán bőrsákkal, amibe mindent bepakolhat, amit megkíván, és késekkel, pisztolyokkal felrettenesítve, amint őket nekem a mama látnoki ihlettséggel lefestette”<sup>97</sup> – a leírás nyilvánvalóan túlzás a humor kedvéért, de sokmindent elárul a honvédekről kialakult képről, amelyhez ezek szerint valószínűleg hozzátartoztak a vérszomjas, barbár, műveletlen ember vonásai), másrészt a honvédek jelleméről, amely a mitológia narrátori nézőpontjának megfelelően (mely ezúttal a német bakfis meglepett hangján át érvényesül) mind fizikailag, mind erkölcsileg tökéletes. A tisztok csak kopogás után lépnek a terembe, csinosak, „takarosak”, és annyi életerő rejtezik bennük, hogy a megnyert csata után folytatni tudják a bált, és végigtáncolják az elkezdett quadrille-t. Ez a kép tökéletesen illeszkedik a mitológia eszményállító tendenciájába, a menny jogos birtokosainak méltó földi portréja. A novella szövege tehát ilyen szempontból jól illeszkedik a sorba, az elbeszélés technikája azonban részben túl is lép ezen a mítoszi narráción, egy újabb „alternatív történetet” írva, egy a mikrotörténelemben megszokott nézőpontból.

<sup>93</sup> Jókai Mór: *A Bárdy család*. = Uo. 205.

<sup>94</sup> Peter Burke: *i.m.* 47.

<sup>95</sup> Hans Medick: *Mikrotörténelem*. = *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk. Thomka Beáta. Bp. 2000. 57.

<sup>96</sup> Giovanni Levit idézi Hans Medick. (Hans Medick: *i.m.* 53.)

<sup>97</sup> Jókai Mór: *Egy bál*. = *Összes művei* 1989. 83.

## Összegzés

Jókai 1848–49-et tematizáló irodalmi művei egy olyan értelmezési folyamatba épülnek, mely a megjelenített történelmi eseményt, valamint önmagát mint szövegkorpuszt és narratív stratégiát egyaránt folyamatosan újragondolja.

Az 1850-es években megjelent *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* című novellaciklus már elindítja ezt az életművön végigvonuló folyamatos értelmezést. A novellák olyan képet adnak a megjelenített történelmi eseményekről, melynek perspektívája egyrészt szervesen illeszkedik a korszak irodalmi kánona által meghatározott műfaji és beszédmódbeli elvárások rendszerébe, másrészt több ponton kimozdul ebből a narratívából, kiegészítve a képet a posztmodern kor pluriperspektivikusságra irányuló elvárásai felől is értelmezhető nézőpontokkal. A mitikus perspektívát, biblikus beszédmódot olyan szövegrészek egészítik ki, amelyekben az események eszményítése relativizálódik.

### **The Myth and the Other Side of the Myth. About the Literary Discourse in Mór Jókai's Cycle of Short Stories "Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből"**

*Keywords: Mór Jókai, short stories, revolution of 1848, literary canon*

The literary works of Mór Jókai show the revolution of 1848 as object of an interpretation process, which permanently reinterprets both the historical event and its literary representation.

The volume of short stories, which appeared in 1850 and is entitled *Images from the Revolution in 1848–1849*, starts this process of interpretation.

The image of the revolution given by the short stories, the perspective from which the events are shown is on the one hand in accordance with the expectations determined by the literary canon of the 19th century but on the other hand it often changes to non-canonical points of view, offering an image of the historical event similar to those given by the postmodern pluriperspectival historical works.

Bertha Zoltán

## Magyarság és Európa Németh László eszmevilágában

Németh László szekularizált religiozításának, életigazító irgalom- és üdvösségelvre, humanista szolgálatéthosra alapozott sajátos erkölcszociológiai, morálonológiai, kultúranropológiai minőségfilozófiájának, sorsszemléletének („világképteremtő enciklopédizmusának”<sup>1</sup>) kitüntetett területe a magyarság és Európa megújítandó viszonyára reflektáló elgondolások és koncepciók övezete. A személyiség és a kollektivitás szerves alkattani összefüggéseit számba vevő nézetrendszer a jellegzetes „harmadikutas” (azaz Nyugat és Kelet értékszintézisét modellalkotó, mintaszerű hivatást, küldetést beteljesítő módon megteremtő) nemzetkarakterológiai távlatokban bontakozik ki, amely az általános eltömegesedés, elanyagiasodás jelenségeire érvényes válaszul a lelki-szellemi reform, az erkölcsi törekvés, öntökéletesítés, egyfajta etikai perfekcionizmus mozgósításával kívánja az európai és magyar értékmélységeket és -magasságokat példamutató egységbe tömöríteni. E világfelfogás időszerű elemei tehát elsősorban olyan axiológiai, értékelméleti és szakralizált kultúrmorfológiai szemléletalakzatokhoz kötődnek, amelyek nem a centrum és a periféria horizontális kiterjedésformáiban, hanem egzisztencia és transzcendencia, önazonosság és önmeghaladás, emberi létezés és morális-spirituális elmélyedés, illetve emelkedés vertikális humánontológiai dimenzióiban pillantja meg a szükségszerűen minőségvallási önkiteljesítés eredendő, geniun, valódi esélyeit.

Az alapvetően dualista, platonista szerkezetű<sup>2</sup> (mert a valót az ideáltól folytonosan megkülönböztető, de egymáshoz állandóan közelíteni is próbáló<sup>3</sup>) látásmód az emelkedés

Bertha Zoltán (1955) – egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Debreceni Tudományegyetem, berthazoltan5@gmail.com

<sup>1</sup> Vö. „A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörödni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. [...] A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét.” – „Hogy egy ilyen világképteremtő enciklopédizmus számára ma mennyivel kedvezőbb a szellemi éghajlat, mint harminc-negyven évvel ezelőtt, akkor láttam, amikor Ortega műveit átolvastam.” Németh László: *Új enciklopédia*. = Uő: *Európai utas*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973. 511, 519. – Ennek a világnézetformáló, mindentudásra nyitott szellemi készenlétnek és jelenlétnek az európai analógiáira vagy impulzusaira legújabbban Imre László mutatott rá: „Amit az 1920-as, 1930-as években Szabó Dezső vagy Németh László megalomániájának (jobb esetben reneszánsz sokoldalúságnak) tartottak, annak előzménye is fellelhető Spengler univerzalizmus igényében [...] A szellemi teljesítmények erejébe vetett hit a magyar irodalomban elsősorban Németh László pályájának középső és végső szakaszában, tudománytörténeti és természettudományi stúdiumaiban nyilvánkozik meg. Ezt a polihisztóriai ambíciót nem szerencsés nagyzási hóbortnak tekinteni az ő esetében, inkább a szellemtörténet eszme- és lélektörténeti »csodahítelve« függ össze, amire Spenglernél is sok példa akad”. Imre László: *A magyar szellemtörténet választásai, feltételei és következményei*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs 2011. 91–92.

<sup>2</sup> Vö. Békés Márton: *A hagyomány forradalma*. Bp., Kortárs Kiadó, 2009

<sup>3</sup> Vö. „A Harmadik Magyarország így jobban hasonlított egy platóni ideához, melyet egy nem politikára született ember a földre akar húzni, a valóság mélyebb vagy mennyei természeteként előcsalni, mint használható politikai programhoz.” Németh László: *Negyven év*. = Uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1974. 11.

biztosítékának az organikus növésterv lehetőségeibe (a „Szent Lehet”<sup>4</sup> ösztönzéseibe) foglalt irányultságot tekinti: az erőfeszítést a „homo religiosus”<sup>5</sup>-ként felfogott ember „oromtermészet”<sup>6</sup>-ének megközelítésére. A törekvés szervesen kapcsol össze ember- és lélektani, erkölcsi, metafizikai adottságokat és felismeréseket: egyén és közösség egybetartozásáról, nemzeti és globális kölcsönösségek, összefüggések lényegvalóságáról: „egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar”,<sup>7</sup> „mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember.”<sup>8</sup> Ennek tükrében a hiteles magyar és európai magatartásformák – az autentikus „kísérletek európai és magyar magatartás szerves összefűzésére”<sup>9</sup> – csakis az igénybejelentő egyenrangúság és az egymást feltételező önreflexív értéktudatosság jegyében nyilatkozhatnak meg, és sohasem a szolgálai alárendelődés vagy a szűklátókörű bezárkózás tévedéseivel. „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott”<sup>10</sup> – fogalmazódik meg a létérdeklő egymásrautaltság vagy a ketős tiszteletnyújtás örök érvényű axiómája, azzal együtt, hogy „otthonos elfogulatlansággal” várhatjuk el a méltó beleszólás, a részvétel és a hozzájárulás megbecsülését az esélyazonosság kontextusában, ugyanis „ittthon vagyunk Európában. Jogunk van kérni és visszautasítani”<sup>11</sup>. Hiszen „minekünk az európai művelődést nem meghonosítani, másolni, továbbadni kell,

<sup>4</sup> Lásd Uő: *A „vallásos” nevelésről*. = Uő: *Sajkódi esték*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1974. 9–73.

<sup>5</sup> Uő: *Magyarság és Európa*. = Uő: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. 279. – „Az ember (akármilyen viszonyban álljon is a tételes vallásokkal) vallásos lény, aki a maga és a világ léte közt értelmi összefüggést keres, s azt szeretné, ha élete nem pocsolya lenne, amely poshad és kiszárad, hanem folyó, amely egy nagyobb életbe, vagy mondjuk, jelentésbe torkoll.” Uő: *Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez*. = Uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. 413.

<sup>6</sup> Uő: „*Világnézet*” (*Tizenkét levél*). = Uő: *Életmű szilánkokban. I–II*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. I. 285.

<sup>7</sup> Uő: *Dilthey, egy német tudós*. = Uő: *Európai utas*. 532.

<sup>8</sup> Uő: *Magyar radikalizmus*. = Uő: *Sorskérdések*. 625. – Az identitásvállalás, a hovatarozástudat és az európai humanitás (magyarság és emberség) elválaszthatatlanságát nyomatékosító szállóigék, a nyelvi-kulturális hagyományközösségi nemzetfogalmat az erkölcsi-pneumatikus nemzeteszmé, a morális kollektivitás instanciáival feltöltött és kitágító gondolkodásmód veretes-költői megnyilatkozásai természetesen számtalan változatban idézhetők huszadik századi klasszikusaink sokaságától is, Adytól („Ember az embertelenségben, / Magyar az üzött magyarságban”) József Attilától („adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak”), Kosztolányitól („Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni”) Tamási Áronig (aki „embernek hitvány, magyarnak nem alkalmas”), Veres Pétertől („a magyarság az én szememben, de a múlt magyarjai szemében is: a nemes gondolkodás és a nemes magatartás”) Utassy József (”,EMBERNEK MAGYART, / MAGYARNAK EMBERIT!”). Vagy például nemzetbölcséleti igényű axiómatikus tézisformában Makkai Sándor így szögezi ezt le: „A mi európai feladatunk: embernek lenni – magyarul”; s a Németh Lászlóéival rokon szellemű fejtegetésében így folytatja: „Nem érette, az ő kedvéért, hanem önmagunkért kell európai nemzetnek lennünk. Ez, éppen ebből kifolyólag, valami egészen más jelent, mint Európa utánzójának, szolgálójának, vagy éppen majmolójának lenni. Nincs szükségünk Európa bűneire, igazságtalanságaira, szeszélyeire, képmutatására, felülváldottságára. Saját magyar jellemünk és szellemiségünk kifejtésére van szükségünk az európai kultúra valódi és örök értékeinek érvényesítése által”; „Ez többé nem ő, hanem mi. Az önértékek nem Európáé, hanem az egyetemes emberi szellemé. Nem a magáét adta nekünk, hanem a sajátjává tett abszolútumot. Ha ezt mi a sajátunkká tettük, európai, de magyar műveltséget teremtettünk, melyben a mi nemzeti szellemünk éli és valóítja meg az egyetemes szellemiséget. Éppen az a fontos, hogy ne ruha legyen rajtunk ez a műveltség, hanem életünk lényege és értelme. Így lehetünk különb európaiak, mint a politikai Európa.” Makkai Sándor: *Magyar nevelés – magyar műveltség*. Révai kiadás, Bp. 1937. 241–242.

<sup>9</sup> Németh László: *Magyarság és Európa*. = Uő: *Sorskérdések* 321.

<sup>10</sup> Uő: *A kritika feladatai*. = Uő: *Sorskérdések* 50.

<sup>11</sup> Uő.

hanem a népek nagy társalgásában közbeszólni.<sup>12</sup> Mint ahogy például a „mélymagyarság írói és zenészei európaibbak, mint akik Európát balkánin másolják”,<sup>13</sup> s ahogyan a „mi legigazibb európai bekötőink nem is azok, akik minket a germán hűségesszémének vetettek alá, hanem akik a magyar szabadságesszémét – teljes és konok hűségükkel, magyar és európai vallássá tudták mélyíteni.”<sup>14</sup> S ez az önérzetes és öntörvényű szellemi-kulturális beállítódás jelentheti azután a sorsközösségi összetartozásban is a kiválóság, a példaalakítás, az irányjelzés fundamentumát – Európa egészét, de Közép-Európa saját szerű viszonyait tekintve is: „Én úgy érzem, van egy még nagyobb magyar út is: az európai. Európának ezen a gyanús zugán európai problémává duzzasztani a magunkét s szorultságunkból úgy verekedni ki magunkat, hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást. Ezt tartom én a legnagyobb magyar útnak”,<sup>15</sup> mert definíciószerűen: „Európaiak vagyunk, közép-európaiak és magyarok.”<sup>16</sup> S ha pedig „a közép-európai eszme apostolátusát” magára véve, „jó hírt (evangeliont)” hozva a magyarság vállalja még ezt a regionális sors történelmi kihívást is, akkor a megújulás egyenesen „újszövetségi”, „egyház nélkül is egész vallástörténeti” jelentőségű kovásza lehet, s így lesz a „közép-európai gondolat külön magyar vonzereje az, hogy a kényszerűséget, mely ránk szakadt, küldetésé alakíthatja át”.<sup>17</sup> A „kis” és „nagy” népek között „összeszedett erővel” kell „minél nemesebb szerephez” jutnunk; „határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió”.<sup>18</sup> És így válhat belőlünk „haldokló népből példanép”.<sup>19</sup> Egyfajta racionalizált-analitikus nemzetstratégiáját megvalósítva az olyanféle útmutató költői szentenciáknak, mint amilyeneket Ady („a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára”<sup>20</sup>), József Attila („Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk”<sup>21</sup>) vagy Illyés Gyula („A magyar az, akinek jellemzésére azt mondhatjuk el, amit a

<sup>12</sup> Uő: *Fantomok ellen.* = Uő: *Sorskérdések* 485.

<sup>13</sup> Uő: *Magyarok, kibékülni!* = Uő: *Sorskérdések* 614.

<sup>14</sup> Uő: *Kultúra és hűség.* = Uő: *Életmű szilánkokban.* I. 599.

<sup>15</sup> Uő: *A magyar élet antinómiái.* = Uő: *Sorskérdések* 125–126.

<sup>16</sup> Uő: *Tantú-évek.* = Uő: *Homályból homályba. I–II.* Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. I. 498.

<sup>17</sup> Uő: *Magyarság és Európa.* = Uő: *Sorskérdések* 329., 334.

<sup>18</sup> Uő: *Debreceni káté.* = Uő: *Sorskérdések* 72–73.

<sup>19</sup> Uő: *A reform.* = Uő: *Sorskérdések.* 241. – Sőt, ahogy Cs. Szabó László érti, maga a példaadás azonos az autentikus európaisággal: „az, hogy egy kis nép nagy szerepet vállalhat s nemesebb szerve lehet egy világréznek, mint a számban nagyobb nép, csak Európára jellemző.” Cs. Szabó László: *A magyar műveltség.* = Uő: *Haza és nagyvilág.* Franklin-Társulat, Bp. 1943. 65.

<sup>20</sup> Ady Endre: *Vallomás a patriotizmusról.* = Uő: *Publicisztikai írásai.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1987. 838.

<sup>21</sup> József Attila: *Ki a faluba!* = Uő: *Művei I–II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. II. (*Tanulmányok, cikkek, levelek*) 357. – S a hasonló értelmű szentenciákból még példák egy klasszikus, illetve egy kortárs írótól: „az egész kultúra – a népek lelkének óriás koncertje (...) E nagy koncerthez egy új hangot adni, új szint a világirodalom nagy tarkaságához, a legnagyobb szolgálatok egyike, melyeket egy kis irodalom a világirodalom tehet, s része a kis nemzetek azon nagy feladatának, mely nálunk Széchenyiben vált leginkább tudatossá, aki így fejezte ki: 'egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget'. Az élet mindig keresi a különégeket és tarkaságokat, és milyen szegény lenne az egyszínű emberiség! (...) Úgyhogy mennél szintelenebbül, mennél inkább külön szín nélkül európai valamely irodalom, gyakran annál kevésbé európai maga a nemzeti lélek, mely létrehozta.” Babits Mihály: *Magyar irodalom.* = Uő: *Esszék, tanulmányok. I–II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1978. I. 378.; „Ez az a haza, melyet sohasem lehet az Emberiség ellen fordítani: mert kincse inkább ez az emberiségnek, és sokasodása és gazdagodása. [...] Ez az a haza, amelyre igenis szüksége van az emberiségnek, amelyet meg kell őrizni az emberiség számára.” Uő: *Az igazi haza.* = Uő: *Esszék, tanulmányok.* I. 551.; „Tudjuk azt, hogy minden nyelv eltűnésével egy világmagyarázat tűnik el [...] a magyar nyelv kiveszésével nemcsak azt a néhány millió embert érné veszteség, akik ezt anyanyelvükként tanulják (...) hanem az egész emberi kultúrát is.” Szócs Géza *összefoglalója.* = *A magyar irodalom égtájai – Sokágú sip Tokajban.* Szerk. Serfőző Simon. Bitor Kiadó (A Tokaji Íróklub Évkönyve XX.) Miskolc 2011. 356.

tökéletes emberről gondolunk”; „Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek”<sup>22</sup>) is kikristályosított.

Az európai lelki-szellemi mélyrétegek szintézisére törő szándék, a példaépítő missziótudat (a „kis nép, nagy lélek”, „kis nép, nagy sors”<sup>23</sup> parabolikusan általánosítható ideálképzeteibe sűrített igényesség s az elszántság, miszerint a „kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok”<sup>24</sup>) egyszerre fogalmi és metaforikus kifejeződése: a harmadik út szimbolikus teóriája. A szabadverseny liberalizmus és az állammonopolista etatizmus egyoldalságait és végleteit (egyszersmind a felszínes és hamis haladáshiedelem utópizmusát<sup>25</sup>) egyaránt meghaladni kívánó koncepció olyan komplex társadalombölcseleti, történelem- vagy politikafilozófiai ideológiát képez, amely „Öreg-Európa és Kelet-Európa”<sup>26</sup> (és a „tejtestvéreket” tápláló „Duna-Európa”<sup>27</sup>) alattunk húzódo és összefonódó tradícióinak a számontartásával szavatoja a sajátos és az egyetemes értékvonások csorbítatlan szimbiozisének, az önrendelkezési-önigazgatási és a szabad társulási, szabad szövetkezési elv sértetlen intézményes manifesztációjának a lehetőségét. Az eszménymegvalósító önállóság és függetlenség nem áll tehát szemben a világperspektívák univerzalitásával, sőt éppenséggel azok tartalmas feltöltődését segíti elő. Otthonosság és távlatosság horizontjainak egyeztetésével, a minőségértékek emanációja révén az a kívánatos egyensúly és harmónia jöhet létre, amely a gyökeresség energiáit közvetlenül köti az emberiség egészének javát szolgáló aspirációkhoz. Az emberlény ugyanis egyszerre vágyik kötődésekre és szárnyalásokra; megtartó és felszabadító késztetésekre. „Az ember természete szerint hűséges és ünneplő lény. Hű lelke hangjához, s ünnepre kész a világválóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében, s minél készebb erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabban ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert”<sup>28</sup>. Az identitás a szakrálisban érvényesül és nyeri el értelmét, s viszont: a szakrális a kollektív azonosság legfőbb garanciája. Ahogyan Jan Assmann is megállapítja: „az etnikai identitás folytonossá tételének kiemelkedően a leghatékonyabb eszköze a vallás.”<sup>29</sup> A mélység a felmagasodás organikus fel-

<sup>22</sup> Illyés Gyula: *Ki a magyar*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1982. 42.

<sup>23</sup> Németh László: *Kísérleti dramaturgia. I-II*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1972. II. 133., 138.

<sup>24</sup> Uő: *Új reformkor felé*. = Uő: *Sorskérdések* 43.

<sup>25</sup> „A haladásgondolatban éppannyi volt a tájékozatlanság, mint a magabiztosság. Annyira fönn éreztük magunkat, hogy körül sem néztünk, nem vagyunk-e lenn. A történettudomány nőtt, de a történeti helyzetérték megromlott. A haladás meghamisította a történelem nyereség-veszteség mérlegét, és elfödte valódi ritmusát. Az ember annyira el volt telve azzal, amit a barlang és a felhőkarcoló közt nyert, hogy nem látta az értékét annak, amit elvesztett. [...] Talán még veszélyesebb volt ennél, hogy a haladás egyenletessége vakká tett a történelem nagy teremtő aktusai iránt. [...] Az új szellem nem ismer haladást. Kultúránk nem haladó nemzedékek egymásra rakott műve, hanem nagy teremtő alkotások maradványa.” Uő: *Magyarság és Európa*. = Uő: *Sorskérdések* 252.

<sup>26</sup> „Öreg-Európa és Kelet-Európa fundamentumára állítani a magyar műveltséget.”; „A *Magyarság és Európa* ennek az Öreg-Európának a felbomlásáról és feltámasztásáról szól. Az *Utolsó kísérlet* olvasói is tudják, hogy annak ez a középkorból itt maradt Mélymagyar-Európa a központi eszméje.”; „mi a mélymagyarság kulturális és társadalmi feltörésétől várjuk azt a forróbb, keletibb »mélyeurópaiságot«, amellyel az európai művelődésbe nem mint Nyugatért rajongó balkániak, hanem mint új vért hozó »közbeszólók« kapcsolódhatunk be.” Uő: *Fantomok ellen*. = Uő: *Sorskérdések*. 494, 495; „»Kelet vagy Nyugat«: ez így énbennem soha föl sem merült. Az én alternatívám ez volt: tolmácsolni vagy közbeszólni.” Uo. 485; „mért ne vegyük magunkra, Kelet-Európa nagy lelkében megmerülve: egész Európáért a felelősséget?” Uo. 488.

<sup>27</sup> Uő: *Európai utas* 672.

<sup>28</sup> Uő: *Magyarság és Európa*. In: uő: *Sorskérdések*. 268-269.

<sup>29</sup> Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1999. 158.



tétele tehát, s egyben a szellemi magasrendűség által belátható és megnemesített törvényszerűség; a magyaroknál éppúgy, amiként „a legfranciább franciák, a legnémetebb németek, a legoroszbabb oroszok voltak azok, akik az egész emberiségnek is mondtak valamit.”<sup>30</sup>

Emberi és közösségi egzisztencia együttes méltóságát, harmonikus kapcsolódását az a fajta harmadik út vagy saját út alapozhatja meg tehát, amely éppen autonómiájának értékelvű (humanitás és divinitás egységmegújító) demonstrálásával frissítheti fel az emberiség új irányait kereső európai és Európán túli (gyakran antikolonialista) gondolkodás aktivizmusát. „A harmadik Magyarország Trianon óta alakul. [...] Hisz a magyarság külön európai hivatásában, s hiszi, hogy a magyarság isteni mandátumának a magyar nép a letéteményese [...] Csak a magyar nép s a sokkal mélyebben értelmezett népi szellem köldökzsinórján függő új középosztály biztosíthat itt tartós hegemoniát. A harmadik Magyarország ennek az új értelmezésű népléleknek a mozdulata akar lenni a csökönős Európa felé”<sup>31</sup>; „a lelkekben rég kialakult egy harmadik oldal, amely jobbra és balra egyforma undorral tekint”<sup>32</sup> – hangzik különféle változatokban ez az elhatározottság, hogy döntően és teljesérvényűen a Tanú-évek időszaka<sup>33</sup> (a harmincas évtized derekán) a reform és a mozgalom reményei szerint dolgozza ki részletesen a harmadikutasság gazdaság- és államelméleti, szociológiai, társadalom- és külpolitikai princípiumait. A sokirányúan ihletett európai tájékozódás (az eszmék „lázás laboratóriumá”-nak<sup>34</sup> működtetésével), az antik görögöktől Proustig és Ortegaig, a régi európai századok örökségének felmérésétől a jelenkori ideológiák, bölcséleti fejlemények, etnológiai, lélektani, ökonómiai, szociálpszichológiai, historiográfiai, szellemtörténeti vizsgálódások, természet- és társadalomtudományos kutatások, művészetek, eszmeáramlatok áttekintéséig ívelő polihisztori enciklopédizmus koncentrálódik a magyar lét- és sorsproblémák analizisére, hogy azokat európai látószöggel megint egyetemes érvényűvé emelje és avassa. A keletiség jellegadó szellemi inspirációit nem tévesztve össze a bizantin politika vállalhatatlanságával: „Nyugat és Bizánc” közül jelképesen is mindig az előbbit választva; „inkább kívánom a halált, mint hogy a Nyugat nyugtalan lelkéhez, melynek fájdalmait és örömeimet köszönhetem, hűtlen tudjak lenni. Akik írásaimat olvasták s értették, zsigereikben kell érezniök, mi az európai vallás”<sup>35</sup> – szól a hiteles szintéziselvű valomás. Noha van pillanat – 1939 szeptemberében –, amikor a nemzetközi politikai valóság okot ad az ilyenfajta keserűségre is: „Az angolok és franciák pedig most megteszik, amire hülyeség, aljasság és gyávaság szövetkezve is csak ritkán képes: egy puskalövés nélkül bámulják Lengyelország pusztulását [...] nem vagyok többé büszke rá, hogy európai vagyok.”<sup>36</sup> Miközben az eszménygyökere-

<sup>30</sup> Németh László: *Magyar radikalizmus*. In: uő: *Sorskérdések*. 625.

<sup>31</sup> Uő: *Új magyarok*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 119.

<sup>32</sup> Uő: *Egy különítményes vallomása*. In: uő: *Sorskérdések*. 101.

<sup>33</sup> Lásd ehhez elsősorban: Greza Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1990; Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1989; Vekérdi László: *A Sorskérdések árnyékában – Kalandozások Németh László világában*. József Attila Megyei Könyvtár, Új Forrás Könyvek, Tatabánya 1997; *Németh László Emlékkönyv*. Szerk. Monostori Imre, Olasz Sándor. Németh László Társaság, Tiszatáj Alapítvány, Tiszatáj Könyvek, Szeged 2001; Füzi László: *Alkat és mű – Németh László 1901–1975*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 2001; „*Magyarság és Európa*” – *Németh László irodalmi vitái*. Szerk. Serfőző Simon. Miskolc, Bíbor Kiadó (A Tokaji Írotábor Évkönyve XI.), 2002; „*En sosem kívántam más emlékművet...*” – *Vonulatok a Németh László recepció történetéből*. Szerk. Monostori Imre. Argumentum Kiadó, Bp. 2003; Monostori Imre: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*. Kortárs Kiadó, Bp. 2005.

<sup>34</sup> Németh László: *Népi író*. = Uő: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970. 683.

<sup>35</sup> Uő: *Nyugat és Bizánc*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 459.

<sup>36</sup> Uő: *Gulyás Pálnak*. = *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerk. Németh Ágnes. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1993. 318–319.

iben mégis megőrzött egységes európaiság felfrissítését rendületlenül a keleti szemléletfrissüléstől, a kelet-európai szolidaritásban kiérlelődő humán értéktartalmaktól várja: „a kelet-európai népeken van most a sor. Őnekik kell Európa nagy hagyományait friss lelkükben fölemelniük [...] nekünk, magyaroknak s a többi kelet-európai népnek kell új, termékenyebb népmozgalomban Európa géniszát: a minőséget diadalra vinnünk.”<sup>37</sup>

Németh László antropológiai minőségideáinak<sup>38</sup> együttese – elképzeléseinek, vezéreszméinek, sarktételeinek összefüggő gondolati rendszere a minőség forradalmáról, a lelkek minőségerkölcsi reformjáról, az áldozatvállaló szellemi-hivatásrendi (mintegy világi szerzetesrendi) új nemességéről, a Kert-Magyarországról, az osztály nélküli értelmiségi jellegű társadalomról, a gyarmati függésből, a kisebbségi sorba taszítottságból való kiemelkedésről, a harmadik út szuverenitásáról, a mélynépi és a magaskultúrát összeépítő bartóki modellről vagy szintézisről, a nép-főiskolai, parasztkollégiumi, hungarológiai-sorstudományi koncepcióról, a modern (tömeg)médi-umokra (sajtóra, rádióra, szó- és írásbeli nyilvánosságra) is háruló népnevelői-nemzetművelői feladatokról és a többitől – egyeztetni kívánja szabadság, egyenlőség és testvériség hajdani eszményeit, a valóságban régóta széttartó tendenciáit, s ajánlatot tesz mind a gáttalanná váló, könnyörtelen emberi alávetésekhez vezető szabadversenyt abszolutizáló liberalizmus, illetve a diktatórikus kollektívizmus távlattalan alternatívájának meghaladására, mind a korabeli német (németországi, hitleri) fasizmus és az orosz (szovjet, sztálini) bolsevizmus vetélkedő birodalmi agressziójának az elkerülésére. Az önálló „magyar műhely”<sup>39</sup> – élen járó, világtörténelmi jelentőségű példát nyújtva – a minőség jegyében múlhatja felül individualizmus és parancsuralom, kapitalizmus és szocializmus, materializmus és kommunista terror torz képleteit. Egyéniség és kollektívum illeszkedése nem elvi lehetetlenség, ha ezt a rendet a nyers anyagelvűségeen túli szellemi-erkölcsi igények teremtik meg. „Nem lehet kollektívnek tekinteni azt a társadalmat, amely a maga önmegújító ösztönét, az egyéni kezdeményezést irtja ki. [...] Ahol a hatalom az egyéni és csoportterők szabad mozgását megbénítja, önmagát ítéli eltunyulásra és elbutilásra. Az igazi kollektívizmus az, amely úgy helyezi az államot csoportok és egyének fölé, hogy nem élettevékenységeiket szünteti be, hanem életcéljaikat hangolja össze a célok magasabbfajta rendjében. Szabadság és rend nem ellentétek, mint ahogy feltűntetik, hanem egymás feltételei. A szabadság nevet csak az a szabadság érdemli meg, amely az értékek örök égboltja alatt akar szabad lenni, s nem rend az, hanem rabság, amely az élet apró, természetes önkormányzatait nem tudja beilleszteni a maga tágabb tervébe”.<sup>40</sup> Az arány, a kényes egyensúly mindkét irányban megbillenhet; a huszadik századi bolsevik etatizmus az „elvtársakból” „bólintó és hurrázó automatákat nevel”;<sup>41</sup> másfelől viszont a „liberalizmus bozótja”-ba<sup>42</sup> rendező elvet szükséges bevinni. A nagy gondolkodók nem akarták „a természetet a társadalomban” teljességgel „szabadjára hagyni”.<sup>43</sup> „Platón

<sup>37</sup> Németh László: *Európa egysége*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 607.

<sup>38</sup> Vö. „A Minőség, ahogy én értem, nemcsak az értelemben, az egész biologikumban akart visszhangot kiváltani. [...] A Minőség nemcsak eszme, utópia: anthropologikum.” Uő: *Levél Veress Dánielhez*. = Uő: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975. 589.

<sup>39</sup> Uő: *Magyar műhely*. = Uő: *Megmentett gondolatok*. 189–205.

<sup>40</sup> Uő: *Helyzetkép*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 335–336.

<sup>41</sup> Uo. 335.

<sup>42</sup> „Az ember: természet. A társadalmi rend elszabadíthatja ezt a természetet: így keletkezett a liberalizmus bozótja; mértani formákra nyírálhatja: így nyírja fáit kockára a XX. századi etatizmus.” Uő: *Nemzeti radikalizmus*. = Uő: *Sorskérdések* 76.

<sup>43</sup> Uő: *A magyar vezető réteg*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 612.

óta” alig hihető, hogy „a természetes társadalmi rétegződés, melyet az alkatok és érdekek tülekvése hoz létre, föltétlenül különb, mint a mesterséges, melybe az emberi értelem, állam, kereszténység, célszerűség vagy igazságosság ideái is beléavatkoznak. A természet [...] bölcs, de rászorul a segítségre.”<sup>44</sup> Ami javításra szorul, az a lelkek reformjával orvosolható, s az igazságosság és a méltányosság céljához közelítő társadalomszervezési módszerek által.<sup>45</sup> A méltánytalanul, érdemtelenül megszerzett és megöröklött társadalmi előjogokat a szolgálat (a morál, a kötelesség, az érdem, az erőfeszítés, a meritokratikus belátás) szempontjából kell tehát például felülvizsgálni Németh szerint. A születési kiváltságok és a vagyoni privilégiumok revíziója elengedhetetlen. Közgazdaságtani értelemben ez a piaci struktúrák bizonyos irányításának elvét jelenti. „A tömegeket elhelyező új világ most a kert, az eszmény a szövetkezetiileg megszállt telep; a hős az állam fele megbízott, a föld fele vállalkozó kertész; az államideál: a vállalkozók irányított szövetkezete. [...] A marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa; ez a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóké. [...] Küzd a munka kihasználása ellen, ha meg is engedi a versenyt, egy starttól indít el minden versenybe indulót, s nem tűri, hogy a sikeres vállalkozás mint öröklődő magánvagyon halmozódjék föl.”<sup>46</sup> A bizományszerűvé alakított birtokviszony, az individualitást és a kollektivitást harmonizáló tulajdonjog szempontjából mindez így vetül ki: „Ország és táj, nemzeti politika és csoportélet, tervgazdaság és egyéni kezdeményezés [...] nem ellentétek; az alárendelt dolgok viszonylagos önkormányzata nélkül sem sejtek és szervezet, sem tagok és társadalom nem alkothatnak magasabb fajta szerves életet.”<sup>47</sup> „A magántulajdon nem szentség és nem rablás – mondja ez az új helyzet –, hanem megbízás, amelyet a közösség ad, s amelynek meg kell tudni felelni. [...] A vagyon új ideálja a vagyon bizományszerűségével a közösséget, a vagyon viszonylagos önkormányzatával az egyént védi.”<sup>48</sup> „Egy társadalom annál szilárdabb, minél közelebb esnek egymáshoz morális szótárában a vagyon és a kötelesség szavak. [...] A mai magántulajdon és a munkáshadsereg közt van egy fajta a nem örökölhető vagyonnak – amelyet ennek a kornak valahogy fel kell fedeznie.”<sup>49</sup> „A telepesek bizománybirtoka mellett (mely középúton van a szabad magántulajdon s a nacionalizált telep közt; a vállalkozó kedvre apellál, de egy nemzetgazdasági tervbe illeszkedik) a régifajta kisbirtok sorvadásra ítélten maga is szövetkezetekbe fűnyserül; minőségtermelés, birtokok közti kapcsolat, közvetlen értékesítés az egész ország földművelését az újfajta telepek mintájára gyúrja át. Ezt az áttérést a minőség-földművelésre, zöldségre, gyümölcsre, apróállatra Magyarország földje s viszonyai rendkívül megkönnyítik.”<sup>50</sup> „A szövetkezet: a nagyobb vállalkozó kedvnek jobb megbízást, nagyobb jövedelmet enged, s nem zárja ki, bár meglehetősen értelmetlenné teszi a pénzhalmozást; de megszünteti a vagyon

<sup>44</sup> Uo. 612–613. – A magyarság pedig alkatilag is alkalmas „a hagyomány gazdagságát” képviselve az értékszintézis megteremtésére: „szabadság az egyéni kísérletben, rendező erő a közösségben, kitűnő égalj, hogy ez a lappangó magyar görögség, melyet már Csokonai is érzett, példaadó kultúrában virágozzék ki. Föld, társadalom és művelődés magasabb és magasabb fokain így válhatna a szívünkbe írt Magyar Elvből lassan Magyar Példa, s így lenne a belső reform egyszersmind határos külpolitika.” Uő: *A reform.* = Uő: *Sorskérdések* 205., 241.

<sup>45</sup> „Az emberhez méltó kérdés végül is nem az, hogy milyen gazdasági rendben éljünk, hanem hogy milyenek legyünk (...) közgazdasági reformok a lelkek reformja nélkül: visszajukra sülnek el”. Uő: *A reform.* = Uő: *Sorskérdések* 203. – „Semmi bizalmam sincs egy olyan gazdasági mozgalomhoz, amely nem erkölcsi (a szó legnemesebb értelmében: vallásos) mozgalom is.” Uo. 250.

<sup>46</sup> Uo. 248.

<sup>47</sup> Uő: *Nemzeti radikalizmus.* = Uő: *Sorskérdések* 76–77.

<sup>48</sup> Uő: *Helyzetkép.* = Uő: *Életmű szilánkokban.* I. 336.

<sup>49</sup> Uő: *Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez.* = Uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász* 417–418.

<sup>50</sup> Uő: *Érdemes-e? – Levél egy fiatalemberhez.* = Uő: *Életmű szilánkokban.* I. 352.

erkölcsromboló hatását, a földvagyon gyűjtését, a vagyonaprózást, egykét s a szerzett vagyon védelmében a lustaságot. A szövetkezetet a kisbirtoktól egy új birtokjogi viszony választja el véglegesen. [...] A telepes, amikor bevonul a szövetkezetbe, kivonul a régi társadalomból, s kívánatos, hogy ez a kivonulás kiemelkedés is legyen. A telep a társadalomban ugyanaz legyen, ami a sziget a szellemben. A kivonulók új, magasabb társadalma. [...] Minden szövetkezet termelő és fogyasztó. Amit termel, maga értékesíti, részben még a telepen, részben külső piacokon, a városokban. [...] A sok telep nagy, országos szövetkezetbe (közbeeső fok a tájszövetkezet lehet) forr össze. [...] Ez a céltudatos kertország, nemesebb növényi és ipari terményeivel, ahogy nő, meggyorsítja az igények amúgy is folyó áthangolását gyárból a kert felé.”<sup>51</sup> „A vállalkozók hadserege: ejtettem ki a paradoxont. Mit jelentett ez a szó? Szabad egyéniség és közösségkényszer magasabb rendű kiegyezését. A földműves, kereskedő, iparos, orvos stb. az állam fele legyen tisztviselő, akit a közösség küld a megfelelő helyre, és munkájával szemben legyen vállalkozó, akinek a jövedelme munkájától függ.”<sup>52</sup> „A telep bizománybirtoka nem magántulajdon és nem vagyonközösség: van tehát egy harmadik út”.<sup>53</sup> Érték és érdek szintézise világgazdasági szinten is rendkívüli távlatokat biztosít. A múlt századi extenzív fejlődés, a gépiesítés, a tömegtermelés után a huszadik század nagy kiáramló mozgása – „belső kivándorlása”<sup>54</sup> – az önigazgató intenzív minőségtermelésbe irányulhat, amely lehetőséget ad a kedvvel teli kisvállalkozói, kisiparos-kistermelői magatartásnak, az „ezermester”<sup>55</sup> ember művészies-alkotó hajlamainak, a finom, műves munkáknak és technikáknak: a jellegzetes kertésztevékenységnek: s összességében „Kert-Magyarország”<sup>56</sup> kialakulásának. A kapitalizmus és a szocializmus Németh szerint egyaránt félreérti vagy nem ismeri fel ezt a tendenciát; az egyik a kiterjedő piacszerzés harcát, az államot magával rántó kartell-kapitalizmus monstremat erősíti, a másik az egyéni, a sajátos kiiktatásával – a fejek millióinak „legyalulásával”<sup>57</sup> –, az erőszakos etatista uniformizálással szintén a tömegtermelésre, csupán az elosztás (az állami redisztribúció) forradalmára törekszik. Vagyis nagyjából hasonlóképpen gondolkodnak és járnak el: a szocializmus „órjása”, „miután elpusztította a kapitalistákat, nagyjából épp úgy gondolkodik, mint egy kapitalista.”<sup>58</sup> Ezzel szemben az igények forradalmára is szükség

<sup>51</sup> Uő: *Magyarság és Európa*. = Uő: *Sorskérdések* 324–326.

<sup>52</sup> Uő: *A reform*. = Uő: *Sorskérdések*. 240.

<sup>53</sup> Uo. 247.

<sup>54</sup> „A külső kivándorlás ma megszűnt. Ma csak egyféle lehet kivándorolni: idebe, a minőségtermelésbe [...] a minőségtermelés feltétele az életigények átalakulása; a tömegcikket igénylő ember helyett a művészi árut kívánó ember. Amihez az ember ér, műalkotássá válhat, amivel körülveszed magad, amit magadra öltesz, megesz, mind lehet műalkotás. A belső kivándorlás eszméje” ez. Uő: *Helyzetkép*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 334–335.

<sup>55</sup> „Az ember ezermesternek született. Nincs nagyobb méreg a számára alvó képességeinél. [...] S csak azért is ezermester akar lenni [...] jót csak az ezermester tud termelni.” Uő: *A minőség forradalma*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 251.

<sup>56</sup> „A mi területünk az új, az embermilliókat felszívó világ: a Kert, a minőség-földművelés. [...] A Kert éppolyan nagy jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek a gyár. Nemcsak anyagi, szellemi is.” Uő: *Életcél*. = Uő: *Sorskérdések* 180.; „minőségszocializmust, Kert-Magyarországot és harmadik oldalt prédikáltam. [...] Az új forma: a kert s a földet egyenletesebben beborító elektrifikált minőségkultúra. Ez részben tény, részben ideál.” Uő: *Az értelmiség önérzete*. = Uő: *Sorskérdések*. 643. – A „minőség-földművelés, kert-Magyarország sejtjét rendezni be”. Uő: *Negyven év*. = Uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász* 19. – Vő. Somogyi Imre: *Kertmagyarország felé*. Hét Krajcár Kiadó és Püski Kiadó, Bp. 1997.

<sup>57</sup> Ha „a termelő-tulajdon a dolgozóké, a nemzeti jövedelemben mindenki a munkája értéke szerint részesül [...] fölösleges gyaluval csinálnunk társadalmat s fejek százezreit is hozzágyalulnunk.” Németh László: *Népi író*. = Uő: *Két nemzedék*. 703.

<sup>58</sup> Uő: *A huszadik század vezéreljenségei*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 263.

van; a földreformmal együtt az ügyességet, a gondoskodást kívánó új „kert”-termények találékony meghonosítására, elterjesztésére. A „Gyár” arctalan rabszolga-munkájával szemben a kezdeményezésre kész leleményesség rangemelkedésére. A szaktudás, a szakértelem, az artisztikum, a minőség önirányító emberi-lelki tulajdonságainak térnyerésére; az ökonómiai szemlélet spirituális perspektívákkal való kiszélesítésére. „Akár rablás, akár szentség a tulajdon, még mindig az élet legfontosabb tényezője. A szocialista, aki gyűlöli kora gazdasági rendjét, e gazdasági rend előítéleteivel gondolkodik. Morál és indulat szemben állnak; az értékrendszer azonban ugyanaz, a munkás fogalma a földi és mennyei javakról azonos a vállalkozóéval. / A szocializmust a kereszténységhez szokták hasonlítani. Szocializmus és kereszténység közt épp az a lényeges különbség, hogy a kereszténység új értékrendszert állít a meglévővel szemben: szellemi az anyagi-val, mennyeit a földivel, míg a szocializmus ellenfele értékrendszerét veszi át ellenkező jellel, s épp ez a közös értékrendszer biztosítja a gyűlölet alatt a tizenkilencedik század mély emberi egységét.”<sup>59</sup> Az új emberi-szellemi viselkedést viszont az új elit modellálja. A lelkiismeret törvényeihez (a belső isteni hanghoz, a „foné tisz daimoniosz”-hoz<sup>60</sup>) ragaszkodó erkölcsi elkötelezettség megérteti és példaérettel mintázza a nagy kultúraalkotó európai hagyomány humanista lényegét, az alkotók és egyének szabad virágzását és közös erővé növekedését sugárzó ókori görögösg üzenetét. „Hűség nem császárhoz, vezérhez, egyházhhoz, hanem magunkhoz és helyünkhez; hűség a lelkünkben felnyomuló természeti, történeti és isteni erőkhöz – a szabadság szóval, a sors categoricus imperativusával megkötvé. Ehhez a hűséghez, mely nem szolgál, hanem *van*, az agyunk iránti hűség: az igazságszeretet is hozzátartozik.”<sup>61</sup> A lelke transzcendentális eredetű üdvösségügyéhez, a gyökérszertudathoz, a mélységérzethez és a sorsközösséghez kötött, illetve a szellemi távlatok emelkedettségéhez vonzódo személyiség, amely önkéntes áldozatviselésével („erényként” hordozva a „szorultságot” „értelmiségi embernek lenni mindig ez volt és ez lesz: segíttelenül segíteni és megértetlenül megérteni”<sup>62</sup>) sorsmintájává lesz a közösségének: elidegeníthetetlen hivatását tölti be. Ez a néphez húzó értelmiségi középréteg mindenkor szolidáris az alul lévőkkel – s népszerűtetével fogékony a magyar sorskérdésekre; nem úgy, mint a közönyös középosztály: „a középosztályi embernek hivatala és fixuma van; az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztályinak az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiségnek: lelkiismeret-furdalás és felelősség.”<sup>63</sup> Az új nemesség tehát semmiképpen sem autokrácia: hanem követendő, végső soron az egész társadalomra szétterjedő életperspektíva. „A minőségelvre épített társadalom nem mandarintársadalom. A foglalkozások itt egymás mellett és nem egymás fölött vannak, mindnek van emeletje és szuterénje; a kertészmeister vagy szakácsművész olyan magasan lakik, mint a költő vagy sebészprofesszor, s a makogó tanár nincs magasabban egy utcaseprőnél.”<sup>64</sup> A minőség az a „ragyogó, nyugtalan éterlángszerű szellemi elem”, „mely a görög s a nyugati civilizációt a többitől elválasztja”,<sup>65</sup> s az erre épülő demokratikus, kö-

<sup>59</sup> Uő: *A kapitalizmus vége*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 228–229.

<sup>60</sup> „Foné tisz daimoniosz, egy isteni hang, hivatkozik a benne lakó, sugalló istenre védőbeszédében az istentagadással vádolt Szókratész.” Uő: *Két templom közt*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 469. – „Platónban is megtaláltam a foné tisz daimonioszt, amelyre Szókratész mint tettei irányítójára hivatkozik.” Uő: *A „vallásos” nevelésről*. = Uő: *Sajkódi esték* 18.

<sup>61</sup> Uő: *Szekfü Gyula*. = Uő: *Sorskérdések* 530.

<sup>62</sup> Uő: *Az értelmiség önérzete*. = Uő: *Sorskérdések* 644.

<sup>63</sup> Uo. 641.

<sup>64</sup> Uő: *A reform*. = Uő: *Sorskérdések* 231.

<sup>65</sup> Uő: *Negyven év*. = Uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. 17.

zösségi társadalmiság, a mindennemű kizsákmányolást intézményesen is akadályozó szociális modell olyan örök érvényű esélye az emberiségnek, amelynek világtörténelmi súlyú megfogalmazódása éppen a magyar népi mozgalomban történt meg olyannyira szuggesztív hitelességgel – amint ezt Bibó István is leszögezi: „mindenekelőtt a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság-egyenlőség-testvériség ideológiáját”<sup>66</sup>; a népieknek, „túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetik le magukat, anélkül hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni”<sup>67</sup>

Az ilyen értelmű harmadikutasság és magyar út tehát az autonómia, az önrendelkezés és az öntudat megszabta identitásörzésnek, egyszersmind a mély európaiság és a közép-európai adottság ösztönző számbavételének az iránya, a nemzeti méltóságtudat metaforája. A magyarság belső kohéziója nem élettani-biológiai, hanem szellemi természetű erő: a nyelv, a sors és a sors tudat s a nemzeti kultúra és műveltség egésze. A magyarságot a bekövetkezett történelmi tragédiák után is van remény erőssé tenni, s ehhez a népi sors mélységeit, hagyományait a szellemi vállalkozás ethoszával szükséges megérteni és tudatosítani. Németh László kidolgozza a konkrét, tényleges népnevelési feladatok programját is – a falukutatástól a faluszemináriumokig, a tanyasi tanulókat otthonától, a paraszti dolgozók iskoláitól a népkollégiumokig, a népfőiskoláig, a magyar rádió kulturális kötelezettségeitől a művelődéspolitikai egész rendszeréig. Mindebben a tájserzetettől a honismereti felfedező kedvig, a szaktudástól a történelem- és népismeretig, a hagyomány- és nyelvápolástól a minőségi életmód igényéig végtelen horizontja nyílik ki az emberi műveltségnek, s a lehetőség, hogy a magyar ügyből tudjunk végre „európai ügyet csinálni”.<sup>68</sup> A kultúra „egy nép vérebe és szellemébe ivódott erkölcsi és művészi szokásjog”,<sup>69</sup> amelyben egyéni felelősségérzet és társas érintkezés formái ötvöződnek; egy „néptest életében kialakult szellemi és erkölcsi szokásjog: ízlés, etikett, gondolkodásmód, amelyben éppolyan otthonosan kell éreznünk magunkat, mint a bőrünkben”.<sup>70</sup> De mivel ez a bevezetés a saját kultúrába – az ősiséget a modernséggel összekötő bartóki modell kiterjesztése – nem lehetett természetes folyamat a két háború között; szükség volt a magyarságtudomány körvonalazására is, ezáltal a polifón európai kultúrában történő méltó magyar részvétel előkészítésére. A paraszti múlt teljes értéktárának felderítésére és megtartására – hiszen ez „a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt”.<sup>71</sup> A magyarságtudomány mint „sors tudomány”<sup>72</sup> segít „úgy forgolódni az új Duna-népek közt, hogy az elszakított magyarságnak életet, magunknak pe-

<sup>66</sup> Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához.* = Uő: *Összegyűjtött munkái* I–IV. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1981–1984. III. 824.

<sup>67</sup> Uő: *Levél Szalai Pálhoz.* = Uő: *Összegyűjtött munkái.* IV. 1273–1274.

<sup>68</sup> Németh László: *A magyar rádió feladatai.* = Uő: *Sorskérdések* 140.

<sup>69</sup> Uő: *Érdemes-e? – Levél egy fiatalemberhez.* = Uő: *Életmű szilánkokban.* I. 345.

<sup>70</sup> Uő: *Sznobok és parasztok.* = Uő: *Életmű szilánkokban.* I. 322.

<sup>71</sup> Uő: *Második szárszói beszéd.* = Uő: *Sorskérdések* 737.

<sup>72</sup> Uő: *A magyarságtudomány feladatai.* = Uő: *Életmű szilánkokban.* I. 405.

dig kedvező helyet ügyeskedjünk ki”<sup>73</sup>. „De szabad-e egyáltalán gondolkoznom Európáról, hogy ne a magam népének gondolkozzak?”<sup>74</sup> – hangzik a meggyőződéses kérdés. A történelmi tudatosság pedig a fordított társadalmi kiválasztás (a „kívülről ránk oktrojált vagy belőlünk kitenyésztett természetellenes vezetők”<sup>75</sup> megtestesítette kontraszelekció), az anorganikus polgárosodás torz képleteinek helyrehozatalához járul hozzá: „Magyarországnak a magyarok a proletárijai [...] minden nép a maga törvénye szerint, a maga legkiválóbb fiai alatt élhessen a többi fajtával testvéri szövetségben. Fajtánk jogait nem negatívumokkal, hanem egy nagy társadalmi igazságtéves pozitív programjával akarjuk biztosítani.”<sup>76</sup> „Társadalomban: népi középosztály; gazdaságban: kertgazdaság; belpolitikában: kelet-európai kis népek összefogása; művelődésben: mélymagyarság; vallásban: a keresztény vallásos érzés magyar formái. [...] Mi, magyarok tehát nem azért akarjuk Magyarországot magyarrá tenni, mert így fajibb lesz – hanem mert igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb”<sup>77</sup>. „Magyar nézőpont, társadalmi fölszabadítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés.”<sup>78</sup> „Vannak, akik talán őszintén hiszik, hogy népiségünkben elmerülni s az emberiségben kitárulni összeférhetetlen dolog. Holott nemcsak hogy nem összeférhetetlen, hanem azonos.”<sup>79</sup>

Ez az értékösszegző nemzetstratégia tehát együtt tekinthető a magyar megmaradás és az önsorsirányító újjáépülés programjának, illetve zálogának. „A harmadik út nem cél volt, hanem út. A cél évszázados igények valóra váltása lett volna, hogy a magyar nép gazdája legyen hazájának, s a saját képére és hasonlatosságára olyan országot teremtsen, melyben szabadon alkotva fejtheti ki és juttathatja érvényre önmagát”<sup>80</sup> – amiként azt Gombos Gyula summázza. S ezt a sajátos és autonóm magyar történelmi perspektívát – „a szélsőséges individualizmus és a szélsőséges kollektívizmus, a zsarnoki (globalizációs) kapitalizmus és a zsarnoki (szovjet) szocializmus között vezető út”<sup>81</sup> a „saját út”<sup>82</sup>, „a magyar minőségelv ideájára épülő harmadikutas eszmekör”<sup>82</sup> távlatát – a történelmi jelentőségű balatonszárszói találkozón (1943. augusztus 23. és 29. között) többen is megnyitották (Gombos Gyula, Juhász Géza, Féja Géza, Püski Sándor, Fitos Vilmos és mások, sőt e gondolatok bizonyos szellemi érvénytartalmát több-kevesebb megszorítással még Erdei Ferenc és Veres Péter is elfogadta), de az újabb történelmi alárendelődés és kiszolgáltatódás veszélyeit természetesen a legerőteljesebben Németh László exponálta. Aki világossá tette, hogy „a szabadság, amelyet hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák.”<sup>83</sup> Az angolszász jellegű tőkésrend is megcsappantaná a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban, de a szocializmusnak nevezett állami felügyelet

<sup>73</sup> Uő: *Magyarság és Európa*. = Uő: *Sorskérdések* 304.

<sup>74</sup> Uo. 335.

<sup>75</sup> Uő: *A magyar vezető réteg*. = Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 615.

<sup>76</sup> Uő: *A jobbak egységéért*. = Uő: *Sorskérdések* 640.

<sup>77</sup> Uő: *Magyarok, kibékülni!* = Uő: *Sorskérdések* 614.

<sup>78</sup> Uő: *Magyar radikalizmus*. = Uő: *Sorskérdések* 626.

<sup>79</sup> Uo. 625.

<sup>80</sup> Gombos Gyula: *A harmadik út*. Püski Kiadó, Bp. 1990. 138.

<sup>81</sup> Pomogáts Béla: *Németh László és a nemzeti stratégia*. = Uő: *Irodalmi nemzet*. Felsőmagyarország Kiadó–Szépirás Kiadó, Miskolc–Szolnok 2003. 182–183.

<sup>82</sup> Bíró Zoltán: *Saját út*. Eötvös Kiadó, Bp. 1988. 9.

<sup>83</sup> *Németh László előadása*. = *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Püski Kiadó, Bp. 1993. 46.

is kolhozokba, tömegműhelyekbe terelt, sötét jobbágy sorba taszított szolganéppé és szorosan ellenőrzött értelmiséggel alacsonyítaná a magyar népet – diagnosztizálta előre az eshetőségeket. S hogy milyen látnoki pontossággal vizionált a második világháború végi nagy világpolitikai átalakulás és az évtizedekkel későbbi kelet-közép-európai rendszerváltozások előtt, azt egyrészt a megvalósult bolsevizmus magyarországi tényleges internacionalizmusa (azaz antinacionalista, nemzetellenes agresszivitása) bizonyítja, eltérően a térség többi országának nacionalkommunizmusától, amely sem demográfiai, sem öntudati-önérzeti vonatkozásban nem sorvasztotta úgy, mint nálunk, a látszólag ugyanannak a típusú rendszernek alávetett népet. A balsejtelem másik részét pedig az 1989-90-es fordulat utáni jelenbeli korszak formálisan szabadpiaci, ténylegesen inkább globálkolonializációs viszonyai igazolhatják – a magyar társadalom módszeres tulajdonjogi kifosztásával az illegitim (mert jórészt az előző rendszer haszonélvezőinek a társadalmi javak egykori elkobzásán, államosításán alapuló jogtalan privilégiumait konvertáló) privatizáció által. És ezért olyan megrázón aktuális az is, amit akkori előadásához hozzáfűzött Németh László: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a – harmadik oldal.”<sup>84</sup> Egyébként a tanácskozást lezáró emelkedett szavaiban Veres Péter is a magyar nemzeti megmaradás feltétlenségére és elsődlegességére helyezte a hangsúlyt: „Ha a mai népi értelmiség valóban az örök magyar jelleg megőrzője akar lenni, mint ahogy ezt Németh László megjelölte, akkor én úgy hiszem, *nincs más útja.*” „Szolgálják a népet minden előzetes feltétel nélkül. Ne nézzék, milyen pártú, milyen vallású, hanem adjanak át neki annyi tudást és emberséget, amennyit át tudnak venni. [...] A világtörténelem nagy erőivel szembe úgysem fordulhatunk, mert akkor megsemmisülhetnénk. Azt kell tennünk, amit minden életrevaló nép tett a történelem folyamán: *alkalmazkodni, hogy megmaradhassunk.* Ez minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni.* Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő”<sup>85</sup>.

Németh László tehát Szárszón is időszerű és időtálló válaszokat adott legégetőbb sorskérdéseinkre; a magyar szellem függetlenségét tanúsítva „híven tükrözte a nemzet helyzetét és esélyeit”<sup>86</sup> s „a magyarságot fenyegető valóságos veszedelemre figyelmeztetett.”<sup>87</sup> Az irodalom akkor is megelőzte a politikát, amely viszont igazi írók és igazi politikusok szoktak és tudhatnak képviselni). Ahogyan Németh László már 1928-ban megvilágította ezt: „a bizonytalan hánykódások s a politikává izmosodott társadalmi akarat közt mint hatalmas érlelő áll a támadó igények és szavakat nem talált szorongások eszmévé váltója: az irodalom [...] a reformkor el sem képzelhető a megelőző irodalmi mozgalmak nélkül. [...] A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak.”<sup>88</sup> De ha a szüklátókörű politika mégsem figyel a nemzet szellemi, irodalmi nagyjainak a szavára és méltatlan lesz saját nevéhez: abból törvényszerűen a biztos nemzeti katasztrófa következik. Mert a remény – akár az

<sup>84</sup> Uo. 51–52.

<sup>85</sup> Veres Péter záróelőadása. = Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 233–234.

<sup>86</sup> Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom – A harmadik reformnemzedék.* Püski–Corvin, New York 1983. 339.

<sup>87</sup> Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete.* Eötvös Kiadó, Bp. 1989. 244.

<sup>88</sup> Németh László: *Új reformkor felé.* = Uő: *Sorskérdések* 38–39.



utópia<sup>89</sup> – alternatíváját továbbra is a szellem kínálja; s ha ugyan a történelem ellen „handabandázni” nevetséges: „handabandázni a történelemmel együtt még nevetségesebb.”<sup>90</sup>

### **Hungarians and Europe in László Németh's Conception**

*Keywords: László Németh, Hungarians, Europe, world-view, self representation*

László Németh's secular religiosity, his particular moral theological, moral ontological, cultural anthropological - quality philosophy, and his fate attitude which are based on a language of mercy and redemption have a special area of conceptions reflecting of the renewable relation between Hungarians and Europe.

This paper attempts an insight to some apposite elements of this world-view. Especially to that correlation that the Hungarian and the European self representation can't be separated from one another, as they are linked together as mutually presumed spheres of consciousness.

<sup>89</sup> Nagy történelmi feladatoknak csak az felelhet meg, aki többet is akar, mint történelmet csinálni. Utópia nélkül a történelemben csak alámerülni lehet.” Uő: *Három kortárs.* = Uő: *Életmű szilánkokban.* I. 300.

<sup>90</sup> Uo. 299.

Toldi Éva

## Gyarmatosítók és gyarmatosítottak

### A posztkolonialitás néhány vajdasági metaforája

Ha a posztkolonialitást napjaink kulturálisan heterogén állapotának legfőbb jegyeként értelmezzük,<sup>1</sup> kétségtelennek látszik, hogy lehetséges a kisebbségi irodalmak és a posztkolonialis művelődésemélet egymásra vetítése. A posztkolonialis művelődéseméletnek mára kialakult egy szűkebb és egy tágabb értelmezése. Az előzőhöz tartoznak azok a nézetek, amelyek elsődleges jelentésében fogják fel és ténylegesen a gyarmatosítás utáni időszakra vonatkoztatják a fogalmat, a szövegek háttérében egyértelműen felismertetik a kolonizáció ideológiáját és aktorait, hatalmi struktúrájából eredő viszonyrendszereit, amelyeket elsősorban az európai/nem európai dichotómia keretében tartanak értelmezhetőnek. Az utóbbiak közé pedig azok az elméletek tartoznak, amelyek Homi K. Bhabha nézeteinek nyomán megtartják a kultúra transznacionális és translacionális diskurzusának megkülönböztetését, a posztkolonialitás kutatását azonban kiterjesztik Közép-Európára is, mert szerintük éppen ez a régió vált a „fehéreket gyarmatosító fehérek”<sup>2</sup> térségévé. A posztkolonializmust nem a „hagyományos” gyarmatosítás országaival hozzák közvetlen összefüggésbe, hanem a kultúrák közötti komplex rendszerként fogják fel, kölcsönhatásukat a kultúra egészére kiterjesztik. „Bizonyos értelemben posztkolonialitásként értelmezhető minden olyan etnikai öntudat-formálódás, amely karakterisztikusan közösségek tudattalan hatalmi törekvéseinek kohójában született”.<sup>3</sup>

Ilyen nézőpontból a kisebbségi irodalmak is átgondolhatónak látszanak a posztkolonialis elméletek szempontrendszerével. Kétségtelen ugyanis, hogy a kelet-közép-európai kisebbségi lét-helyzet kialakulásában és fenntartásában hatalmi és ideológiai viszonyrendszerek egyaránt szerepet játszottak.

A kisebbségi identitásképződés és önértelmezés során a vajdasági magyar irodalomban a posztkolonialitás nemcsak mint szemléletmód érvényesül, hanem az újrafogalmazást és állandó definiálást igénylő helyzetre való reflektálás egy metaforikus értelmezési stratégiát működtet. Ezek az irodalmi alkotások nem a másíkról adnak képet, hanem a sajátot nevezik meg egy olyan diskurzus keretében, amelyre közvetlenül vetítik rá a posztkolonialis beszédmód toposzait.

Toldi Éva (1962) – PhD, rendkívüli egyetemi tanár. Újvidéki Egyetem, [evatoldi@eunet.rs](mailto:evatoldi@eunet.rs)

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 178017 számú projektuma keretében készült.

<sup>1</sup> Így vélekednek *A posztmodern irodalomelmélet kialakulása* című tanulmánygyűjtemény szerkesztői is, amikor Homi K. Bhabha nézeteit foglalják össze. Lásd Bókay A., Vilček B., Szamosi G., Sári L. szerk.: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Bp. 2002.

<sup>2</sup> Ewa Thompson: *Közép-Európa története mint posztkolonialis elbeszélés*. Fordította Pálfalvi Lajos (2010) [http://www.nagyitas.hu/common/main.php?cikk\\_id=262&pgid=cikk](http://www.nagyitas.hu/common/main.php?cikk_id=262&pgid=cikk) Vö. Homi K. Bhabha: *A másik kérdése: sztereotípiák, diszkrimináció és kolonializmus diskurzusai*. = Bókay A., Vilček B., Szamosi G., Sári L. szerk.: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása* 631–643.

<sup>3</sup> Szamosi Gertrud: *A posztkolonialitás*. Helikon 42. 1996. 4. 418.

(„*Magyar gyarmatok*”) – Szenteleky Kornél, akit irodalomszervező munkássága miatt a vajdasági magyar irodalom megteremtőjének tartunk, a két világháború között olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyek a posztkoloniális diskurzus keretei között értelmezhetők. A posztkoloniális írásmód alapja a hely megkonstruálása, amely „új, idegen, leíratlan világ”-ként<sup>4</sup> jelenik meg. Szenteleky *Bácskai éjjel* című versében a saját világ képződik meg az idegen világ helyén és jellemzőivel, amelyek között a művésziatlenség ellentéte, a „hasznosság” és a versben négyszer is előforduló „jó-zanság” kerül domináns helyzetbe. A hely megkonstruálása során a versszubjektum otthontalansága és a látásmód elidegenedése<sup>5</sup> figyelhető meg: „Minden oly hasznos, minden oly józan / nagy értéke van a trágyának / a késnyelők és komédiások / félve, idegenül kullognak e tájon / és alázatosan köszönnek / a füstölő trágyaszekereknek.” A hely idegensége a kolonizáltak szemszögéből mutatkozik, mely ebben az esetben gazdasági és emberi jogi konnotációkat is tartalmaz: a gyengébbnek mutatkozó komédiás fél, kullog, alázatos, míg a gazdasági fölényt élvező hasznosság nincs tudatában saját kétes értékének. A hatalmi pozíció érzékelése a füstölő trágyaszekerek leírásában éri el tetőfokát. A gazdasági mellett a kulturális elkülönözödés is erőteljes. A dichotómia szélső pólusain a kultúra híján levő és igénytelen „százlancos gazda”, a horkoló, „dagadt disznóhízlaló” található, ezzel szemben a versszubjektum „spanyolul tanul”, „Hölderlint vagy Rimbaud-t” forgatja „bűvölni”, Van Gogh lángoló vonalait „ámulja”, „Nietzsche megejtő mélységeibe szédül”, a hatalmi erőfőlény tehát nem határozza meg a kulturális pozíciót, az alárendeltként megélt helyzet szubverzióját a posztkolonialitás felszámolásához hasonlóan képzeli el. A lázadás gesztusa a kazalgyújtogatáshoz lesz hasonló, mellyel a „téboly” „virágait” ülteti el a „hasznos, egyenes” barázdákba.

Szenteleky tanulmányaiban és programírásaiban 1918 után hiányként jelenik meg a kulturális értékek történelmi feltételezettsége: „ezen a tepsedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdők, ezen a józan, disznóólszagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták”.<sup>6</sup> Nem ritka, hogy Kelet és Nyugat ősi ellentéte európai keretek között is a Nyugat kulturális fölényével való rokonszenvezést eredményez, ami ugyanolyan sztereotipikus beszédmód keretében nyilvánul meg, mint amilyenben a keleti elmaradottság képzetei jelennek meg. Ez a vidék teljesen hagyománytalan, ahonnan csak elmenekülni érdemes. Verseiben kifejezésre jut a pragmatikus, kietlen jelen valósága, de az én elvagyódása is, amely Itália és Párizs fényei felé fordul. A vajdasági irodalom és kultúra hagyománytalanságának, elmaradottságának gondolata hosszú időre meghatározta a róla való gondolkodást, tény azonban, hogy a vajdasági magyar irodalom előtörténetének ismerete Szenteleky gondolkodásrendszerében hiányos, és felfogása amennyire művelődéstörténeti ismereteken, ugyanannyira irodalmi hatásokon alapult, melyek között elsősorban Ady Endre szimbolikus magyarugar-képzetét említhetjük.

Az etnikai öntudatformálódás, azaz a regionális identitás kialakulása nem ment zökkenőmentesen a vajdasági magyar irodalomban. Az első világháború után az írók úgy érezték, teljesen el vannak zárva addigi irodalmi központjuktól, és nagyfokú kiábrándultsággal élték meg, hogy a magyar irodalomban a korábinál is nagyobb mértékben a peremre szorultak. „A nemzeti önértelmezés

<sup>4</sup> Bényei Tamás: *A posztkoloniális irodalom*. Helikon 42. 1996. 4. 522.

<sup>5</sup> Uő, uo.

<sup>6</sup> Szenteleky Kornél: *Új életformák felé*. Forum, Újvidék 1999. 142.

szimbolikus fordulatait jellemzően történelmi változások motiválják.<sup>7</sup> Eleinte az ellen is tiltakoztak, hogy „vajdasági magyar” írónak nevezzék őket, mert ez egyúttal a „vidéki” szinonimáját is jelentette, és a centrumközpontú szemlélet a vidékit eleve kisebbségnek tartotta. A vajdasági magyar irodalomban önállósodása óta eleven vitatéma, hogy mivel kell és lehet foglalkoznia az irodalomnak, vajon fontosabb-e a regionális témák megírása, vagy éppen ennek ellentétére, az egyetemes emberi tartalmak szépirodalmi megjelenítésére van szükség. A kétféle szemlélet azért nem fér meg egymás mellett, mert az egyik megszólalásmódot kizárólag a központ privilégiumának, a másikat kizárólag a vidék jogának vélik.

Az alávetettség, amely addig a helyi hatalmi pozíciók és a Kelet-Nyugat ellentétében megnyilvánuló kulturális paradigma mentén jelent meg, sokkal nyilvánvalóbbá tett egy harmadik fajta függőséget is. Kétségtelenül helytálló a megállapítás, miszerint „gyarmatosítási tapasztalataink nincsenek”,<sup>8</sup> az első világháború utáni, határon túlivá vált nemzeti közösségek azonban Magyarország kolonizáló fellépésének kulturális következményeit öndefiníáló kísérleteik akadályozásaként, traumaként élik meg. A kolonizáltság tudata vezet el addig a felismerésig, amely nem fogadja el az olyan bináris oppozíciókra épülő kultúrafelfogást, amely a középpontot domináns helyzetben látatja, amellyel szemben a periféria csakis alárendelt helyzetben jelenhet meg. Amikor gondolkodásában Szenteleky Kornél eljut a helyi színek elméletének megalkotásáig, valójában elveti a centrum-periféria szembenállást, s önállóságot hirdet a perifériának, amellyel a hely, idő és a pillanat hármasságát megragadva helyet biztosít a többkultúrjúságnak, egy olyan identitásnak, amelyben helye van a domináns kultúra beszűremlésének és a saját kultúra transzformációjának is. Szenteleky Kornél neveltetésénél fogva is ismerhette a kulturális idegenség és otthonosság kérdéskörét. Szerb ortodox vallású polgári család sarjaként kiváló oktatásban részesül, és már korán megismeri a különböző nyelvek és kultúrák közötti átjárhatóság tapasztalatát. Magyar nyelvű általános iskolába jár, szülei is magyarul beszél, de már jól ismeri a németet és a franciát is. A több nyelv ismerete, az irodalmi, képzőművészeti és zenei tájékozottság az alapja később kialakult attitűdjének, amelyben az európai gondolkodás és magatartás mellett megfér a közvetlen környezetére való odafigyelés is. Pontos helyzetfelismerése vezeti el az alávetettség formáinak differenciált megkülönböztetéséig: „A magyarságnak még nem voltak kisebbségi sorban élő testvérei, s talán ez az oka annak, hogy Magyarország anyai közönnnyel, ügyetlenséggel és meg nem értéssel szemléli a mai kisebbségek kulturális akarásait és elcsuklásait. Szellemi tekintetben... az utódállamok magyarsága gyarmati sorsba került. Vajon a kisebbségi sors-e a keserűbb, avagy a gyarmati?” Nemcsak kérdez azonban, hanem a válasz lehetőségeit is keresi, és a helyüket kereső kultúrák önállósodásában, a marginalitás felszámolásában találja meg: „A valóság mindenesetre az, hogy minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva, és ebben az életre kelésben nincs karon fogó szülője, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga. Ez nagyon komor és kegyetlen dolog, mégis: ennek belátása és tudatos beismerése a jövőendő élet első bizonyos és boldog szívverése”.<sup>9</sup>

Szenteleky Kornél munkássága maradéktalanul megfeleltethető annak a nézetnek, miszerint a posztkolonializmus által felvetett „elméleti kulcsprobléma az idegennel foglalkozó minden gondolkodás és reprezentációs forma státusát érinti”, melynek során nem lehet elkerülni „a dichotomizálás, átsrukturalás és textualizálás eljárásait, ha interpretatív megállapításokat akarunk tenni” kultúrákról

<sup>7</sup> Szamosi Gertrud: *A skót nemzetudat posztkoloniális toposzai* (2004) <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2004&honap=12&cikk=7714> (2011. 05. 10.)

<sup>8</sup> Kálmán C. György: *Irodalomtudomány, 90-es évek*. Jelenkor 1999. 12. 1274–1281.

<sup>9</sup> Szenteleky Kornél: *Új életformák felé*. Forum, Újvidék 1999 : 156.

és tradíciókról.<sup>10</sup> Másfajta alávetettséget regisztrál a lírikus, az irodalomszervező és az elméleti gondolkodó. A lírikus a helyi társadalom struktúrájában látja idegenségének gyökereit, az irodalomszervező Kelet és Nyugat kulturális különbségeiben látja a közösség irodalmában tapasztalható hátrányos helyzet eredőit. A gyarmatinak nevezett és tragikusnak látott, felszámolásra váró helyzet centrum–periféria viszonylatrendszerében jelenik meg, a gyarmat metaforája a saját nemzeti kultúra elkülönböződésén alapul, a teoretikus beszédhelyzet terméke.

(„*Mi is négerek vagyunk?*”) – A vajdasági magyar irodalom két világháború közötti öndefiníciós kísérleteinek publikálását a hatalmi-ideológiai struktúrák viszonylag átlátható feltételek mellett biztosították. A cenzúra volt hivatott ellenőrzése alatt tartani a „szubverzív” megnyilvánulásokat, amelyek gyakran nem is a kisebbség felől érkeztek a fennálló társadalmi rend irányába. „A január hatodik diktatúra kimondta: a sajtó szabad. Aztán hatvan paragrafus sorolta fel a korlátozásokat és az előzetes cenzúrát, úgyhogy a rendszer bármikor elköszökhette az újságokat. Ezzel a jogával gyakran élt is. Harmadszori elköszökhés után a lap megszűnt. Ilyenkor új címmel jelenhetett meg. Jellemző volt a harmincas években a Jež »Sün« című belgrádi satirikus hetilap esete, amely a betiltás után Ošišani jež »Megnyírt Sün« címmel indult meg újra, amin az egész ország nevetett. A vajdasági magyar lapokra árgus szemmel nézett a rendszer nem egy helyi szerve... A négy magyar napilapból hármat többszöri elköszökhés után betiltottak, úgyhogy csak új címeikkel indulhattak újra. A szabadkai Bácsmezei Naplóból Napló lett, az újvidéki Délbácskából Reggeli Újság, a zombori Friss Újságból Reggeli Hírek”.<sup>11</sup>

A kisebbségi kultúra öndefiníciója a második világháború után megszilárdult és jelentősen módosult, amiben különösen jelentős szerep jutott az 1965-ben megalakult Új Symposion folyóiratnak. A regionális identitásnak egy olyan válfaja jön létre, amely nem érzékeli folyamatosan és nem is tematizálja saját, kisebbségi sorsból eredő alávetettségének érzését. Öndefinícióját a kultúrák közötti markáns különbségben találja meg: identitása a magyarországitól jelentősen elkülönböződik, s neoavantgárd poétikája sok szállal kötődik a délszláv kulturális térhez; mind tematikus, mind nyelvi-poétikai tekintetben magába fogadja annak impulzusait. A translacionalitás kulturális értelemben valósult meg a folyóiratban. A nemzeti öntudatformálódás a különböző kultúrák közöttiségének hibriditáselményéből fakad, amelynek nem bizonytalansággeneráló, hanem felszabadító ereje van.

A posztkoloniális értelmezés az irodalmi nyelvhasználat erőteljes regionalitását és az idegen nyelvi közeg befolyását érzékeli, az indentitásnak új toposzai jelennek meg, melyek kitekintenek a nemzeti narratíva hagyományos sztereotípiáiból. Elsősorban Tolnai Ottó poétikájában jelenik meg a tenger toposz, amelyhez később közösségi öndefiníció is társul: a vajdasági magyar író abban különbözik a magyarországitól, hogy van tengere. A tenger ebben az esetben virtuális, fikcionált topográfiai objektumként funkcionál, a sajátos belüli elkülönböződés vágya és a szabadság eszményének megtestesítője. Kétségtelen ugyanakkor a hatalmi struktúrák erőteljes befolyása az irodalmi gondolkodásban is, a tengerkultuszban rejlő ideológia a hovatartozás igényének artikulálásában és erőteljes igényében nyilvánul meg, s majd csak a kilencvenes évek elején válik nyilvánvalóvá, hogy a hatalmi pozícióban levő kultúrával való azonosulás természetes vágya játszott szerepet létrejöttében,

<sup>10</sup> James Clifford: *Said orientalizmusáról*. Fordította Karádi Éva. Magyar Lettre Internationale 2000. ősz (39. szám) <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre39/cliffordsaid.htm> (2011. 12. 02.)

<sup>11</sup> Herceg János: *Régi dolgainkról*. Forum, Újvidék (1993) 126.

s csupán egy példája annak, hogy társadalmi-politikai stratégiák hogyan képesek megfordítani az identitáslétrehozás perspektíváját, hogyan válnak kánon- és identitásképző tényezőkké.<sup>12</sup>

A traumatikus életérzés kezdettől fogva nem jellemző a folyóirat írásaira, ezzel együtt a kisebbségi helyzet artikulálása a tabu körébe helyeződik át, ami a konvenciók ellen lázadó fiatalok szemében kihívást jelent. A hatalom nem tolerálja a kisebbségi helyzet alárendeltségi pozíciójának megfogalmazását. A folyóirat azonnal összetűzésbe kerül az uralkodó ideológiával, amikor társadalomkritikai vagy nemzeti gesztust vélnék felfedezni az írásokban. Rózsa Sándor vegyészhallgató, aki az Új Symposion irodalmi estjein „tótágast állva szavalta a *Talpra magyar!*”<sup>13</sup> ironikus gesztusként, szó szerint értelmezve s ezzel elavultnak minősítve a tizenkilencedik századik nemzet-felfogást, humoreszkekkel is jelentkezik a folyóiratban, Várady Tibor szerkesztő unszolására, aki „szerette volna, ha a szatirikus, humoros dimenziói is felerősödnek a folyóiratnak, megjegyezvén, hogy egyes szerkesztőnknek nincs humorérzéke, azért feszítik túl az ideologikus beszédet”<sup>14</sup>.

Ezt követte az 1971. augusztusi számban Rózsa Sándor *Mindennapi abortusz* című írása. A szöveg a kolonializáltság kifejezésére egyértelmű koloniális diskurzust alkalmaz, kezdetben a rasszizmus sztereotípiáit mozgósítja: a néger olyan idegen, aki egy másik kultúrához tartozik, ezért ügyetlen:

„– Nézzétek, kezdik – szólta Laci.

Mindnyájan az ablakhoz mentünk. Az otthon túlsó épületének egyik ablakán csak félig volt lehúzva a függöny. A néger mindig bajlódik vele, és sose tudja teljesen lehúzni.”

Ugyanakkor az elbeszélő perspektívaváltása is bekövetkezik: a néger nem alávetett, hanem érdemtelen előnyöket élvez, nem szegény, hanem gazdag, nem ő éheznek, hanem a hazai lakosság, mindezért viszont leplezetlen gyűlölet tárgya lehet, amit még csak fokoz az idegen szexuális vonzerejét regisztráló irigység:

„– Jönnek ide a Pí-Csád Köztársaságból, az apjuk még emberevő volt, végigszélhámoskodják Európát, külföldi rendszámú Opelok, Volkswagenok, teli vannak dollárral, plusz még az állam is dotálja őket, persze tesszük kifelé a szépet, nekünk meg nincs mit ennünk, csak tudnám, miért udvarolunk ezeknek a banánköztársaságoknak, az orvosnál soron kívül bepfátlanoknak a rendelőbe, a legstrammabb nőjeik vannak, fehér nőjeik.

– Mióta divat nálad a fajgyűlölet? – kérdezte Laci. – Norman Mailer szerint a négernek felsőbbrendűek.”

A párbeszéd utolsó mondata visszavonja a leírás rasszista élet, az elbeszélő pedig ambivalens módon kezeli a sztereotípiákat, amikor egy kiváltságos, dúsgazdag afrikai embernek és egy jogfosztott amerikai rabszolgának a pozícióját azonosítja:

„– Tulajdonképpen mi is négerek vagyunk – mondtam neki. – Magyar bőrű négerek. Ha bemész egy üzletbe és magyarul beszélsz, ugyanúgy nem szolgálnak ki, mint a feketét Amerikában. Elegem van ebből.”

A néger bőrszíne evidencia, identitásának eltitkolhatatlan, sőt eltüntethetetlen jellemző jegye, megváltoztathatatlan jellegzetesség, amely a szubjektum eredetét kétségtelenül elárulja, ilyen értelemben válik azonossá a bőrszín a nyelvvel, a másság a diszkriminációval.

<sup>12</sup> Ennek kutatását szorgalmazza Papp Ágnes Klára is tanulmányában: Papp Ágnes Klára: *A csirkepaprikás-elméletől a töltöttkáposzta-modellig*. Bárka 2010. 3. 67–73.

<sup>13</sup> Tolnai Ottó: *Költő disznószírből*. Kalligram, Pozsony 2004. 296.

<sup>14</sup> Uő, uo.

Gayatri Chakravorty Spivak szerint a posztkoloniális diskurzusban az alárendelt nem szólatható meg, képtelen is artikulálni jogfosztott pozícióját. A nemzeti identitás megfogalmazását tabutémaként kezelő ideológia szubverzív tevékenységként fogja fel a tabu határainak áthágását.<sup>15</sup> A lapszámot betiltották, az írás szerzőjét tényleges, a lap főszerkesztőjét feltételes szabadságvesztésre ítélték.

(„*Indiánregény*”) – „A marginalizált, elnyomott (poszt)koloniális szubjektum megszólalása (megszólalhatása) voltaképpen csakis belülről (megírt, odakészített poétikákon, teoretikusan megalkotott beszédhelyzeteken belülről) képzelhető el.” Varga Zoltán *Indiánregénye*, amely az 1980-as években íródott, de csak 1992-ben jelenhetett meg,<sup>16</sup> „teoretikus beszédhelyzetének” középpontjába Dee Brownnak, az Illinois állambeli Urbana egyetemi város könyvtárosának populáris történeti munkáját helyezi, amely 1972-ben jelent meg *A Vadnyugat története indián szemmel* címmel.<sup>17</sup> A könyv nagy sikert aratott, amihez a társadalmi körülmények is hozzájárultak: a hatvanas évek eleji polgárcsoportok harcban a húszmillió amerikai néger népesség óriási politikai ereje mutatkozott meg, a gettólázasok a bőség országának nyomora mellett a többi alárendelt társadalmi csoportra is ráirányították a figyelmet, a Puerto Ricó-i bevándorlók és a mexikói idénymunkások életének embertelen körülményei és Amerika őslakóinak helyzete is az érdeklődés középpontjába kerül.

A csupán egy évvel később megjelent magyar fordítás címe – *A Vadnyugat története indián szemmel* – egyértelművé teszi az elbeszélői perspektívát: a történelem a másik oldalról, a leigázottak szemszögéből nyilvánvalóan másként értelmezhető, mint a hódítók szempontjából. Az eredeti viszont erős utalásokat tesz az indiánromantikára: *Bury My Heart at Wounded Knee*. A szerb nyelvű fordítás címe 2007-ből az eredetihez hű: *Sahranite mi srce kraj Ranjenog kolena*, és csak alcímében jelenik meg az indiánperspektíva történetisége: *Indijanci o povesti američkog zapada*.<sup>18</sup> „Vállalkozásom során arra törekedtem, hogy e csaknem feledésbe merült, szájhagyomány útján elterjedt történelem forrásaiból a Vadnyugat meghódításának körképét vázoljam fel, még hozzá úgy, ahogyan az áldozatok átélték az eseményeket; igyekeztem továbbá, ahol csak lehetett, szavaikat pontosan idézni. Ha erről a korszakról olvastak, az amerikaiak eddig minden esetben a Nyugat felé fordították tekintetüket; e könyv olvastán a Kelet felé kell fordulniuk” – írja előszavában Dee Brown. A könyve ennek ellenére sem lesz „indián szemmel” megírt történelem, csak „egy tisztességes fehér ember” empátiás munkája. A történetíró nem tudja beleírni magát a kulturális másság helyzetébe, mert ahhoz teljes kulturális kódcsere lenne szüksége. Az elnyomottak pártján áll, de perspektívája a fehér emberé.

Varga Zoltán regénye a népszerűsítő történeti munka irodalmi parafrázisa, átírása. Átveszi az eredeti mű teljes cselekménystruktúráját, és nem is törekszik arra, hogy az indián szokásvilág és gondolkodásmód belülről láttatott képét adja. Hogy megírásának idején nem jelenhetett meg, abból adódik, hogy az aktuális politikai gondolkodás nem tudott túllépni a sztereotípiákon: túl kézenfekvőnek látszott a kisebbségi sors és az indián sors azonosítása. A regény bizonyos pontokon meg is teszi ezt az egybejátszást, egészében véve azonban világképe nem szubverzív, csupán kiábrándult.

<sup>15</sup> Gayatri Chakravorty Spivak: *Szóra bírható-e az alárendelt?* Fordította Mánfai Alice és Tarnay László. Helikon, 42. 1996. 4. 450–484.

<sup>16</sup> Varga Zoltán: *Indiánregény*. Forum, Újvidék 1992.

<sup>17</sup> Dee Brown: *A Vadnyugat története indián szemmel*. Fordította Tandori Dezső. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973

<sup>18</sup> Di Braun: *Sahranite mi srce kraj Ranjenog kolena*. Fordította Gordana Velmar-Janković. Puna kuća, Beograd 2003.

Azok a posztkoloniális mozzanatok, amelyeket megjelenít, Dee Brown leírásában is megtalálhatóak. A tiszteletes meggyóntatja a törzsfőnököt, hogy megmentse a lelkét – tipikus kolonizáló tett. A kolonizálók megváltoztatják az indiánok nevét, Jack kapitányt például a modok indiánok nyelvén Kintpuasnak hívják. Az indián nem tanulja meg tökéletesen a többség nyelvét, egyfajta hibrid nyelvet használ, s a nyelvvesztés akkor kezdődik meg, amikor ezért kinevetik. A hibrid identitás pedig úgy alakul, hogy megismerik a másikat, s a megismerés felszámolja a félelmet: az indiánok látják, nem is sokban különböznek tőlük a fehérek, akiket csodálni kezdenek, és hasonulni akarnak hozzájuk.

A főhős, az indián Jack kapitány az európai racionális gondolkodást meghazudtoló módon gondolkodik olyan etikai kérdéseken, amelyek túlmutatnak a kisebbségi léthelyzet felvetette problémákon, melyek közül a közösség megtartására irányuló a legfontosabb: mit tegyen a népvezér, ha népe háborút akar, melyről ő maga tudja, kilátástalan, s szükségszerűen vezet a pusztuláshoz? Mit válasszon? S egyáltalán van-e választási lehetősége a kompromisszumkész és megalkuvó béke, valamint a hősi, de értelmetlen háború között?

A történetelbeszélés tehát felhasználja a posztkolonialista toposzokat, alapjában véve azonban az európai, racionális gondolkodásmód nyomvonalán halad. Az alávetettség diskurzusa és a narráció rejtett posztkolonialista vonulata mégis átüt a történeten: éppen akkor, amikor a hatalmi pozíció elfogadásáról van szó. Az indiánok felismerik az erődemonstrációt és önként vetik magukat alá: „erősebbek vagytok nálunk, és annyira vagytok csak rosszabbak, amennyire erősebbek, s mert erősebbek vagytok, nem kerülhetitek el, hogy győztesek is legyetek.” A kultúrák találkozása megintja identitásukat, a súrlódások oda vezetnek, hogy „nem annyira indiánok” már, mint korábban. A regény poétikájában fölfejlük a kultúrának és a nyelvnek egy olyan finom szövedéke, amely által az alávetettség rejtett tapasztalatai is kifejezésre jutnak.

***The Colonizer and the Colonized. Variations on Postcolonial Discourse in Hungarian Literature in Vojvodina***  
*Keywords: Vojvodina, Hungarian Literature, postcoloniality, stereotypes*

According to the interpretation of postcolonial theory, postcolonialism is a complex intercultural system; the interaction of cultures does not materialize in the European-non-European dichotomy, and it is sustainable not only in cultures with colonial past but can be extended to all those cultures where the national self-representation is the product of the interaction of several cultures. In the recent years, views which find it also possible to study minority literatures with the system of viewpoints of postcolonial theory seem to gain ground. The study takes its examples from Hungarian literature in Vojvodina, which beyond the postcolonial view - which can be defined in the relation of the self-definitions of place, language and subject, - also use the metaphors of colonialism to define their identity, and yet, at the same time they often differ from the stereotypes of colonialism.



## MŰHELY

Lovas Borbála

## Non multa sed multum Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében

Enyedi György prédikációgyűjteménye terjedelmével, struktúrájával, kéziratosságával, hagyományozódási módjával egyedi jelenség a korszakban, elüt nem csupán a 16–17. századi magyar nyelvű nyomtatott prédikációskötetektől, de a kéziratosságtól is. Jellegzetességei közé sorolhatjuk egyrészt a *triacasokra*, harminc-harminchármas blokkokra való osztást, másrészt még mindig kérdésesnek tekinthetjük, milyen elv alapján rendezték csoportokba a beszédeket, és hogy ki írta (le) pontosan azokat, mit tekinthetünk Enyedi saját szövegének, és mi a másolók, szerkesztők munkája. A beszédek többsége datálatlan, és a datálási kísérletek sem szolgáltak eddig meggyőző adatokkal. Azt mostanra kijelenthetjük, hogy a gyűjtemény struktúrája nem követi a beszédek keletkezésének idejét. Az alábbiakban erre vonatkozóan ismertetek néhány újabb részletet a gyűjteménnyel kapcsolatos kutatásokból.

A *Sárospataki Kódex*<sup>1</sup> kitudnik a fennmaradt anyagból azzal, hogy nem erdélyi gyűjteményben, hanem a mai Magyarország területén található. Az adatok szerint a 18. század végén kerülhetett a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárába. A kötet jó állapotú, tiszta másolat, ám sajnos hiányos. Enyedi prédikációinak harmadik és negyedik triacasát tartalmazza, a tartalomjegyzék<sup>2</sup> szerint a 133. beszédig. Jelenleg pár töredéket, valamint a 93–116. és a 123–124. beszédet olvashatjuk benne. A kötetben lévő laphiányok többnyire teljes beszédeket érintenek. Bár elképzelhető, hogy a hiányok a kötés szétesése vagy egyéb rendezés során keletkeztek, nem zárhatjuk ki a különböző felekezeti használók esetleges beavatkozását, cenzúrázását sem.

A kötetről többen írtak már, legbővebb ismertetését Kanyaró Ferenc kétrészes cikkben közölte 1898-ban a Keresztény Magvetőben. Kanyaró nem csupán katalogizálta a beszédeket, de némely csoportokról részletes leírást is adott.<sup>3</sup> Ennek ellenére ez a kódex is marginális

Lovas Borbála – doktorandus, ELTE, Budapest, lovasborbala@gmail.com.

<sup>1</sup> Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Kt. 7. (Valamint: MTAK Mikrofilmtár 1545/V.) Részletesebben lásd pl. Káldos János e lapszámban megjelent cikkét.

<sup>2</sup> Többek között a harmadik triacas tartalomjegyzéke is hiányzik a kötetből, így csak a negyedik triacas jegyzékére hivatkozom.

<sup>3</sup> Kanyaró Ferenc: *Enyedi György egyházi beszédei I–II*. KM, 33 (1898/1,2). 22–29; 77–86. Azt, hogy a gyűjtemény egy része kevésbé kidolgozottan tekinthető, vagy ilyen formában maradt fenn, alátámasztja többek között e kötet szerkezete is. Erre utal Kanyaró egyik megjegyzésében a kódex felépítését magyarázva: „A III-ik Triacas 373 lapból, a IV-ik mintegy 342 lapból állott; tehát egy-egy prédikáció átlag 5-6 4r. levélnyi terjedelmű, a legutolsó nyolcznak kivételével, melyek félakkora vázlatok gyanánt tűnnek fel.” Kanyaró: *i.m.* 33 (1898/1). 25. Lásd még: 9. lj.

Vonatkozó további cikkek: Kanyaró Ferenc: *Enyedi György unitárius püspök beszéde*. KM, 35 (1900/1). 30–40. (115. beszédről); Gellérd Imre: *Az unitarizmus megmaradásának és védelmének elvei Enyedi György prédikációiban*. Doktori értekezés. Részlet. [http://unitarius.uw.hu/cffir/enyedi/enyedi-hu.htm#\\_ftn1](http://unitarius.uw.hu/cffir/enyedi/enyedi-hu.htm#_ftn1) (2012. szeptember 1.); Káldos János: *Enyedi György prédikációinak szöveg-hagyománya. = Érték és értelmezés*. Szerk. Boka László – Sirató Ildikó, (Bibliotheca Scientiae et Artis I.). Bp. 2010 188–207.

szerepet kapott a korábbi kutatások során, mivel a legtöbbször által használt forrás, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában lévő mikrofilm nagyon rossz minőségű. A kódex rubrumos írása szinte kivehetetlen a felvételen, a finom vonalas, fekete tintás írás halvány és rosszul olvasható. A források vizsgálata során volt szerencsém a sárospataki könyvtárban az eredeti kódexet szemügyre venni, ebből a jelentős anyagból a továbbiakban a kódex három beszédével kapcsolatos vizsgálataimat szeretném röviden összefoglalni.<sup>4</sup>

A számos kódexben hagyományozódott és töredékében ránk maradt beszédek alaposabb vizsgálata során lassan kirajzolódik, hogyan alakult ki, majd esett szét az Enyedi beszédeit tartalmazó gyűjtemény. A Sárospataki Kódexszel (a továbbiakban **S.**) kapcsolatban is történtek már előrelépések, így Káldos János hívta fel a figyelmet arra, hogy kódexben szereplő 94. beszéd<sup>5</sup> megegyezik a 2. Kolozsvári Kódex<sup>6</sup> (a továbbiakban **K2**) 27. beszédével.<sup>7</sup> Vagyis az első és harmadik triacasban ugyanaz a szöveg szerepel duplikálva.<sup>8</sup> Számozási hibáról kell-e beszélnünk ebben az esetben? Ha a korpuszban lévő kevés hiba azt hivatott alátámasztani, hogy a beszédek sorszámozása nagyfokú stabilitást mutat, s a másolók igenis ismerték az eredeti struktúrát, és igyekeztek fenntartani azt, ami megkönnyítette a szövegek közötti kereszthivatkozásokat, mivel magyarázhatjuk e kettőzést? Lehetséges-e, hogy a másolások során nem csupán adatvesztésről, cseréről, hibáról beszélhetünk, de konstruktív újraszerkesztésről is? Magyarázhatóak-e ezzel és némi ügyetlenséggel például **K2** számozási botlásai? Esetleg elveszett, megsemmisült, olvashatatlaná vált beszédek helyetti kényszerű beillesztésről lenne szó? Egyéni szerkesztői válogatásról? Vagy az idők során lassan széteső gyűjtemény szerkezetének repedezéseit követhetjük figyelemmel ezen a szövegegyezésen át? Ne hagyjuk figyelmen kívül a tényt, hogy **K2** nem használja a triacas számozást, hanem *Centuria Tercia Concionum Georgii Enyedi* kezdőcímmel – mely már önmagában is elgondolkodtató, mivel a gyűjtemény összesen 213 beszédet számlál jelenlegi tudásunk szerint – 1-től 30-ig számozza a prédikációkat. A főszövegben az első tíz számozott, majd csak a szám nélkül álló *Concio* jelzés jelenik meg a beszédek elején.<sup>9</sup> Így magát a triacas-struktúrát is 30 (és nem 33) beszéd gyűjteményeként kezeli.<sup>10</sup> Azonban amint Káldos János megjegyzi, „a 13. beszéd marginális megjegyzései (61r) között a triacasbeosztás szerint hivatkozik a 27. beszédre (Vide alia Concio 27. ex prima Triacade.)”. A marginália hosszabb, a jegyzet bibliai példákat sorol, melyek a szöveg adott pontjára reflektálnak, oda párhuzamként,

<sup>4</sup> Ezúton köszönöm a könyvtárban dolgozók szíves segítségét.

<sup>5</sup> 94\_S\_305-317.

<sup>6</sup> Kolozsvár, Biblioteca Filiala Cluj-Napoca a Academiei Republicii Române, Anexa III. (a továbbiakban: Academia III.) MS. U. 737/II.

<sup>7</sup> 27\_K2\_278–288.

<sup>8</sup> Lásd az itt megjelent cikket. Az erről szóló részletesebb elemzés készülöben van. Ezúton szeretném megköszönni Káldos Jánosnak, hogy bepillantást engedett munkájába.

<sup>9</sup> Ez a számozásbeli furcsaság talán teret ad annak az eddig nem igazolt ötletnek a végiggondolására, hogy a hagyomány szerint hat és egy félbemaradt hetedik triacas összeállítás után a beszédeket szerkesztés és válogatás során újabb triacasokba rendezték a másolók. Ebben a felvethető esetben a harmadik centuria első harmincas blokkjával állunk szemben. Ugyanígy eltérés az ideális rendszertől többek között az említett Sárospataki Kódex másolójának eljárása, aki a 4. triacas tartalomjegyzékében 100–133-ig számozza, vagyis 34 beszédből állítja össze. Egyszerűsíthetné a helyzetet az, hogy emellé a beszéd mellé a *dispositio* jelzés van téve, ám több helyen is találkoznunk a beszédek címei mellett ezen megjegyzéssel. (A kódexből ezek a szövegek ma hiányoznak.)

<sup>10</sup> Hogy ebben az esetben nem vezethet félre minket a kötet töredékessége, jól mutatja a kódex végén található index (*Index concionum et locorum*, K2, 323–325), mely a 30. beszédet követi, és a 30. számmal véget ér.

magyarázatként beilleszthetők.<sup>11</sup> Az ilyenfajta jegyzetelési módszert a kötet teljes egészében alkalmazza a kéz, legtöbbször azonban csak bibliai locusok megadásával. Ám ezen megállapítás annál érdekesebbé teszi a dolgot, ha figyelembe vesszük azt, hogy a másoló, de inkább egy másik kéz javította át a szöveget utólag.<sup>12</sup> Ebből arra kell következtetnünk, hogy nem a másolás során került a megjegyzés a szövegbe.

A beszédek keletkezési idejével és a gyűjteményben elfoglalt helyükkel kapcsolatban nem csupán a Káldos János által felfedezett egyezés adhat okot kérdésekre, kínálhat utat újabb megoldások vagy elméletek felé. Tovább vizsgálva a kódexeket, arra lehetünk figyelmesek, hogy az ezt követő textusok is megegyeznek. Az összeolvasás során kiderül, hogy nem csupán a fent említett két szöveg azonos, de az **S** a Zsolt. 79, 1-re épülő 95. beszéde<sup>13</sup> is megegyezik a **K2** 28. prédikációjával (*Status afflictissimus Judaeorum*),<sup>14</sup> valamint az **S**-ben szereplő a 79. zsoltár folytatására (Zsolt. 79, 5) írott 96. beszéd<sup>15</sup> is azonos a **K2** 29. beszédével (*Creationis modus tempore afflictionis*).<sup>16</sup> Ezenkívül az **S** 98. prédikációja<sup>17</sup> szintén megegyezik a **K2**-ben a soron következő 30. beszéddel (1 Tim 6,17; *Divites quomodo informandi*).<sup>18</sup>

Az **S**-ben itt az említett szövegek közé 97. számmal beékelődött egy, a 2Kir 14,8-ra épülő más forrásból nem ismert prédikáció.<sup>19</sup> Datálási kísérleteknél talán nem elhanyagolható ennek a beszédnek tartalmi szempontból való vizsgálata sem, s annak a kérdésnek a felvetése, hogy vajon a **K2** másolója (vagy forrása) hagyta-e ki gyűjteményéből, vagy az **S** másolója (vagy elődje) illesztette-e be a négy prédikáció közé ezt a tematikájában ide illő darabot. Ez a politikai tárgyú beszéd a háborúk indításának veszedelmes voltáról és a csaták kétes kimeneteléről szól, ám gondolatmenetével tökéletesen illik a másik négy közé. A felelőtlenül kezdett háború az uralkodó részéről nem csupán ő magát, de egész népét, vétkeseket és ártatlanokat, az országot sodorja veszedelembe, s hiába támad egy nála bűnösebb, pogány ellenségre, Isten megbünteti e cselekedetért. Ez az érvelés az alább bemutatandó beszédek témáját a másik oldalról közelíti meg, és ugyanarra a konklúzióra jut: csakis Isten akaratából cselekedhetünk, és hiába hívó vagy hitetlen valaki, ha saját érdekből cselekszik, tettét nem kíséri áldás. Az alábbiakban még visszatérünk e beszéd üzenetének fontosságára.

Általában jellemző a fennmaradt gyűjteményekre és másolatokra párhuzamos szövegek esetén, hogy akármennyire sérült, átdolgozott, csonkolt is a szöveg, a prédikációk eleje a beszéd felépítésének bemutatásával együtt, valamint a beszéd vége szinte mindig megegyezik. Az alábbiakban összevetem **S** és **K2** szövegét, táblázatban mellékelve a beszédek elejét és

<sup>11</sup> Hasonló hivatkozásokat lásd még: 21r, „[...] Vide Con. 55. 2da tria[...]”, vagy 130r, ahol – szintén egy hosszabb jegyzetbe illesztve – egy másik kötetre hivatkozik a marginália: „Vide plura in concione Nativitatis Christi in altero volumine. Vide signum ø.”

<sup>12</sup> Lásd még 21. lj.

<sup>13</sup> 95\_S\_317–330. Nyomtatásban megjelent: *Enyedí György válogatott művei*. Vál. Balázs Mihály, Káldos János. Buk.–Kvár 1994. 181–196.

<sup>14</sup> 28\_K2\_289–302. A másoló ezt a beszédet sem számozta, és a zsoltár megnevezésénél csak a számot írta ki, ami meglepő, mindenesetre ezt látszik alátámasztani a kitett pont. Vagyis: „Concio. LXXVIII. Status afflictissimus Judaeorum.” A zsoltárok számozási eltéréséről később még ejtek szót.

<sup>15</sup> 96\_S\_330–341.

<sup>16</sup> 29\_K2\_302–311.

<sup>17</sup> 98\_S\_352–364.

<sup>18</sup> 30\_K2\_311–323.

<sup>19</sup> 97\_S\_341–352. (4Reg 14, 8) *Akkor küldte Amasiás követeket Joáshoz, a Joacház fiához, ki Jehumnak fia volt.* Etc.

végét, az összevetésből ugyanis jól kitűnik, hogy bizonyos apró, stiláris eltéréseken kívül tartalmi és felépítésbeli különbség nincsen a prédikációk között.<sup>20</sup>

Talán annyit érdemes itt megjegyeznünk, hogy mindkét kötet tartalmaz hibákat, eltérő részek azonban legtöbb esetben nem minőségi, szövegállapotbeli, hanem stílusbeli varianciát mutatnak. Míg S másolója, bár írása tiszta és rendezett, bőbeszédűbbnek tűnik, K2 stílusa jóval visszafogottabb, az idézeteket röviden, jelzésszerűen hozza, a felesleges körítéseket, túl sok jelzőt, magyarázatot elhagyja, néha túlságosan is letisztítja a szövegét. Látszik, viszonylag alapos másolóval, de inkább egy utólagos kézzel<sup>21</sup> van dolgunk, aki a másolás után szinte minden esetben jelölte az idézeteket, sokszor aláhúzással, és a margón kiemelte egy-egy idézet forrását és a beszéd struktúráját. Emellett hivatkozásai sokszor pontatlanok, hasonlóan S-hez. Az S másolója ezzel szemben bizonyos esetekben túl bőkezűen bánik a szavakkal, és néhány eltérésnél gyaníthatóan másolói betoldással lehet dolgunk. Mégis e váltakozó szinonimák, többszörözött megnevezések, apró szórendi és grammatikai eltérések ellenére a mondatok jelentésükben megegyeznek és jól összevethetők. Bár épp az érintett beszédeknek a kolozsvári kódex külső alsó sarka sérült, így az oldalak egy része csak kissé hiányosan olvasható,<sup>22</sup> az egyezés látványos, ahogy az az alábbiakból is kitűnik.

### 28./95. beszéd eleje

#### K2

Concio. LXXVIII. [!] Status afflictissimus  
Judaeorum.

*Úr Isten, a pogányok jöttek a te örökségben.* Etc.

Az, ki tökéletes és igaz keresztyén akar lenni, szükség, hogy ne csak magáért, és mikor kiváltképpen való nyavalyája legyen, hanem másért is, és a közönséges veszedelemnek eltávoztatásáért könyörögjön és imádkozzék az Istennek.

Mert felebarátunkat úgy kell szeretnünk, mint magunkat és a közönséges nyavalya nélkülén kiváltképpen való nyavalya nélkül.

#### S

Concio XCV.

*Úr Isten, a pogányok jöttek a te örökségedbe, megferteztették a te templomodat etc.*

Az, ki tökéletes és igaz keresztyén akar lenni, szükség, hogy ne csak magáért, és mikor kiváltképpen való nyavalyája legyen, hanem másért is, és a közönséges veszedelemnek eltávoztatásáért könyörögjön és esedezzzék az Úr Istennek előtte.

Mert felebarátunkat úgy kell szeretnünk, mint önnön magunkat. És a közönséges nyavalya nem léssen kiváltképpen való veszedelem nélkül.

<sup>20</sup> A Balázs Mihály és Káldos János által kiadott válogatott gyűjteményben szereplő prédikáció elejét a romlott szövegek miatti olvasási nehézségek miatt csak részlegesen közölték, ezt az idézett részekben kipótoltam. Lásd *Enyedi György válogatott ...* 1994. 181.

<sup>21</sup> A második kéz a szóban forgó beszédeknek nem, de egyéb helyeken a szöveget magát is végigjavította, szerkesztette. Szavakat írt át, cserélt ki és helyesbített, mondatszerkezeteket változtatott meg, idézeteket pontosított. Ez azért is érdekes, mert nagyon kevés esetben találkozhatunk a másolatok során e látható szerkesztési folyamattal. Erre másik példának a *Contiones Vetustissimae* nevet viselő kódex, melyben a másolás után hasonló átszerkesztések történtek (Academia III., MS.U. 262.). Az említett kötetről és a benne található Enyedi-beszédekről lásd bővebben: Lovas Borbála: *Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában*. Előadás formájában elhangzott *A kora újkori prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete* című tudományos konferencián. (Debrecen, 2012. máj. 24.). A cikk megjelenés alatt.

<sup>22</sup> Az összevető táblázatban és az idézetekben a hiányzó szavakat, szótagokat [szögletes zárójelben] közlöm.

Miképpen mikor a hajó elmerül, senki nincsen a hajóban, kinek a nyavalyában ne jusson.

Ezért írja Szent Pál: 1Tim 2.2. *Kérlek, hogy mindenknek előtte lennének könyörgések és imádkozások, kérések, hálaadások minden emberekért, hogy csendes és békességes életben élhessünk.*

Ezért olvassuk sok Istenfélő, kegyes embereknek fohászkozásukat az Istenhez a közönséges megmaradásért. Mózes, Ábrahám, Jeremiás, Dániel, Ezsdrás, Eszter és egyebek példája megmutatja.

Ez meghallott dicséretben is efféle könyörgésnek formája adatik előnkbe. Mert mikor az Istennek szent népe a pogányság miatt nagy nyomorúságra jutott volna, a próféta látván a közönséges veszedelmet, nagy keserves szível panaszolkodik és könyörögve az Úrnak, hogy megelégedvén az ő fiainak sanyarúságival, fordítsa haragját a pogányokra, és az ő híveit mentse és szabadítsa meg azoknak kezükből.

Holott annak okáért mi is hasonló állapotban vagyunk, illik hason[ló] könyörgéssel keresnünk és megtalálnunk az Istent, hogy miképpen régen az ő hívein könyörült, mireánk is mostan tekintsen kegyes szemeivel. De hogy olyan hatható legyen imádságunk, szükség megértenünk, mint könyörögnek a régi szentek, hogy mi is nyomdokát követhessük.

Lássuk meg azért, micsoda renddel és móddal vagyon megírva a jelenvaló ének. Vayon két fő része:

Az elsőben vagyon keserves panaszolkodás, ahol előpanaszolja a próféta az Izrael fiainak nagy nyomorúságukat és veszedelmüket.

Az másodikban buzgó szívvel könyörög, hogy azt a nyavalyákat a pogányokra térítse, és az övéit megmentse.

Miképpen mikor a hajó elmerül, senki nincs a hajóban, kinek ne jusson az nyavalyában.

Ezért írja Szent Pál 1Tim 2.: *Kérlek, hogy mindenknek előtte lennének könyörgések, imádságok, kérések, hálaadások minden emberekért, királyokért és minden méltóságra helyezettettekért, hogy csendességben és békességes életben élhessünk.*

Ezért olvassuk sok Istenfélő, szent embereknek fohászkozásukat, esedezésüket az Úr Istenhez a közönséges megmaradásért. Mint Jeremiás, Dániel, Ezsdrás, Eszter és egyebeknek példája megmutatja.

Ez meghallott igékben is efféle könyörgésnek formája adatik előnkbe. Mert mikor az Istennek szent népe a pogány népek miatt nyomorúságra jutott volna, a próféta látván a közönséges veszedelmet, nagy keserves szível panaszolkodik és könyörög az Úrnak, hogy megelégedvén az ő fiainak nyomorúságával, fordítsa haragját a pogányokra, és az övéit mentse és szabadítsa meg azoknak kezükből.

Holott annak okáért mi is hasonló állapotban vagyunk mostan, illik hasonló könyörgéssel megkeresnünk és találnunk az Úr Istent, hogy miképpen az ő hívein megkönyörült, miránk is mostan tekintsen kegyes szemeivel. De hogy olyan hatható és foganatos legyen imádságunk, szükség megértenünk, micsoda formán könyörgöttek a régi szentek, hogy mi is nyomdokukat követhessük.

Lássuk meg azért, micsoda renddel és móddal vagyon megírva ez jelenvaló ének. Vayon két fő része:

Az elsőben vagyon keserves panaszolkodás, ahol előszámlálja a próféta az Izrael fiainak nyomorúságikat és veszedelmüket.

Az másodikban buzgó szívvel könyörög, hogy ezt a nyavalyát térítse a pogányokra, és az övéit szabadítsa meg.

**28./95. beszéd vége****K2**

Holott annak okáért mi és a mi atyánkfiainak Istennek örökségei vagyunk, a törökök pedig pogányok, és aminemű keserűségük lett régen a zsidóknak, mi rajtunk azok pontról pontra beteljenek a törökök miatt.

Bizony, aminemű szívvel az Úrnak elei[be] terítették a zsidók az ő nyomorúságukat, mi is ekképpen [mo]stan megcselekedhetjük.

És miképpen azok kívánták, [hogy] ez méltatlan dolgokat látván Őfelsége a pogányok [keze]ből őket megszabadítsa, szinte azonképpen mi is kíván[hat]juk, hogy Ő Szent Felsége kegyelmes szemével tekintszen a mi nyomorú és sanyarú állapotunkra, és megelégedvén ennyi ideig való keserűségünkkel, szabadítson meg kegyetlen pogányoknak kezéből, melyről mi is megemlékezvén, vidám orcával Ő Szent Felségének hálákat adhassunk. Ámen!

**29./96. beszéd eleje****K2**

Concio. Ex eodem Psal. Precationis modus tempore affectionis. *Meddig Uram haragszol mindvégig* etc.

Minek utána az első részében a dicséretnek megírta a Próféta, az Izrael népének nyomorult állapotját, immár az második részében buzgó szívvel könyörög, hogy ez ínségből szabadítsa meg őket.

Három cikkelyre osztjuk pedig az igéket, hogy azoknak értelmét jobban megérthessük. Mert elsőben egy néhány okait számlálja elő a Próféta, amelyekre képest kívánja és kéri az Úrtól a megszabadulást.

**S**

Holott annak okáért mi és a mi keresztény atyánkfiainak Istennek öröksége vagyunk. A törökök és tatárok pedig pogányok. És aminemű keserűségük lett régen a zsidóknak a káldeusok miatt, mi rajtunk és a mi keresztény atyánkfiainak azonok pontról pontra beteljesedtenek a törökök és tatárok miatt.

Bizony, aminemű buzgó szívvel és keserves panaszkodással az Úrnak eleibe terítették a zsidók az ő nyomorúságukat, mi is szinte azonképpen mostan megcselekedhetjük. És miképpen azok kívánták, hogy e méltatlan dolgokat látván Őfelsége a pogányok kezéből megszabadítsa, szinte azonképpen mi is kívánhatjuk, hogy Ő Szent Felsége kegyelmes szemével tekintszen a mi sanyarúságunkra és nyomorult állapotunkra. És megelégedvén ennyi ideig való keserűségünkkel, szabadítson meg a kegyetlen pogány népnek nyúgiból és ínségből, hogy nyakunkról lerakván igáját, ismerhessük csak őtet Urunknak, oltalmunknak és gondviselőnknek. És a velünk való jótéteményéről örömmel megemlékezvén, vidám orcával Ő szent felségének hálákat adhassunk, és lelki vigassággal az ő nevének dicséreteket mondhassunk. Ámen.

**S**

Concio XCVI. Ex eodem Psal. v. 5.

*Meddig haragszol Uram mindvégig? Felgyullad mint a tűz a te bosszúállásod.* Etc.

Minek utána az első részében a dicséretnek megírta volna a Próféta az Izrael népének nyomorult állapotját, immár a második részében a Próféta buzgó szívből könyörög az Úr Istennek, hogy az ínségből és nyomorúságból szabadítsa meg őket.

Három cikkelyre osztjuk pedig az igéket, hogy azoknak értelmét jobban megérthessük. Mert elsőben egy néhány dolgait számlálja elő a Próféta, amelyekre képest kívánja és kéri az Úrtól a megszabadulást.

Másodszor azon könyörög, hogy az ő el-lenségüket megverje és büntesse. Harmadszor az Istennek hálaadást ígér a hívek nevével a megszabadításáért. Mond azért: *Uram med-dig* etc.

Ez igékben vagyon az első ok, mely-lyel akarja a próféta irgalmasságra hajtani az Istent.

### 29/96. beszéd vége

3tia pars

Az utolsó cikkelye emez igékben vagyon: *Mi pedig te népeid és te meződnek juhai.* Etc.

Az Isten sok különb-különb-fé[le] javakkal látogatta meg az embert, de mindazokért nem kíván semmi jutalmat, mert mi nélkül szükölködik Őfelsége, mit adhatunk őneki, az ki övé nem volna? Hanem csak azt kívánja, hogy hála[a]dók legyünk, amint ő maga mondá Psal. 49.

*Vajon s az bikáknak húsát eszem-e én.* Etc.

*Áldozzál az Istennek dicséretének áldo-zatjával.* Etc.

*Hívj segítségül engem a te nyomorúságod-nak idején.* Etc.

Holott azért mi is hasonló állapotban va-gyunk a zsidókkal

Másodszor azon könyörög, hogy az ő el-lenségüket megverje és büntesse. Harmadszor az Úr Istennek hálaadást és dicséretet ígér a hí-vek nevével a megszabadításáért. Mindannak okáért elsöben: *Meddig haragszol Uram* etc. Ez igékben vagyon az első ok, mellyel akarja a próféta irgalmasságra hajtani az Úr Istent.

Az utolsó cikkelye ez éneknek emez igék-ben vagyon befoglalva: *Mi pedig te népeid és a te meződnek juhai.* Etc.

Az Úr Isten sok különb-különb-féleképpen való jókkal látogatta meg az emberi nemzetet, de mindazokért sem kíván semmi jutalmat, sem fizetést; Mert mi nélkül szükölködik Őfelsége, mit adhatnak őneki, ki övé nem volna? Hanem csak azt kívánja, hogy hálaadók legyünk, és az elvett jókért az ő nevét dicsérjük és magasztal-juk. Amiképpen ő maga mondá Psal. 49.

*Vajon s az bikáknak húsát eszem-e én, avagy az bakoknak vérét iszom-e?*

*Áldozzál az Istennek dicséretének áldo-zatjával, és add meg a Jehovának tett fogadásodat.*

*Hívj segítségre engemet a te nyomorúsá-godnak idején, én megszabadítlak tégedet, és te dicsőítesz engemet.*

Sőt, ez világon való életünknek és minden cselekedetünknek fő célja, szükség, hogy le-gyen az Úrnak tisztessége és dicsérete, amint mondá Krisztus Urunk az apostoloknak: *Úgy világoskodjunk az Isten világosságtok* etc. Itt is azért ígér a próféta az egész gyülekezetnek képében az Úr Istennek hálaadást és dicsé-retet. Mert ennél egyebet nem adhat az ember az Istennek, Őfelsége is csak azt kívánja.

Holott annak okáért mi is hasonló állapot-ban vagyunk a régi zsidókkal, amint a mina-pi prédikációnkban megmutogatók bőveb-ben. Ez mai leckében pedig ezt is megértők; Minemű formán szoktak a régi szentek az

Őfelségének mind szüntelen esedezzünk, hogy mirajtunk is könyörüljön és a mi ellenségünket büntesse meg, hogy mi Őfelségének dicséretet és hála[a]dást énekelhessünk. Amen.

### 30./98. beszéd eleje

#### K2

Concio. 1Tim. 6.<20>17. Divites quomodo informandi.

*Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne higgyék magukat. Etc.*

A belső és lelki nyavalyáknak nincs egyéb orvossága a beszédnél, [inté]snél. Mint hogy pedig a tanító lelki orvos, nincs egyéb or[vos]sága a beszédnél és ez az ő tiszte, hivatala, főképpen a jó[ra való] oktatás. Szükség az intés mindeneknek, de főképpen azoknak, [akik] boldog állapotban vannak, mert egy az, hogy sokkal nehezebb a [jószer]erencesének idején magát megismerni bírni.

Más az, hogy az ilyenek ingyen betegeknek sem ismerik magukat, ha az orvos reájuk nem vigyáz, minthogy amazok sem kívánják az orvosságot, hamar is elvesznek. Effélék közé számlálatnak a külső gazdagságban <a külső gaz> telhetetlen emberek. Melyekkel mint kelljen banni és oktatni, megmutatja ez előszámlált igékben Szent Pál.

Vegyük elő azért mi is az előszámlált igéket, és azoknak megmagyarázatjából lássuk, minemű hasznos tanulságink adatnak előnkbe.

Vagyon ez igéknek két része: Az elsőben azt jelenti meg az Apostol, minemű vétkektől kell magukat óvni a gazdagoknak. A másodikban micsoda cselekedetekben foglalják magukat. Így szól azért: *Intsed, úgymond, a gazdagokat. Etc.*

Istennek könyörögni. Ez vagyon hátra, hogy mi is kövessük azoknak példáját, és mind szüntelen Őfelségének esedezzünk, hogy mirajtunk is és a mi atyánkfain könyörüljön és a mi ellenségünket, kik az ő szent nevét káromolják és csúfolják, büntesse meg, hogy mi szemeinkkel azokon való bosszúállását meglátván Ő Szent Felségének közönségesképpen dicséretet és hálaadást énekelhessünk. Amen.

#### S

Concio XCVIII. 1Tim. Cap. 6.

*Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne higgyék magukat és ne bízzanak a haszontalan gazdagságban. Etc.*

A belső és lelki nyavalyáknak nincsen egyéb orvossága a beszédnél és intésnél. Mivelhogy pedig a tanítónak, lelki orvosnak az ő fő tiszte az intés és oktatás, szükség ugyan az intés mindeneknek, de főképpen azoknak, akik boldog állapotban vannak; Mert egy az, hogy sokkal nehezebb a jószerencesének idején magát megbírni.

Más az, hogy az ilyenek ugyan betegeknek sem ismerik magukat, és ha az orvos rájuk nem vigyáz, minthogy amazok sem kívánják orvosságát, hamarébb elvesznek.

Effélék közé számlálatnak a külső gazdagságban élő telhetetlen emberek, és kik a világi jókkal büvölködnek. Melyekkel mint kelljen banni és mint kelljen oktatni, megtanítja az előszámlált igékben Szent Pál Timótheust. De mivelhogy ezek nem csak Timótheusért, sem csak a Szent Pál idejebeli gazdagokért íratattak meg. Vegyük elő renddel az igéket, és azoknak megmagyarázásából lássuk, micsoda hasznos tanulságink lehetnek.

Vagyon ez igéknek két része: Az elsőben azt jelenti meg az Apostol, minemű vétkektől kell magukat óvniuk a gazdagoknak. A másodikban micsoda cselekedetekben foglalják magukat. *Intsed, úgymond, ez világi gazdagokat. Etc.*



## 30./98. beszéd vége

## K2

Melyet megnyerhet, ha a reá bízott jókból egyebeknek, a szűkölködőknek adakozik, és jókedvvel másnak abból sáfárkodik, mert itt nincsen bizonyos helyünk, azért nem az itt való jóknak bírásában vagyon a gazdagság és boldogság, kit még a pogány bölcsek is tudtak és megismertenek.

*Non possidentem multa vocaveris recte beatum. Rectius occupat nomen beati, qui deorum.*

Ha azért még a pogányok is ezt hitték, mennyivel nagyobb szégyen nekünk, ha ez hiábavaló jókhoz ragaszkodunk, és ebben helyzetjük boldogságunkat, kik azt valljuk magunk felől, hogy a Krisztus és a Szent Apostolok tanítványai vagyunk, fogadjuk meg tanácsukat, intésüket, és az itt alatt valókat hátrahagyván, megutálván az oda fel valókat keressük és az örökké való[kra] megmaradandókra sóvárkodjunk és igyekezzünk. Ámen.

## S

Melyet megnyerhet, ha a reá bízott jókból egyebeknek, a szűkölködőknek adakozik, és jókedvvel másnak azokból sáfárkodik; Mert itt nincsen bizonyos és megmaradandó helyünk. Azért nem az itt való jóknak bírásában vagyon a gazdagság és a boldogság, kit még a pogány bölcsek is tudtak és megismertek: Horat. *Non possidentem multa, vocaveris recte beatum. Rectius occupat nomen beati, qui deorum etc.*

Ha azért még a pogányok is ezt hitték és vallották, nyilván nagyobb szégyen minékünk, ha ez hiábavaló jókhoz ragaszkodunk, és ebben helyzetjük boldogságunkat? Kik azt valljuk magunk felől, hogy a Krisztus és a Szent Apostolok tanítványai vagyunk. Ha ő tanítványai vagyunk, fogadjuk meg tanácsukat, intésüket, és az itt alatt való jókat hátrahagyván és megutálván az oda fel valókat keressük és az örökké megmaradandókra sóvárkodjunk és igyekezzünk. Ámen.

A 79. zsolttárra épülő beszédpár csak ezen az egy (vagyis két) helyen szerepel Enyedi beszédeinek teljes korpuszában,<sup>23</sup> annak ellenére, hogy a zsolttár gondolatköre, valamint hivatkozási szinten maga a zsolttár is kulcsmotívumként megtalálható beszédeiben. Bár már szólunk a két szöveg stílusának és minőségének bizonyos jellemzőiről, érdemes talán itt megemlíteni az egyik legelső, elgondolkoztató példát a zsolttárra épülő első beszéd<sup>24</sup> elejéről. Szent Pál Timóteushoz írt első levelének második részéből szerepel itt egy idézet, mely S másolatában így szól: „Ezért írja Szent Pál 1Tim 2.: *Kérlek, hogy mindeneknek előtte lennének könyörgések, imádságok, kérések, hálaadások minden emberekért, királyokért és minden méltóságba helyezettettekért, hogy csendességben és békességes életben élhessünk.*”

Ez **K2** változatában kissé rövidebb. („Ezért írja Szent Pál: 1Tim 2.2. *Kérlek, hogy mindeneknek előtte lennének könyörgések és imádkozások, kérések, hálaadások minden emberekért, hogy csendes és békességes életben élhessünk.*”) A főméltóságuk szövegből való elhagyása tekinthető csupán stilisztikai rövidítésnek is, a hallgatósághoz vagy a politikai helyzethez való idomulásnak, önálló álláspont szolid jelzésének, ám sokkal furcsább az, hogy ezáltal a másoló szokatlan módon kihagy a bibliai idézet szövegéből, ráadásul annak közepéből. Emellett pontatlan hivatkozást hoz, mely épp

<sup>23</sup> A számozási eltérés miatt a 79. zsolttárra épülő beszédként van említve a 178. és 179. prédikáció is, a 6. triacas két darabja, ám az alaptextus valójában Zsolt. 80,1 és Zsolt. 80,9. Jelen esetben is találkozhatunk a számozás kettősségével, így az S másolatban a rubrummal kiemelt 78-as szám későbbi kéz által át van húzva, és fölé szürke tintával a 79-es szám van írva.

<sup>24</sup> 28./95. beszéd. Kanyaró így jellemzi az utóbbit: „A 95-ik prédikáció a 79. zsolttár 1-ső verséről szól. (Úr Isten, a Pogánok jöttek az te örökségben.) [...] E prédikáció végén a török–tatar igából való szabadulásért könyörög, a kik ugy nyomorgatják a keresztényeket, mint hajdan a chaldéusok a zsidókat.” Kanyaró: *i.m.* 33 (1898/1). 28.

arra a sorra utal, amelynek kezdetén a kihagyott szavak találhatók.<sup>25</sup> Ha figyelembe vesszük azt az egyes esetekben finom distinkciót, más esetekben teljes szinonimitást, felcserélhetőséget, mellyel a *király* és *fejedelem* szavakat Enyedi és a kortársak az erdélyi politikai helyzetben kezelik, ez a szöveghely a korpusz tágabb kontextusában is újabb érdekes felvetésekre adhat alapot. Emellett az ilyen és hasonló példák, eltérések megengedik azt a kérdést, melyet csak mélyebb és nagyobb szövegcsoponton végzett elemzés után válaszolhatunk meg részletesen: ha a kihagyásokat és betoldásokat nem szövegromlásként, hanem egyfajta konstruktív szövegszerkesztés eredményeként kezeljük, ahogy az bizonyíthatóan látszik, milyen stratégiák mentén történt a kétféle szerkesztés?

A prédikációban felmerül Sedékiás<sup>26</sup> és Nabukodonozor neve.<sup>27</sup> Ez azért megjegyzendő, mert e két alak végigkíséri az Enyedi-beszédeket, a zsidó–magyar párhuzam, valamint a törökbarát álláspont egyik kulcsmotívumának tekinthetjük történetüket a prédikációgyűjteményben.<sup>28</sup> A babilóniai fogság egy példasor első darabjaként szerepel, mely után Enyedi bizonyítja, hogy a zsoltár adott passzusa csakis erről és nem az Antiochus császár idejében, Krisztus születése előtt 173 esztendővel történt templomszentségtelenítésről<sup>29</sup> és nem is a Titus Flavius Vespasianus császár alatti időről, Jeruzsálem pusztulásáról szól.<sup>30</sup> Ezt követően ugyanezt a kronológiai problémát Enyedi

<sup>25</sup> 1Tim. 2,1–2.: *Arra kérlek mindenekelőtt, hogy tartsatok könyörgéseket, imádságokat, esedezéseket és hálaadásokat minden emberért, a királyokért és minden feljebbvalóért, hogy nyugodt és csendes életet éljünk teljes istenfélelemben és tisztességben.* [Kiemelés tőlem. L.B.]

<sup>26</sup> A korabeli háborús helyzet borzalmainak leírása helyett Enyedi inkább nyúl a bibliai példákhoz. Sedékiás családjának és főembereinek kiirtását sem csupán itt írja le („Sőt azon Jeremiás cap. 52[:9-11] et 2Reg. 25[:6-7] azt írja, hogy mikor Nabukodonozor eleibe vitték volna Sedechiás királyt gyermekeivel és főfő embereivel és népeivel, az ő gyermekeit szemei előtt levágatá. Azonképpen főfő embereket, őmagának szemeit kioltatá, várba vetteté és úgy vitété fogva Babilóniába. Sőt azután azt írja a história, hogy Jeruzsálemből 60 főfő embereket hozatott fogva és azokat is mind levágatá Nabukodonozor. Tehát még a városnak megszállásakor és az ostromkor mennyi számtalan lélek veszett.” Az idézett rész a két beszédben teljesen megegyezik. Lásd pl. *Enyedi György válogatott...* 191.), de például az 53. beszédben is (53\_K3\_77v-83v/53\_K4\_67v-71r/53\_Sz\_220–235, Jer. 21, 1.; K3: „Mindezek pedig ugyan valóban be is teljesedének Sedechiáson és mind az egész zsidó nemzetzen. Mert nagy éhség és azután rettenetes döghalál támadta a városban, és noha tizennyolc hónapig tarták a várost, de végre ostrommal megvették az asszíriabeliek. A benne való népet levágák. Sedechiás király megfutamodék feleségéstől, gyermekestől, de utána menének, megfogák Jerikó mellett és visszavivék Nabukodonozor eleibe, ki mikor hiteltenségét a szemére hányta volna, szeme előtt gyerekeit levágatá, ő magának a szemeit kioltatá és Babilóniába örök rabságra vivé, holott aztán tömlőcben hala meg. Az egész zsidó országnak népét pedig mind elrablatá, elviteté. Jeruzsálemet és az Isten templomát megégetteté.” Lásd pl.: *Enyedi György válogatott...* 131.)

<sup>27</sup> „Ennek megtudására utat nyit és vezet minket az első vers, melyben vagyon emlékezet a szent templomnak fertőztetéséről és Jeruzsálemnek romlásáról. Ez pedig, amint a törtétiákból megtetszik, lött három úttal. Elsőben Sedechiás király idejében, mikor Nabukodonozor elrablá Júdát és Jeruzsálemet elrontá, pusztítá, kit profétált vala és meg is ére vala Jeremiás.” *Enyedi György válogatott ...* 182.

<sup>28</sup> Erről más aspektusból lásd Lovas Borbála: *Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban.* = *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Szerk. Acs Pál, Székely Júlia. Bp. 2012. 299–310.

<sup>29</sup> *Enyedi György válogatott műveiben* hibásan a 143-as évszám szerepel, ám valójában magában a beszédben is hibásnak mondható a dátum. IV. Antiochus Epifánész Kr. e. 167-ben állítottatott fel a jeruzsálemi Templomban Zeusz oltárt, áldozott disznót és szentségtelenítette meg a templomot.

<sup>30</sup> „Immár szükség, hogy ez ének irratott e három veszedelemnek valamelyikéről, de nem iratott az utolsóról, mert rómaiaktól lött pusztítás után nem volt a zsidóknak oly profétájuk és bölcs emberük, akinek beszédét, avagy írását a Bibliába írták volna. Aztán régebb ez az ének Krisztus Urunk idejénél, mint majd meghallod. Sokan azért magyarázzák az éneket az Antiochustól tölt pusztításra és nyomorúságra. De én arra sem mehetek, mert elsőben Mach. 7. ez éneknek egy cikkelye hozatik elő, úgy mint régi mondas és prófécia. Tehát nem akkor költ. Más az, hogy ha az Antiochus király ideje után iratott volna ez ének, talán úgy be sem vétetett volna a Bibliába, mert még a Machabeusok könyvének sincs olyan becsülete, mint a derék szent iratok. Annakokáért szükség, hogy az első veszedelemről, a babilóniai fogságról és veszedelemnek idejéről magyarázzuk, mert ahhoz ugyan szépen is illik minden cikkelye, amiképpen az igéknek magyarázatjából megmutatom.” *Enyedi György válogatott ...* 183.

kérdés-válasz formában is bemutatja.<sup>31</sup> A zsoltár magyarázata ezután következik.<sup>32</sup> A magyarázat elején rögtön tisztázza a kiválasztott nép bibliai fogalmát, és nem késlekedik a 80. zsoltár sokszor használt szőlőtő-idézetét előhozni a sorspárhuzam megeremtéséhez.<sup>33</sup> Három kulcsszó köré rendezve elemzi a prédikátor a zsidókra mért csapásokat, sűrűn alátámasztva egyéb bibliai helyekkel: a nép, a templom, valamint a város pusztulását és elveszését veszi sorra a következő oldalakon. „Az Isten népe, az Isten temploma, az Isten városa mind oda vala, kinek ha csak egyik részét látták volna is, elég keserűség lett volna, de hogy mind egyszersmind találta őket, attól nyavalyásb volt.” Ezen fejtegetés nem egyedi Enyedi prédikációgyűjteményében, mind a három kulcsszó köré újabb és újabb beszédek, beszédrészleteket kapcsolhatnánk.

Ezután következik a próféta második keserűsége, a holttestek temetlensége. „Noha a halál önmagában véve is keserű, de mellette való kegyetlenség és iszonyúság sokkal kegyetlenebbé teszi.”<sup>34</sup> Újabb példasor követi e kezdetet, melyben az el nem hantolt halottokról, a büntetésről és a szégyenről szól. Itt kétféle isteni büntetésről beszél a próféta nyomán: a holttestek állatok eledeléül hagyásáról, valamint a túlzó vérontásról. Az előbbit nem csupán bőséges ószövetségi és apokrif,<sup>35</sup> de az *Iliász*ból, a *Síralmak*ból és Szophoklész *Antigoné*jából vett idézetekkel is színesíti, magyarázza. Az utóbbira nem fordít ilyen gondot, a szöveghely inkább a prédikátor visszafogottságáról tanúskodik, mindemellett megjegyzéseiből személyes hang érződik: „Panaszolkodik azon is, hogy oly nagy vérontás volt, hogy mint a víz, úgy folyt. Ez meg szokott lenni a harcokban, a hadakban és városoknak megvételeiben, kitől csendes ember irtózik és megiszonyodik, nemcsak mikor hallja, vagy látja, de mikor csak meggondolja is.”<sup>36</sup> Ezután kitér a megcsúfoltatás keserűségére és ezzel együtt az előbbieken használt bibliai és apokrif hivatkozásokra.<sup>37</sup> A Templom és Jeruzsálem pusztulását sirató Jeremiás szavai a beszédben átvezető, lezáró határvonalat jelentenek, melyek után a prédikátor aktualizálja az elhangzottakat, megismétli az egész korpuszon átvonuló zsidó–magyar párhuzam indoklását, külön kiemelve minden egyes rész párhuzamosságát az aktuális helyzettel, vagyis azt, miért értelmezhető tisztán és félelérthetetlenül a zsoltár a hívekre: „Ezek így állván, vajon s amely igazán mondják vala

<sup>31</sup> Hogy a korban sokak által taglalt kérdéssel kapcsolatban nem csupán hitéleti, történeti és teológiai érveket hoz fel, de szövegtörténeti megjegyzésekkel is megnyugtatja a híveket, íme egy példa: „[Q.] De itt egy kis akadály támadhat, mert ha az ének irattatott a babilóniai fogságkor és a templomnak megfertőztetése után, hogy vagyon tehát a zsoltárban, a Szent Dávid könyvében? Mert Dávid régen volt a babilóniai fogság előtt, és ő idejében még ingyen sem építtetett vala a templom, nemhogy megfertőztetett volna. Responsio: Érte igen könnyű választ tenni annak, aki az Írást forgatta. De hogy te is ezt és efféle ellenvetéseket megfejtess, vedd eszedbe, hogy a zsoltár könyvben vagynak dicséretetek írva, kiket nem Dávid szerzett, sem nem ő idejében költöttek, hanem kiket ő előtte s kiket utána. Mint ez igen nyilván vagyon. Hogy pedig mind az egész könyvet Dávidénak nevezzük, nem egyéb az oka, hanem hogy nagyobb részét Dávid írta és az ő idejében szent és bölcs emberek csinálták. És ezért a többi is, mind az ő neve alatt vagynak. Ezeket immár így megértvén, szóljunk az igéknek magyarázatjára.” *Enyedi György válogatott...* 183–184.

<sup>32</sup> Az előbbi kérdés Enyedi beszédeiben nemegyszer említett kérdéskörhöz kapcsolódik. A prédikációk visszavisszatérő pontjai – és a jelen elemzett beszédekben is megjelenő motívumai – egyrészt a jeruzsálemi templom megszenteltelenítése és lerombolása mint a zsidókra haragvó Isten büntetése, valamint Máté 24. könyvének tradicionális és sokak által concolgatott értelmezése során felmerülő bibliai előképek – éppen ezek – magyarázata. Utóbbi textussal több beszéd is szerepelt eredetileg a gyűjteményben, ám ma csupán egyet ismerünk ezekből két variánsban: 62\_K4\_101r-104v / 62\_Sz\_390(290)-404(304), Mt 24,6.

<sup>33</sup> Zsolt 80,9: „Úram, egy szőlőtőt hoztál Egyiptomból, kihánytad a pogányokat és ezt elplántáltad.” Lásd még: 23. lj.

<sup>34</sup> *Enyedi György válogatott...* 189.

<sup>35</sup> *Tóbit könyve*.

<sup>36</sup> *Enyedi György válogatott...* 191–192.

<sup>37</sup> Több példát hoz egymás után *Tóbit könyvből*, ezután a 21. zsoltárt, majd a *Síralmak könyvének* három passzusát idézi egybefűzve.

régen az Izrael fiai, hogy a pogányok, i.e. a babilóniaiak, a káldeusok jöttek az Isten örökségébe, i.e. Júdeába. Nam, szintén azonképpen mondhatjuk-e mi is, hogy a pogányok, i.e. a törökök, tatárok jöttek az Isten örökségébe, i.e. görög, magyar és egyéb keresztény országokba? [...] És aminemű keserőségek lött régen a zsidóknak a káldeusok miatt, mi rajtunk és a mi keresztény atyánkfiaink azonok pontról pontra beteljesedtenek a törökök és tatárok miatt.”<sup>38</sup> Ezután egy fohással, kívánsággal zárja, melyben kéri Istent, szabadítsa meg a népet a kegyetlen pogány népek nyűgéből és az inségből.

A 79. zoltárhoz tartozó második beszéd szorosan kapcsolódik párjához, a prédikáció kezdetén a prédikátor is elmondja: „Minek utána az első részében a dicséretnek megírta volna a próféta az Izrael népének nyomorult állapotját, immár a második részében a próféta buzgó szívből könyörög az Úr Istennek, hogy az inségből és nyomorúságból szabadítsa meg őket.”<sup>39</sup> A két beszéd között nemcsak tematikai kapcsolat van, de több helyen egymásra hivatkozik a két szöveg, mely azt erősíti meg, hogy nem csupán eredetileg, de a másolások során is összetartozóként kezelték, egymás után mondták el őket. A második beszéd inkább praktikus szövegnek mondható, a gyűjteményben található *precatiók*, könyörgések sorába illeszkedik, tovább építve a megelőző prédikáció gondolatmenetét a zsidó–magyar helyzépárhuzamot elemezve és kibontva, egyben nemcsak könyörög, de könyörögni tanít,<sup>40</sup> hosszsan részletezve az apostol szavait és technikáját. A beszéd két hosszabb és egy harmadik, rövidebb egységből áll, az első tartalma az Istenhez való könyörgés módja, a másodiké annak kívánása, hogy miután Isten megszabadította népét, büntesse meg ellenségét, a harmadikban pedig a hálaadásról beszél a prédikátor. Gondolatmenetének lényege röviden a következőképpen foglalható össze: a könyörgés első lépése kérni Istent, hogy feledkezzék el népének kollektív és egyéni bűneiről. Majd könyörüljön rajta, ne hagyja túl sokáig szenvedni, valamint segítsen neki, nem csupán a nép miatt, de saját dicsőségének megmaradása érdekében is, mert ha „övéit meg nem segíti, nagy gyalázatára és az Ő nevének szidalmára lépzen”.<sup>41</sup> És noha ők vétkesek, de nagyobb vétkesek a pogányok: „Hogy pedig a pogányok bűnösebbek és inkább megérdemlik a büntetést, két dologból mutatja meg. Elsőben mert az Istent nem ismerik és az Ő nevét segítségre nem hívják. Másodszor, hogy kegyetlenül elpusztítják a zsidóságot.”<sup>42</sup> Arra a sugalmazott ellenvetésre pedig, hogy a pogányok pusztítása épp Isten haragja miatt esett a zsidókon, és a pogányok az Isten végzésének csak eszközei voltak, tehát nem lehet kárhóztatni őket kegyetlenségükért, a prédikátor válasza az, hogy a büntetésben is

<sup>38</sup> *Enyedi György válogatott...* 194–195.

<sup>39</sup> Kanyaró így jellemzi S beszédét: „A 96-ik beszédet is ugyanazon zoltár 5-ik versére alapítja. („Meddig haragszol, uram” ? 330—341. 1.) Tárnya is ugyanaz: a pogányok kegyetlensége s azoktól való megszabadulás. [...] Azt is föl kell említenünk, hogy e beszédében igen érdekesen mutatja föl az ő- és új-testamentum közötti különbséget. Felfogása nem kedvez az akkor mindinkább terjedő szombatos iránynak: »Más az Ő- és az Új-Testamentumnak ideje és sokkal nagyobb tökéletesség kívántatik az Új-Testamentumnak fiaitól, hogynem régen az Ő-Testamentumbeliéktől; az miképpen Christus Urunk bővön megmutatja Matt. 5. Azért nem csuda, ha az, mi az Ő-Testamentumban megengedett, az Új-Testamentumban megtiltatott.« (338. 1.)” Kanyaró: *i.m.* 1898/1. 28–29. Ez a rész többek között pontosan megegyezik a két változatban. K2, 309: „Más az Ő- és Újtestamentum ideje, és sokkal nagyobb tökéletesség kívántatik fiaitól, hogynem régen az Őtestamentumbeliéktől, amint Urunk bővön megmutatta Matt. 5. Azért nem csuda, hogy ami az Őtestamentumban megengedett, az Újban megtiltatott.”

<sup>40</sup> „Tartsuk eszünkbe azért a könyörgésnek formáját, és kövessük a szentek példáját ebben is.” (K2, 309.)

<sup>41</sup> S, 304.

<sup>42</sup> Uo.

vétkezhet az ember, hiszen ha Isten kiosztott haragja mellett a kiválasztott saját haragját is ki akarja tölteni ellenségein, maga nagyobb büntetést érdemel: „Tanuljuk meg azért, hogy még az Istentől megengedett büntetésben is ne kegyetlenkedjünk, mert az Úrnak haragját reánk gerjesztjük.”<sup>43</sup> A bosszúállás kétféle lehet, egyik a kiváltképpen való, mely esetben „valaki az őrajta tett gonoszért másnak veszedelmére igyekszik”, ez tiltott, a másik nem a személyt nézi, „hanem a közönséges társaságot vagy az Istennek tisztességét”. Ha Isten bosszút áll népéért, nem csupán ennek nevében teszi, de egyúttal megerősíti őket hitükben is.<sup>44</sup> A beszéd klasszikus felépítésű, csak bibliai idézetekkel tűzdelt szoros szövegolvasat, példaszövegeiben főleg a mózesi könyvekből idéz (Gen., Exod., Lev., Deut.), ezen kívül zsoltárookra (Zsolt 23, Zsolt 49) Juditra, Mikeásra, János és Lukács evangéliumára hivatkozik. A beszéd meglepő módon igen kevésbé aktualizál, noha lenne lehetősége bőven, hiszen nemcsak a hallgatóságot felkavarni hivatott erősebb idézetek<sup>45</sup> jelennek meg, de a téma maga kínálja fel a hívekre való explicit ráhatást.<sup>46</sup>

<sup>43</sup> K2, 306. A két kötetben egyező szöveg, ám e helyen egy egyéni idézet is következik utána: „Vae Assur!” (Ézs 10,5: *Jaj Asszírának, haragom botjának, melynek kezében van dühömmek vesszeje!; Vae Assur virga furoris mei et baculus ipse in manu eorum indignatio mea.*) Hogy az S-ben szereplő 97-es beszéd gondolatmenete mennyi párhuzamosságot mutat e hellyel, s így probléma nélkül beleillik a beszédek sorába, álljon itt egy példa: „Tanuljanak azért itt a fejedelmek, hogy ha szinte egyébiránt istenfélők is, de ok nélkül, valami felfuvalkodásból, vagy hírnév, dicsőség kereséséből hadat ne indítsanak. Mert ha szinte istentelen népre indulnak is, megbünteti az Úr Isten, és a vétkekért meglakoltatja mind őket, s mind országukat. De tanulhatnak azért innét egyéb rendbéli emberek is, hogy semmit felfuvalkodásból, maguk mutogatásából ne cselekedjenek; Mert ha az Úr Isten a fejedelmeknek, akik itt e földön az ő tisztit, személyét, sőt, nevét viselik, nem kedvez: Bizony egyéb rendbéli embereket inkább nem bocsát elé dolgukban, ha kevélységükből és maguk hiú dicsőségük kereséséből fognak valamihez, hanem megbünteti, szegyeníti őket. Okoskodjunk azért, és a régi példákat ne csak azért hallgassuk és olvassuk, hogy fülünket gyönyörködtessük vele, hanem kapcsoljuk és alkalmazzuk magunkra, az időre, állapotunkra. Igazán mondták: *Felix quicumque alterius dolore discas, pos[s]e cavere tuo.* Ím, meghallók, mint jára Amasiás. Az Úr Isten oltalmazza országunkat, fejedelmünket és mindnyájunkat fejenként, hasonló nyavalya, veszedelmes esettől. Amen.” (S, 352.)

<sup>44</sup> Ezen a ponton a Zsolt 79,12-t elemezve egyúttal egy másik beszédre is utal a prédikáció a következőképpen: „Emez szólásnak módja pedig, *Fizess meg a mi szomszédinknak hétképpen az ő kebelükben,* nem egyebet jegyez, hanem bőven való megfizetést, mert, amint máskor is megmutogattam, a hét száznak igéje a Szentírásban bőségért és sokért vetetik.” (K2, 310.)

<sup>45</sup> Pl.: „Azonképpen a kegyetlen emberek semmi[t] éppen nem szoktak hagyni azok közt, akiket meg akarnak nyomorgatni. Mich. 3. *Ezek gyűlölik a jót, szeretik a gonoszt, kik levonsszák a bőrt az emberekről és húsukat csontujukról megeszik, húsát az én népemnek és bőrüket levonsszák, megtörik csontjukat és megvagdalják, mint az üstbe és fazékba való húst.* Evvel is öregbíti pedig a próféta ezeknek kegyetlenségüket, hogy meg nem elégedvén az emberekkel tett nyomorúsággal, még lakóhelyüket is elpusztították, a gabonájukat, gyümölcsfákat, épületeket mind elrontották, mint azt az elmúlt prédikációban meghallók.” (K2, 304–305.)

<sup>46</sup> Enyedi egész gyűjteményére jellemzőnek tarthatjuk, hogy ritkán ragadhatja el magát és bonyolódik túlzó, tobzódó, kegyetlen leírásokba. Ez azért is érdekes, mert a korban a török veszedelem tematikáját körüljáró beszédek, főleg a német/wittebergi tradícióra építve igen szívesen éltek ezen eszközökkel. De mit jelenthet ez? A másolások során eltűntek Enyedi beszédeiből ezek a részek? Vagy talán nem is voltak az írásos változatban lejegyezve, és így a prédikátorra magára bízta a lejegyző ezen részek improvizálását? Vagy másképp tekintett híveire a püspök? Érdemes talán itt említünk az Imre Mihály által idézett melanchthoni elvekből egyet, melyet a török ellen indítható háború, ezen erkölcsi szempontból kifogástalanul éretnyes, hasznos, szükséges és lehetséges javasolt feladat jellemzése során ír le, de talán a bűnbánat esetében is tökéletesen alkalmazható: „A szükségességet nem könnyű belátni és elfogadni, még a tanult emberek számára is szükséges irodalmi-történelmi példákkal érvelni, elfogadtatni azt; a tanulatlanokkal pedig még nagyobb erőfeszítést kíván: náluk nem apellálhatunk műveltségükre, nékik be kell mutatni a török pusztításainak szörnyűségeit: »Haec necessitas, quia non intelligitur ab indotis, quae com est manifesta, exaggeranda erit oratione, ut contra Turcas, amplifacanda est eorum crudelitas, dicendum quantum carnificiam in victos exerceant, quam turpis et misera servitus impendeat his, qui non sunt interfecti. Facultas autem posita est in circumstantiis, in comparatione virium, temporum, locorum.«” Imre Mihály: „*Magyarország panasz*”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen 1995. 110–111.

A következő beszédben Enyedi a gazdagokat tanítja intések által.<sup>47</sup> A prédikátor rögtön az első mondatokban meghatározza saját státuszát, a tanítóét, a lelki orvosét, a belső, lelki nyavalyák gyógyítójaként. Mint a következőkben látni fogjuk, ezt a szerepet, pozíciót a felhasznált fő példaforrások is megerősítik. Elgondolkodtató ez akkor, ha megnézzük azt, hogyan kerül ide a jó szerencse idején, „boldog állapotban” lévőek intése és tanítása a kollektív szerencsétlenség, nyomorult állapot taglalása után. Az egyéni bűn hasonló eredményhez vezet, mint a kollektív bűnök, az Istentől való elfordulás, a túlvilági boldogság elvesztése, kevélység és így tovább. Enyedi nem ostromozza a gazdagokat jogosan (vagy jogtalanul) birtokolt vagyonukért, ehelyett két problémakör köré rendezi a Timóteushoz írt levél értelmezését, ahogy fentebb, a beszéd elején is láttuk, a lelki és testi gazdagság kontrasztját állítva a középpontba.<sup>48</sup> Emellett a beszéd kettős magyarázat, mert nem csupán a gazdagokat, de a szegényeket is tanítja, és többek között a kétféle állapotban lévő emberek egymáshoz való viszonyát elemzi. Az egy problémának más szemszögből való megmutatása – melyet az S-be való beékelődő beszéd is jól mutat – összhangot teremt az egymás után következő szövegek között, és szorosabbra fűzi a beszédcsoport struktúráját. A 30./98. beszéd<sup>49</sup> két variánsa szintén szoros párhuzamot mutat. Bár a beszéd textusa alapján a Timóteushoz írott első levélre épül,<sup>50</sup> az alapszöveget csak kiindulási pontnak tekinti, s a prédikáció során a magyarázó idézetek legtöbb esetben egyéb helyekről származnak. A bevett bibliai helyekre, valamint az antik auktorokra való (a megszokottnál sűrűbb) utalások mellett egy apokrifot, a bölcsesség-irodalom kiemelkedő darabját veszi elő a prédikátor, *Jézus, Sirák fia könyvét*, más néven az *Ecclesiasticust*. Annak ellenére, hogy a reformáció után ez is a deuterokanonikus, sem a héber, sem a protestáns bibliában nem kanonizált apokrif iratok között lassan kikerült a reformátorok által használt „bibliai” könyvek sorából is, amire Enyedi többször reflektál is,

<sup>47</sup> Hogy nem egyedi eset, hogy Enyedi ezt a témát választja, jól mutatja egy a Kénesi Tözsér és Uzoni Fosztó által említett, ma nem ismert beszéd említése (*Historia... I. 773.*): „Haller Gábor uram önagyságáról az van följegyezve, hogy a kellenél inkább ragaszkodott a világi javakhoz. Enyedi György püspök ugyanis 1595. augusztusában prédikációt írt Zsolt. 44,11 alapján. A prédikációban egy helyt ez a kitétel olvasható: »A világhoz ragaszkodó emberek minden dicsőségeket a ganéjhoz hasonló jószágokban helyeztették.« Ehhez a következő széljegyzet van írva: Ilyen volt Haller Gábor is. Az 56. oldalon ismét arról beszél, hogy a világnak illetén rabjai »az igaz isteni tiszteletet elhagyván, bálványimádók lesznek«, a könyv szélén oda van jegyezve: Haller István. Ebből nyilvánvaló, hogy Haller Gábor ugyan nyíltan nem tért ki az unitárius vallásból, de azért annyira ragaszkodott a világi javakhoz, hogy ezzel az unitárius erényt megtagadta. István nevű fia pedig a Hallerek közül elsőnek hagyta el az unitárius vallásközösséget.” A kevélység, az istentelenség és kapcsolódó bűnök felsorolása és ostromozása a kor megszokott és sokat használt témája volt. Ennek az olvasó által való aktualizálása azonban érdekes adat a kutató számára.

<sup>48</sup> A tanítás lényegére jól rávilágít a beszéd néhány sora (S, 361.): „Gondold meg, hogy Őfelsége nemcsak magadért látogatott meg gazdagsággal, nagy tisztre, méltóságra emelt, hanem hogy a jóból sáfarkodjál és a gyámoltalanokat oltalmazd, ne hogy kevélységeddel elűzd, elidegenítsd tőled.”

<sup>49</sup> Kanyaró Ferenc így jellemzi az utóbbit: „A 98-ik concio (I.Tim. Cap. 6. »Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne hidgyék magokat«) a 353–364. lapokig terjed. Lázár példájára mutatva könyörületességre és jótékonyág gyakorlására buzdítja a világi vagyonban bővelkedőket; mert kiki csak sáfára az isteni gondviselés által reá bízott javaknak.” Kanyaró: *i.m.* 33 (1898/2). 77.

<sup>50</sup> 1Tim 6,17(–19): *Azoknak pedig, akik e világban gazdagok, parancsold meg, hogy ne legyenek gőgösek, és ne a bizonytalan gazdagságban reménykedjenek, hanem Istenben, aki megélhetésünkre mindent bőségesen megad nekünk.*

beszédei során vissza-visszatérő hivatkozási és példaalpnak tekinti.<sup>51</sup> Hogy idézzünk erre vonatkozóan egy helyet prédikációiból is, a 64. beszédben Enyedi a következőket mondja: „Miképpen azért hogy megrettentheted a bűnöst a szentírásból, úgy jóra is taníthatod. Mert ha mind összehordanád a pogány bölcseknek írásukat is a jó erkölcsről, úgymint Ciceronis *Officium*, Aristotelis *Ethicam*, Theognis, Phocilidis és a többinek könyveit, sem érnének a Salamon példabeszédről írt könyvével és a Syrach fia írásánál.”<sup>52</sup> Az *Ecclesiasticus* tartalma, valamint stílusa, tömör, maximáserű mondatai idézésre nagyon alkalmassá teszik. Bár textusként csak ritkán szerepel a kor prédikációiban, Enyedi kétszer,<sup>53</sup> vagyis annyiszor választja alapigének, mint az öt mózesi könyvet<sup>54</sup> együttvéve. A most elemzett beszéd kilenc alkalommal idézi, a prédikátor rövidebb-hosszabb szöveghelyeken át magyarázza és fejt ki beszéde alap gondolatát.

Érdekes zavart okoz az olvasó számára a prédikációkban használt hivatkozási rendszer. Az említett beszédnek rögtön az elején a halmozott hivatkozások során egy helyen **S** másolója a következőképp jelöli a felhozott helyeket: „Mert amiképpen mondja Salamon Eccl. 10. *A pénznek mindenen engednek.*”<sup>55</sup> Sőt, ahol nincs gazdagság ez mint egy csuda. Kiről azt mondja a bölcs, Eccl. 25: *Három dolgot utál az én lelkem, kiknek életének nagy ellensége vagyok: a szegény kevélyt, a hazug gazdagot és a bolond vénembert.*”<sup>56</sup> **K2**-ben az adott hely a következőképpen szerepel: „Mert az mint mondja Salamon prédikatori könyvének [... . . .]: *A pénznek mindenen engednek,* sőt, ahol nincs gazdagság, ugyan nem igen lehet ott a kevélység. Ha vagyon pedig [... ]tatosság, és mint egy csuda, kiről azt mondja a bölcs: *Három dolgot utált az én lelkem, kiknek életének nagy ellensége vagyok, a szegény kevélyt, a hazug gazdagot és a bolond vénembert.*”<sup>57</sup> Az egyező hivatkozást az okozza, hogy a Salamon *Prédikátor könyvének Ecclesiastes*ként való említésekor a másoló Salamon nevével pontosított, de egyúttal a Jézus Sirák fia könyvének *Ecclesiasticus* címét, melynek bevett rövidítése az *Eccl.*,<sup>58</sup> *Eccles.*, *Ecclesias.*<sup>59</sup> volt, szintén megrövidítette, ahogy többek között **K2** második beszédben. Ennek ellenére nem kerülheti el a figyelmet az, hogy néhol, így a következő idézetben rosszul hozza a szöveghelyet, máshol pedig nem tudja pontosan az idézett vers számát, amit az *Eccl. 13. vel*

<sup>51</sup> Enyedi György: *Explicationes*. 1598. 93. „Secundus huius loci interpres esto Syracides, cuius liber, quamuis in Canone non fit: tamen á Papis posterioribus canonizatus est; & sane eius auctoritas contemnenda, non est.” / Enyedi György: *Explicationes*. 1617. 139. „Ennek az írásnak második magyarázója legyen Iesu-Syrach, kinek könyve, noha ugyan az Canonba nints, de az utolsó Papisok Canonizáltak; Es nyilván annak authoritása meg nem vetendő.”

Enyedi György: *Explicationes*. 1598. 98. „Ecclesiasticvs. Et si hic quoque liber Apocryphus est, ideoque in dogmatibus fidei confirmandis parum habet auctoritatis, tamen ne quidquam omittamus, quod trini Dei cultores, pro sua opinione stabilienda afferre solent: etiam id quod ex hoc auctore proferunt, expendamus.” / Enyedi György: *Explicationes*. 1617. 147. „Ecclesiasticvs. Iesu-Syrach könyve. Noha Apocryphus, kétséges ez is az könyv, és ezért az hitben való fő dolgoknak megbizonyítására, kevés ereje vagion: De hogy semmit el ne hadgyunk abban, az mit, az HáromIsten tisztelő emberek, az ő vélekedéseknek megbizonyítására előhoznak; azt is lássuk meg, az mellyet ebből az írásból forgatnak.”

<sup>52</sup> 64\_K4\_108r-111v (2Tim. 3, 16), 110v. (Az idézett prédikáció textusa a következő: *Minden írás, mely Istennek Ihletéséből vagyon, hasznos a tanításra és megcáfólásra etc.*)

<sup>53</sup> 2\_K2\_11-19 (Sir. 10, 1); 35\_K3\_10v-15v (Sir. 47, 26).

<sup>54</sup> A mózesi könyvekre épülő beszédek a gyűjteményben: 1\_K2\_1-11 (Deut. 16, 18); 44\_K3\_xx/44\_K4\_35r-39r (Exod. 4, 10).

<sup>55</sup> Ha pontos idézet, akkor valószínűleg Eccl. 10, 19.

<sup>56</sup> S, 354.

<sup>57</sup> K2, 312.

<sup>58</sup> Lásd pl.: Káldi György: *Szent Biblia*. Bécs 1626.

<sup>59</sup> Lásd pl.: K3, 35. beszéd, „Contio XXXV. Eccles. Cap. 47. v. 26.” (Sir. 47, 26.), valamint a tartalomjegyzékben való jelölése: „Ecclesias. Cap. 47. Con 35.” De ld.: K2, 2. beszéd, „2. Concio. Eccl. cap. X.” (Sir 10, 1.).

31. megjegyzéssel intéz el. Ennek ellentétéként **K2**-ben minden esetben, valószínűleg utólag, meg van jelölve az adott idézethely száma, és a margón a *Sirac*, *Sirach*, *Syrach* megjegyzések valamelyikével pontosítja az idézetet. A már említett könyvek mellett, a Zsoltárokra, Jeromosra, Malakiásra, Mátéra, Jakab levelére, Jób könyvére és Lukácsra többször is hivatkozik. Az antik szerzők közül Senecára,<sup>60</sup> Horatius két carmenére,<sup>61</sup> bűjtatottan Vergiliusra,<sup>62</sup> majd jelezve-jelzetlenül szólásokat, közmondásokat<sup>63</sup> is belefűz a beszédbe, többek között egy magyarra fordított latin közmondást, melyet **K2** másolója a margón latin nyelven is, **S** másolója viszont bővebben idéz,<sup>64</sup> valamint egy érdekes mondást is találunk, melynél a prédikátor külön kiemeli, hogy azt a magyarok szokták mondani. Ez talán csak a beszédben eredetileg elhangzott (bár írásban annyira nem tetten érhető) idegen idézetek melletti magyarázatnak tekinthető, de akár azt is megerősítheti, hogy a prédikáció vegyes nemzetiségű/anyanyelvű hallgatóközönség előtt zajlott.<sup>65</sup> Ebben az esetben azonban érdemes átgondolnunk a kiválasztott népek az adott történelmi környezetben való meghatározását. Így a zsidó–magyar párhuzam elnevezés tágítható, illetve egyben szűkíthető az erdélyi unitárius közösségre, vagy globálisabb szemlélettel (melyet szintén elbírnak a beszédek) a kereszténységre alkalmazva nem etnikai, hanem területi, vallási, ideológiai közösséget jelöl.<sup>66</sup> A beszéd természetesen egy a

<sup>60</sup> (S, 359.) „Egy bölcs ember a gonosz kedvű embertől vett ajándékot köves kenyérnek szokta hívni. Fabius Vercosus Sen. Lib. 2., de beneficiis. Melyet aki éhezik, el kell venni, de megrágni és enni keserves.” (De Beneficiis II, 7.)

<sup>61</sup> S-ben az adott helyek a következőképpen szerepelnek (S, 359.): „Honnét megtetszik amaz undok Sardana Paulusnak és hozzá hasonló Epicureusoknak hamis értelmük, ki azt íratta koporsójára halála után: *Haec habeo quae edī.* Ez ellen azt mondja az igaz keresztyén: *Haec habeo quae aliis dedi.* Kiről meg amaz pogány poéta Horat. Car. 4. azt írja: *Cuncta manus avidas fugiunt haeredis, amico quae dederis animo.* No, azért így kell igaz kincset gyűjteni, és így kell meggazdagulni, és akik gazdagságra igyekeznek, ezt kell másodszer eleikbe adni.” (Horatius: *Carmina*, Lib. IV, Carmen 7, versus 19. Ford.: „Az nem száll csak irigy örökös markába, amit te / jómagad itt ma felélsz.” Horatius összes művei *Bede Anna fordításában*. Bp. 1989. 145); (S, 364.) „Azért nem az itt való jóknak bírásában vagyon a gazdagság és a boldogság, kit még a pogány bölcsök is tudtak és megismertek: Horat. *Non possidentem multa, vocaveris recte beatum. Rectius occupat nomen beati, qui deorum etc.*” (Horatius: *Carmina*, Lib. IV, Carmen 9, versus 45–46.) Talán az *etc.* jelzéssel felbuzdulva nem hibázzunk, ha a carmen végét is ide idézzük. Tematikájában tökéletesen illeszkedik nem csupán ennek, de az egész beszédcsoportnak mondanivalójába: „Ne mondd, hogy annak jó, aki pénzes úr: / Csak az a szerencsés, jól tudod azt magad, / ki istenektől nyerte kincsét, / s ezt a vagyont gyarapítja bölcsen, / ki szűkös évben tűrni tud és remél, / ki fél a büntől, s megveti a halált, / övéit és hazája földjét / védeni kész, s odaveszni bátor.” Horatius..., i.m. 149.

<sup>62</sup> „Tehát bizony ez ellen sem magának rakott fundamentumát, hanem méltán mondhatják felőle: *Sic vos non vobis mellificatis apes.*” (S, 362.) „Tehát bizony ez ilyen sem magának rakott fundamentumot, hanem méltán mondhatjuk felőle: *Sic vos non vobis mellificatis apes.*” (K2, 321.) Érdekesnek tarthatjuk, hogy az ehhez a verssorhoz kapcsolódó hasonló bibliai helyeket, irodalmi utalásokat és mondásokat nem említi, bár láthatóan nem magára Vergiliusra reflektál az idézettel. (Lásd pl. Lev 26,16; Deut 24,13; Ézs 55,21–22; Mik 6,15; Hós 7,9; Mát 25,24; Zsid 11,39; Az antik auktorok közül Arisztotelész, Aristophanész, valamint görög és latin közmondások, pl. *Aliis leporem excitasti.* Ezen párhuzamokat még bővebben jelzi pl.: William Trollope: *Digested and arranged compendium of the most approved commentaries on the New Testament.* London 1835, 50.)

<sup>63</sup> Pl.: „Régi mondás: A kedv, ha késedelmes, nem kedv, hanem aki kedvet akar cselekedni, hamar cselekedje.” (S, 360.) „Régi mondás a kedv, ha késedelmes, nem késő[!], hanem aki kedvet akar cselekedni, hamar cselekedje.” (K2, 319.)

<sup>64</sup> „Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jókedvvel való adásnak, mert aki örömet, hamar ad, kétszer ad az. Aki imide, ki amoda mutogatja, halogatja, ezzel megmutatja, jelenti, hogy elkertülné, ha tehetné, és nem jókedvvel cselekedni.” (S, 360.); „Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jó kedvvel való adásnak, mert aki örömet ad, hamar ad, aki halogatja, megjelenti, hogy kerülné, ha lehetne.” Margón: „*Qui cito dat bis dat.*” (K2, 319.)

<sup>65</sup> „Ez ilyenek felől szokták a magyarok mondani, hogy *immár megfogják az anyját.*” (S, 361–362.); „Ez ilyenek felől szokták magyarul mondani, hogy *immár megfogták az anyját.*” (K2, 321.)

<sup>66</sup> Itt idézném Öze Sándor egy-két mondatát az erdélyi viszonyokkal kapcsolatban, kiemelve azt, hogy a tárgyalt mindkét másolat a 17. század közepére datálható (K2 – 1664; S – 17. sz. közepe): „Itt teljesen egyértelmű a magyar nép azonosítása Isten választott népével. A Bocskay-szabadságharc után a XVII. század elejére általánosan elfogadott és bevett fogalom lesz a »magyar Sion«, főleg az erdélyi református egyházban, jelölve vele a szenvedés által szerzett morális erőt, az ország vallási és szellemi függetlenségét. Hiszen a katolicizmus és unitarizmus visszazoritása után



híveknek szóló intéssel végződik, mely a horatiusi idézet után azt emeli ki, hogy ha még a pogányok is tudják, hogyan kell cselekedni, akkor Krisztus szolgálja még inkább kell hogy eszükben tartsák ezt.

E három beszéd bemutatása csupán egyik első lépése a Sárospataki Kódex részletesebb tartalmi és textológiai vizsgálatának. A prédikációk gyűjteménybe való szerves beillesztése reményeim szerint utat nyit újabb kérdések feltevésére. Ez első hallásra talán nem tűnik igazi eredménynek. Ám e kérdésekre adott későbbi válaszok vezethetnek el minket ahhoz, hogy ezt az egészében mélyebb rétegeiben igen kevésbé vizsgált kivételes kéziratos korpuszt jobban áttekinthessük, s Enyedi György prédikatori és szerzői tevékenysége mellett a másolók, olvasók és prédikátorok használói, alkotói, alakító és nem utolsósorban szövegmegőrző módszereit nyomon követhessük és jobban megérthessük.

### **Non multa sed multum. Parallel Sermons in the Sermon-Collection of György Enyedi**

*Keywords: György Enyedi, sermons, variants, transmission*

It is well known about György Enyedi's sermons that they are structured and edited. We know more and more about the in only handwritten tradition existing collection, but the *how* and *why* of its structure is still not properly revealed. It is also a fact, that during the decades of the active period of textual tradition the ideal structure of this large corpus became to fall apart. But despite the varied versions of the sermons the beginning and the ending of the texts – with taking no notice of the regular variability of the word order or synonyms – are comparable and can help in identifying unnumbered, unmarked texts. These comparative studies of the corpus can also unfold some yet unremarked disorders of the collection. I want to show in my paper three sermons which can be found in two of the codices under different numbers, connected to a fourth sermon – also existing in two variants –, which was already examined by János Káldos. This try can take us closer to understand the base of this peculiar material and can adumbrate the strategies and the methods of the copyists, also can force us again to propose the question, what is Enyedi's own and what can be connected to the tradition and transmission.

a református vallás szinte államvallássá nőtt, s főleg az etnikailag magyar népességet ölelte fel. (A főleg lutheránus szászok, az ortodox románok, szerbek, a katolikus vagy evangélikus szlovákok között tehát etnikailag megkülönböztető szerepe is lehetett.)” Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Bp. 1991. 140.

Káldos János

## Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai

A következők egy nagyobb dolgozathoz kapcsolódnak, amelyben azt vizsgálom, hogy a kéziratos szöveghagyományban létező prédikációk alapján lehet-e rekonstruálni – az 1590-es évek történelmi kontextusában értelmezve – a történelemnek azokat a „pillanatait”, amikor Enyedi György a kolozsvári Nagytemplomban elmondta prédikációit. Vizsgálatom középpontjában tehát a történelmi személyiség áll. Mostani tanulmányomban azonban kerülöm a szövegek ilyen értelmezését, s néha érintve ugyan a textológia és értelmezés határterületét, de kizárólag a kéziratos hagyományozódás egyedi és tipikus jellemzőit igyekszem bemutatni.

Kecskeméti Gábor vizsgálta a prédikációkészítés és prédikációk felhasználásának mindennapi gyakorlatát a teológia és retorika összefüggésében, és arra a következtetésre jutott, hogy „létezett, és retorikai-homiletikai értelemben leírható egy általánosnak mondható alkotási módszer, amely a népszerű vallási irodalmat, mindenekelőtt a prédikációírást többnyire irányította”.<sup>1</sup> Enyedi prédikációi kéziratos hagyományának vizsgálata messzemenően igazolja az állítás helyességét, de ez a kéziratos hagyomány egyedülálló mennyiségével és sokrétűségével – és részleteinek további vizsgálatával – tovább is gazdagíthatja a prédikációkészítés és felhasználás mindennapi gyakorlatáról alkotott képünket.

### Szövegek

Jelenleg összesen huszonegy olyan kéziratról tudunk, amelyek Enyedi György prédikációinak szövegét vagy azok hírét őrzik. Ebből tizenháromban fennmaradtak a prédikációgyűjtemény kisebb-nagyobb töredékei, nyolcra pedig csak a meglévő kéziratok utalásából és egyéb forrásokból tudjuk, hogy valaha tartalmaztak Enyedi-prédikációkat. A részletesebb textológiai elemzések biztosan további szövegvariánsokra utaló következtetéseket is lehetővé tesznek, de ezek egyelőre még nehezen lennének elhelyezhetők a szövegek hálójában. Most eltekintek a kéziratok részletes ismertetésétől, mivel nemrégiben összefoglaltam egy tanulmányban.<sup>2</sup> Az

Káldos János (1955) – könyvtáros, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, jkaldos@gmail.com

<sup>1</sup> Kecskeméti Gábor: *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban, A magyar művelődés és a kereszténység, A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14, szerk. Jankovics József, Szeged 1998, 743.

<sup>2</sup> Káldos János: *Enyedi György prédikációinak szöveghagyománya. Érték és értelmezés*, Bp. 2010. 188–207. – A hivatkozott tanulmányban részletesen összefoglaltam az egyes kéziratokra vonatkozó tudnivalókat. A megadott oldalszámokon és a kapcsolódó jegyzetekben megtalálható a kéziratok leírása és a korábbi szakirodalomra való hivatkozás is. Az alábbi táblázat utolsó oszlopában a vonatkozó oldalszámokat adtam meg.

érthetőség azonban megkívánja, hogy egy alapvető tudnivalókat közlő összefoglaló táblázatban felsoroljam őket.

Sorszám	Jel	Megnevezés	Lelőhely	Hivatkozás
1.	E	Enyedi-kódex	Kolozsvár, Academia III., MS. U. 474	189–190
2.	SzGy	Szerkesztett gyűjtemény		190–194
3.	KvT	A Kolozsvári Tanács példánya		EUET I 339 <sup>3</sup>
4.	K3	Lisznyai Gyárfás másolata, 1613	Kolozsvár, Academia III., MS. U. 737/III	194–195
5.	La	Lisznyai Gyárfás egyéb másolata		194–195
6.	Le	Lisznyai kézikönyve (Enchiridion)		194–195
7.	Gy	Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye, Tarcsafalva, 1617–1626	Kolozsvár, BCU, MS 1777	195
8.	K4	Ismeretlen másoló, Nagyajta, 1621.	Kolozsvár, Academia III., MS. U. 737/IV	195–196
9.	K4a			196
10.	Sz	Fejérdi Gergely másolata, h.n., 1629.	Marosvásárhely, Teleki Téka, 0439	196
11.	HB	Halotti beszédek gyűjteménye		196
12.	V	Vargyasi Máté Jakab másolata (1640 körül) <sup>4</sup>		196
13.	K1	Ismeretlen, h.n., 17. század első fele	Kolozsvár, Academia III., MS. U. 737/I	196–198
14.	S	Ismeretlen, h.n., 17. század közepe	Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Kt. 7	198
15.	K5	Ismeretlen, h.n., 17. század közepe	Kolozsvár, Academia III., MS. U. 1228	198
16.	M	Egyházi beszédek, Sinfalva, Tordatúr (?), 1642–1650	Marosvásárhely, Teleki Téka, 0636	198–201
17.	CV	Conciones vetustissimae, 1651–1659	Kolozsvár, Academia MS. U. 262	201
18.	K2	Bitai János, Torockó, 1664.	Kolozsvár, Academia III., MS. U. 737/II	202
19.	H	Hévízi István példánya		202
20.	GyJ	Gyepesi János, 1671–1672 (?)		202
21.	P	Pákai János, Kide, 1696	Marosvásárhely, Teleki Téka, 0636	198–201

<sup>3</sup> Uzoni Fosztó István miközben Enyedi *Explicationes*ének (RMNY 836) sorsáról beszél, megemlíti, hogy „ezt az élete utolsó napjaiban szerzett művet prédikációi vastag arannyal dúsan díszített kötetivel egyetemben egy évszázadon keresztül megőrizték Kolozsvárott. Mikor azonban e könyv tartalmazta tudományt a tanács elvetette, tovább nem tartotta szükségesnek a könyv megőrzését sem, így mára már elveszett.” (Kénesi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*, I–II., Kvár 2005–2009. I. 339. – a továbbiakban: EUET). A prédikációknak ez a példánya elveszett, s Uzoni is csak hirt hallhatott róla. Valószínűleg nem sokkal Enyedi halála után készült többkötetes másolatról van szó, amelyet aranyozott díszkötésbe kötöttek.

<sup>4</sup> Részletesebb bizonyítás nélkül Vargyasi Máté Dániel másolatai között veszem föl a Kénesi Tózsér János és Uzoni Fosztó István által említett többi Enyedi beszédet is, mivel az utalásokból úgy tűnik, hogy a két szerző nem ismerte a ma is meglévő kéziratokat, hanem Vargyasi mára elveszett másolatát használta.

## Enyedi beszédeinek azonosítása

Néhány jellemző tulajdonság alapján viszonylag könnyen azonosíthatjuk Enyedi beszédeit. Szerencsére több másolatban megnevezik, hogy a kézirat Enyedi beszédeinek másolatát tartalmazza. Ilyen például a **K1**, **K2** vagy a **K3** szíglával jelölt kézirat, melyeknek címlapján, illetve kezdő levelén közlik a tényt, hogy Enyedi beszédeit tartalmazza a másolat. A **K1** első oldalán a következő cím szerepel: *Concionum Georgij Enyedij centuriae primae triakas septima*. A **K2** kézirat első levelén pedig ezt olvashatjuk: *Centuria tertia concionum Georgij Enyedj*. Lisznyai Gyárfás másolatán (**K3**) pedig ez a cím szerepel: *Secunda Triacas contionum Georgij Eniedinij*. Néhány másolat esetében egy-egy beszéd mellé odairta a másoló, vagy a kötet használója, hogy Enyedi beszédét olvashatjuk. Ilyen például a Teleki Tékában található kézirat (**M**) néhány helye: *Ex G. Enyedi concio Matth. 4 vs. 1.* (118r-131v); *Contiuncula ex 1 Cor: 13* cím mellett pedig a következő marginális megjegyzés olvasható: *Ex Con. Geor. Enyedi 3. Triak.* (C79r). Fontos azonosító eszköz a beszédek sorszámára és/vagy a beszédgyűjtemény alábbiakban elemzendő szerkezetére való hivatkozás. Sok esetben azonban – amikor semmi más segítségünk nincs – csak a szövegismeret lehet eszközünk az azonosításban. Erre nagyon jó példa a **Gy** kézirat 29a-41b levelén található prédikáció, melynek sorszáma, címe és textusa is hiányzik, de egyértelmű, hogy a részlet Enyedi 43. (*De scientia*) beszédéből való.

## A beszédgyűjtemény szerkezete

A prédikációk nagy százalékában tehát a beszédek kompozíciós elve segít az azonosításban.

### Számozás

Az Enyedi beszédeit tartalmazó másolatok legjellemzőbb sajátossága, hogy a beszédeket számozták. A jelenleg meglévő számozás alapján viszonylag könnyű rekonstruálni az ideális számozást 1-től 213-ig. A rekonstrukció annak ellenére is megvalósítható, hogy sok beszéd mellett nem találunk számot (pl. **K1** 145; 212), illetve több esetben nem folyamatos a számozás. A **K2**-ben 1-10 között jelzi a másoló a sorszámot, de 11-től kezdődően már elmarad a szám, és teljesen hiányzik a 134-166. beszéd. Néhány beszéd esetében találkozunk csak számozási hibával. A **K2**-ben található 27. sorszámú beszéd azonos a Sárospatakon található (**S**) kézirat 94. beszédével.<sup>5</sup> A hiba okát egyelőre nem sikerült kideríteni. A 47. beszéd esetében is hiba történt ugyanis a Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó János által idézett szöveg (**V** [Jn 17, 4]) nem azonos a **K3**-ban és **K4**-ben található szöveggel (Jn 4, 35). Valószínűleg hiba van a Lk 19, 41-re épülő beszéd estében is, mivel a **K4**-ben a 63. sorszámot kapta, míg az Uzoniék által idézett Vargyasi Máté-féle (**V**) másolat a 213. beszéd textusának tartja ezt a helyet.<sup>6</sup> A számozás már

<sup>5</sup> Az **S**-ben található párhuzamos szövegekre Lovas Borbála tanulmánya mutat rá, és igyekszik magyarázatot keresni az ellentmondásos számozásra. Lásd a jelenlegi számban Lovas Borbála: *Non multa sed multum. Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében.*

<sup>6</sup> EUET I 340, 361, 366.

Enyedi György fő művének, az *Explicationes*nek<sup>7</sup> megjelenése (1598) előtt kialakult, hiszen a latin kiadás már eszerint hivatkozik a beszédekre. A 26. oldalon így hivatkozik Enyedi egyik beszédére: *Vide Conc. 210*. Később pedig a Toroczkai Máté által magyarra fordított és kiadott szövegben (1619, 1620)<sup>8</sup> két helyen is hivatkozás történik a számozott beszédekre (Aa4r: *In Concione 82. de his verbis ita loquitur. Idem G. Enyedi*; Aa4v: *Ex concione ejusdem G. Enyedi. 187.*). A kevés számozási hiba is bizonyítja, hogy a másolók tudatában voltak a beszédgyűjtemény szerkezetével (**SzGy**), és igyekeztek fenntartani hivatkozási, számozási rendjét.<sup>9</sup>

### Triacas

Az Enyedi György beszédeit tartalmazó másolatok többsége ún. *triacasok*ba sorolja a beszédeket. A korábbi szakirodalom is ezt a szerkezetet tartotta – joggal – meghatározó elvnek. Maga a *triacas* harminc elemből álló csoportot jelent (*τριάκας*). Az egyháztörténeti hagyomány és a meglévő kéziratok alapján azonban elég egyértelműnek tűnik, hogy a prédikációk szöveg-hagyományában a *triacas* harminchármas csoportosítást jelentett. A **K4** ismeretlen másolója a második és harmadik triacast írta le, amelyek közül ma csak a második beszédei maradtak fenn. A kézirat hiányos, s az elején a 36. beszéd vége olvasható csak. Az első egészében meglévő beszéd a 37. sorszámú. A szerkezetében hasonló **Sz** kézirat alapján azonban biztosak lehetünk abban, hogy a második triacas a 33–66. beszédeket is tartalmazta. A Kénosi és Uzoni által használt **V** másolat rekonstruálható szerkezete is igazolja, hogy a triacasok harminchárom beszédet tartalmaztak. Ennek alapján hétszer harminchármas kompozíció rekonstruálható, ami megerősíti Kénosi és Uzoni megfigyelését, akik ugyanerre a következtetésre jutottak a kezükben lévő másolat (**V**) alapján. Így írnak: „Papi hivatalában, a halotti beszédeket nem számítva, írt hét Triacast, bár az utolsót halála miatt nem fejezte be. Mindenik Triacasban 33 prédikáció van.”<sup>10</sup> Kénosi Tózsér János és Uzoni azt állítják, hogy a hetedik triacas beszédeivel halála miatt már nem készült el,<sup>11</sup> s összesen 213 beszéd maradt ránk.<sup>12</sup> Adataikat igazolják a meglévő források. A **K1** kéziratban található tartalomjegyzék 200-tól kezdődően 212-ig utal a beszédek textusára.

<sup>7</sup> RMNY 836 – Enyedi György: *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet. Avctore Georgio Eniedino superintendente ecclesiarum in Translyvania, unum Patrem Deum et eius Filium Iesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium*. [Claudiopoli 1598 typ. Heltai].

<sup>8</sup> RMNY 1187 – Enyedi György: *Az ő es vy teastamentvm-beli helyeknek, melyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarazattyok. Enyedi Gyeorgy... által deák nyelven iratott... Torozkai Mátétól... magyar nyelve fordittatott. Colosvarban 1619* [typ. Heltai], Makai Nyirő; RMNY 1222 – Enyedi György: *Az ő es vy teastamentvm-beli helyeknek, melyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarazattyok. Enyedi Gyeorgy... által deák nyelven iratott... Torozkai Mátétól... magyar nyelvre fordittatott*. [Kolozsvár] 1620 [typ. Heltai].

<sup>9</sup> A 204. beszéd dispositiója mellett található margináliákban két másik Enyedi-beszédre hivatkoznak. Az egyik marginalia a 86. beszédre hivatkozik (*Vide Concion: 86. super Cap. ad Rom. 8. in 3. Triac.*), a másik pedig a 145.-re (*Vide Cont. 145. super Cap: 1. Rom. in 5. Triacas.*). Ezek a bejegyzések is bizonyítják, hogy a beszédek sorszámozása stabil volt.

<sup>10</sup> EUET I 340.

<sup>11</sup> „az első 6 Triacasban 33-33 prédikáció van, míg a 7-ben 13. Összesen 213, mert amikor Lk. 19,41 alapján írta prédikációját (a 63.), arról a helyről tehát, »amikor Jézus közeledett látván a várost, síra azon«, szinte magát a várost is elparentálta, mivel az Isten visszahívta őt szolgálatából és a 7. Triacast nem fejezte be.” (EUET I 340.) – „Az utolsó prédikáció a Lk 19 alapján készült [...] Ebben Jézushoz hasonlóan, aki a halálba indulva keservesen elsiratta Jeruzsálemet, ő Kolozsvárt siratja el, amellyel nem lesz több találkozása.” (EUET I 361.)

<sup>12</sup> A hetedik triacasból ma a **K1** és az **Sz** tartalmaz összesen 18 beszédet. A **K1** a 200–213. számú beszédeket, az **Sz** pedig a 200., 208. és 209. beszédet, illetve egy további töredéket, amelynek sorszámát eddig nem sikerült meghatározni.

Az eddigiek alapján tehát így rekonstruálható a beszédgyűjtemény eszményi triacasszerkezete:<sup>13</sup>

1. táblázat: Az ideális triacasszerkezet

Triacas	Beszédek sorszáma
1	1–33.
2	34–66.
3	67–99.
4	100–133.
5	134–166.
6	167–199.
7	200–213.

A triacasszerkezet Lisznyai Gyárfás másolatában (**K3**) tűnik föl először. Lisznyai bizonyosan leírta a második és harmadik triacast is, és bejegyzéseiből úgy tűnik, hogy az ő másolatának időpontját (1613) megelőzően már ismert volt a triacasszerkezet, a 17. század nagy részében pedig eszerint tartották számon Enyedi beszédeit (vö. **K4**; **Sz**; **K1**; **S**; **K5**).

A triacasszerkezet mintáját eddig nem sikerült megtalálni a 16. századi vagy azt megelőző korok prédikáció-irodalmában. A rekonstrukció azonban nagy segítséget is jelent, mivel semmilyen más hasonló szerkezetű prédikációgyűjteményről sincs tudomásunk, így ha egy szerző nélküli prédikáció mellett szerepel a triacasra történő utalás, biztosak lehetünk, hogy az Enyedi György beszéde, vagy annak alapján készült.

## Centuria

A **K2** kéziratban azonban triacasok helyett centuriaszerkezetet találunk (1. p. – *Centuria Tercia Concionum Georgii Enyedi*). A kötet harminc beszédet tartalmaz 1–30 sorszámmal. A kötet végén található *Index concionum et locorum* (162v–163r) is harminc beszéd mutatóját tartalmazza. A prédikációk után (162v) a következő beírás szerepel: *Finis hujus centuriae*. Ezek szerint ez a harmadik centuria másolata, azaz harmadik száz prédikáció első harminc prédikációját tartalmazza. Mivel a **K1**-ben is megtalálható a sorszámozás szerinti 201–212. beszéd, könnyen összevethetők a szövegek. Nyilvánvaló azonban, hogy a beszédek nem egyeznek, s ezért nem állítható össze ellentmondásmentesen a sorszámozott és százas csoportok szerint tagolódo rendszer. Azonban a **K2** másolója előtt is ismert volt a triacasbeosztás, hiszen a 13. beszéd marginális megjegyzései (61r) között a triacasbeosztás szerint hivatkozik a 27. beszédre (*Vide alia Concio 27. ex prima Triacade.*). E hivatkozás alapján pedig szinte biztosan állíthatjuk, hogy a centuriabeosztást soha nem használták a triacas-csoportosítástól függetlenül. Sajnos a **K1** másolat sem problémamentes. A centuria- és triacasszámozás ugyan

<sup>13</sup> A 4. triacasban így 34 prédikáció lenne, de a jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján fenntarthatónak tűnik a táblázatban található elképzelés.

együtt szerepel itt is (1r – *Concionum Georgium Enyedij Centuriae primae Triakas septima*), de ez sem segít feloldani az ellentmondást. Nem sikerült magyarázatot találni arra, hogy a harmadik centuria miért az 1–30. beszédet tartalmazza csak, és ugyanígy nem világos, hogy az első centuria miért a 200–211. beszédet és a 212. beszéd töredékét tartalmazza.

## 2. táblázat: A meglévő centuriaszerkezet

Centuria	Beszédek sorszáma
1	200–213.
3	1–30.

A centuriákba szervezett prédikációkra több példát is találunk a 16–17. századi prédikációirodalomban. A magyar gyakorlatban a 17. század második felében terjedt el a prédikáció ilyen típusú szerkesztése. Elsőként Komáromi Csipkés György prédikációi jelennek meg nyomtatásban ilyen csoportosításban 1659-ben,<sup>14</sup> majd Szathmár-Némethi Mihály *Halotti centuriái* jelentek meg Kolozsvárott (RMK I 1301) 1683-ban. A jezsuita Viszocsány Ferenc beszédei (*Hecatombe sacra sive centuria concionum*) pedig 1690-ben jelentek meg Nagyszombatban.<sup>15</sup>

### Az ideális szerkezet

Az eddigiek alapján világos, hogy Enyedi prédikációi három szerkezeti és hivatkozási elv szerint éltek a 17. századi szöveghagyományban: a sorszámozás, a triacas és a centuria elve szerint. A folyamatosan sorszámozott beszédek rendszere néhány kisebb hibától eltekintve ellentmondásmentes, és már 1598 előtt, talán Enyedi életében, esetleg az ő elképzelése szerint kialakulhatott. A triacasbeosztásnál bizonytalanság érzékelhető a másolatokban, mivel hol harmincas, hol harminchármas csoportokban kezelik a prédikációkat, de ez utóbbi volt az általánosan elfogadott szerkezeti elv. A centuria szerint történő beosztás két meglévő változata ellentmondásos. Feltételezhetjük, hogy a két másoló vagy valamelyik elődjük hasonló hibát követet el a szerkesztésben. Ha ezt a „hibateóriát” elfogadjuk, akkor összeilleszthető az eszményi triacas- és centuriarendszer a sorszámozott rendszerrel.<sup>16</sup>

<sup>14</sup> *Concionum sacrarum centuria prima, continens conciones miscellaneas, diversis occasionibus, populo Debrecini propositas, et secundum temporis, quo unquaque habita est, seriem digestas ... Varadini, apud Abrahamum Kertesz Szencinum. M.DC.LIX.* (RMK II 945)

<sup>15</sup> Viszocsány Ferenc: *Hecatombe Sacra Sive Centuria Concionum. In Quamlibet Dominicam Binas exhibens exegeses, in quibus vitia perstringuntur, & Virtutes commendantur: Omnia SS. PP. Auctoritate, & conceptibus scripturasticis solidata. Modo Jurispublici fiunt. Auctore R. P. FRANCISCO VISZOCZSANY e Societate Jesu. Tyrnavia Typis Academicis Per Ioannem Adamum Friedl. Anno M.DC.LXXX.* (RMK II 1675)

<sup>16</sup> Ez a szerkezet nem valósul meg hibamentesen a kéziratokban, tehát fennáll a filológus tévedésének lehetősége is.

## 3. táblázat Enyedi beszédgyűjteményének ideális szerkezete

Centuria	Triacas	Beszédek sorszáma
1	1	1–33.
	2	34–66.
	3	67–99.
2	4	100–133.
	5	134–166.
	6	167–199.
3	7	200–213.

Az ideális szerkezet elfogadása esetén a tanulmányhoz kapcsolódó táblázat segítségével viszonylag könnyen áttekinthetővé válik a szöveghagyomány (vö. *Enyedi György prédikációinak szöveghagyománya – Áttekintő táblázat*). Az ideális szerkezet és a beszédek textusainak és egyéb adatainak összekapcsolásával létrejött egy olyan kifinomult adatbázis, amelynek segítségével könnyebben azonosíthatók lesznek Enyedi beszédei a még feldolgozatlan unitárius prédikációgyűjteményekben.

Egyelőre nem sikerült olyan szempontot találni, amely magyarázatot adna arra a kérdésre, hogy miért alakították ki a triacas- és centuriaszerkezetet. Megfigyelhetők ugyan kisebb tematikusan kapcsolódó egységek, például az egyes ünnepkörök vagy témák körül, de ezek soha nem alkotnak egy egész triacast vagy centuriát összetartó szerkezeti vázat.<sup>17</sup> Nem adható egyértelmű válasz arra a kérdésre sem, hogy ez az ideális szerkezet Enyeditől vagy a közvetlenül mellette dolgozó munkatársaitól, hagyatékának gondozóitól származik-e, és a későbbi évtizedekben keletkezett sok másolat lazította-e fel a szerkezetet, vagy a különböző szerkesztési elvek később alakultak-e ki, valamikor az 1600-as évek első évtizedében az iskolai oktatásban és lelkeszi gyakorlatban.

## A szövegek textológiai kérdései

Amint a bevezetőmben említettem azt tűztem ki célként, hogy az 1590-es évek kolozsvári kontextusában próbálom értelmezni a prédikációkat. A szöveghagyomány áttekintése után azonban föl kellett tennem a kérdést, hogy ennek ismeretében egyáltalán megvalósítható-e a célkitűzés. Megőriztek-e, megőrizhettek-e a variánsok olyan szöveget, ami lehetővé teszi az eredeti kontextusba helyezést, vagy ki kell-e jelentenünk, hogy a szöveghagyományozódás egy évszázados folyamatában teljesen eltűnt a prédikációk eredetinek mondható szövege?

<sup>17</sup> A 3–5., továbbá a 187–190. beszéd a karácsonyi ünnepkörhöz tartozik, de a többi beszéd tematikusan nem igazodik az egyházi ünnepkörökhöz. Az első triacasban több beszéd a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódik (15–20., 25., 202–206.), de nem alkotnak az egész triacasra kiterjeszhető szervező elvet.



Textológiai vizsgálatokra azok a prédikációk a legalkalmasabbak, melyek szövegét több variáns is őrzi. Áttekintő táblázatunk segítségével könnyen kiválaszthatjuk, hogy mely prédikációk vannak meg kettő,<sup>18</sup> három<sup>19</sup> vagy négy<sup>20</sup> másolatban.

Két beszéd variánsainak egybevetésével megpróbálom meghatározni a variánsok szöveg-történeti „értékét” és bemutatni, hogy a beszédek mely elemeit tekintették változtathatónak, elhagyhatónak, helyettesíthetőnek a másolók és a prédikátorok.

### Concio 60.

Kiemelkedő jelentőségű a 60. prédikáció, mert két szövegvariánsban és egy szerzői változatban, Enyedi kézírásával, latinul is megvan (E) és a meglévőkön kívül további másolatokról is van tudomásunk. A K4 másolója ugyanis tudatosan hagyta ki saját másolatai közül ezt a beszédet, mivel tudomása volt arról, hogy másutt is megtalálható volt annak szövege (*Hic sequitur concio 60. [...] ex 4. capite ad Eph. qui fuit opposita concione Joannis Ziluasij apostatae, qui et ipse ex hoc loco sumserat. Sed alibi est descripta, ergo hic omittam. Sequitur ergo hic concio LXI. 97r*). Az ún. Enyedi-kódexben a prédikációt megelőző, Szilvási Jánoshoz írt levelében Enyedi György leírja a latin szöveg keletkezésének körülményeit:

„Két ok késztetett arra, hogy ezt a beszédet, melyet múlt vasárnap, a te eltávoztod után mondtam ellened, azon melegében *szórol-szóra leírjam*, s neked olvasásra megküldjem. Egyik az, mert hallomásom szerint a háromság megvallása miatt kedvedben járók között vannak olyanok, akik prédikációm során ott voltak a gyülekezetben s azt híresztelik, hogy szerfölött keményen bántam el veled. Márpedig nem akarnám, sem hogy szavaimhoz valamit hozzátoldjanak, sem hogy azokat elferdítve juttassák el hozzád. Meg aztán azt akartam, hogy *ez a beszéd írásban legyen meg*, hadd tudja megítélni minden józan eszű ember, vajon az én cáfolatom hamis vagy igazságtalan volt-e. Másik oka a te borzasztó pökhendiséged. Te ugyanis majdhogy ki nem pukkadsz nagy fölfuvalkodottságodban. Szükséges tehát, hogy tükröt tartsak elődbe, hadd szemlélhesd magad és erényeidet benne. Mert ha meglátod lábad éktelenségét, akkor bizonyosan lekonyítod égnék ágaskodó tarajod. Te ugyanis ezzel a te szónoklatoddal eláruhtad egész Erdély előtt oktalanságod, hálátlanságod, tudatlanságod, szemtelenséged, istentelenséged és hitetlenséged. Hogy pedig azt ne mondhasd, hogy én veled csak kötődni akarok, mindezeket egyenként elődbe tárom.”<sup>21</sup>

A templomban nyilván magyarul mondta el a beszédet Enyedi, és azt fordította le latinra, amint írja „szórol szóra”. Mivel a prédikáció magyar szövege két változatban is megmaradt (K3, 102v-111r; Sz, 343[243]-368[268]), „ellenőrizni” tudjuk Enyedi kijelentését és a szöveg-változatok hitelességét.

Az alábbi táblázatban a három szöveg jelentősebb eltéréseit láthatjuk egymás mellett.

<sup>18</sup> 36 beszéd (9., 13., 15., 16., 20., 27., 28., 29., 30., 35., 44., 48., 54., 62., 66., 100., 102., 109., 169., 170., 178., 179., 180., 181., 182., 183., 184., 186., 188., 192., 193., 194., 195., 200., 208., 209.)

<sup>19</sup> 20 beszéd (36., 39., 40., 41., 42., 45., 46., 47., 51., 52., 53., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 185., 191.)

<sup>20</sup> 4 beszéd (37., 38., 43., 50.)

<sup>21</sup> EUET I 346.

<sup>22</sup>

**E**

1.

Hinc admonitionis initiam est in uerbis recitatis et producitur usque ad finem epistolae.

Cum igitur nos quoque gloriemur ueram Dei religionem nos prostitere et in ea fundatos esse, aequum ut cognoscamus quomodo nos gerere et uita actionibus professionis uerbi mittem confirmari debeamus.

Audimus igitur quo nos Apostolus [...]

Recitatorum verborum partes sunt due.

2.

Dicant enim haec ita esse humana ratione [...] iamus, nam illi [...] haec impossibilia et absurda uidere. Sed Fide sit, inquit, opus est ad quod per [...] tum alia adducunt, tum illam de Augustino historiam sive fabulam, quam ipsemet auribus meis ex quodam aduersariorum<sup>22</sup> non postremo ex suggesto narrante audiui.

**K3**

Ezt az intést pediglen kezdi el az ígéken, kiket előszámlálék, és a levélnek végéig azt adja eleikbe tanítványinak.

Vagyon pedig e meghallott ígéknek két része.

Egy rést találtának, kin elszaladnak. Mert azt mondják, úgy vagyon, ha az emberi okosság szerint szólunk látszja, igen hihetetlennek látszik, de csak el kell hinni. És erre egyéb ratiókat is felhoznak, a többi között az Ágoston doctor históriáját is, kit én magam is hallottam egy prédikátortól, a Georgio Caroli pastore Eniediense [...] historiam sive fabulam. Innen azért azt bizonyítják, hogy az emberi okosság nem mehet a misteriumnak végére, mert ugyan bizony, úgymond, mi is azt valljuk vélek együtt.

**Sz**

Ezt pedig az io instest pediglen kezdi el az ígéken, kiket eleo zamlalek, es az levelnek mind az vegeig azt adgia eleikben tanitwanyinak.

Miuelhogy azert mys azzal dieczyekedwnk, hofi az I[ste]nnek igassa[g]at ertiwk, az igaz tudomanban fundaltatuan vagiunk, zwkseg meg tanulnunk mikeppen kelien magunkat viselnwnk, es eletwnket, vallasunknak, tudomaniunknak igassagat meg bizonitanunk.

Vagion pedig e meg hallot ígéknek ket reze.

Egy rést találtak, kin cziak igen keonnyen elzsaladnak, mert azt mongiak hofi ugi va[gyo]n, hofi ha az emberi okosság szerint szolunk hozza, igen hihetetlennek laczik, de cziak el kel hinni. Es erre egieb ratiokat okokatis hoznak hofi azt cziak el kel hinni, kikkel azt erositik es bizonytyak, hofi az emberi okosság nem mehet annak vegére annak az mistériumnak. Mert vgia[n] bizoni vgi va[gyo]n, s miis valliuk azt vellek edgiwt.

<sup>22</sup> [Marginalia Enyedi kézírásával:] *Geor. Caroli pastor Ennied.*

3.

[...] enim ille probari  
 uellet trinitatem humano  
 ratione incomprehensibilem  
 recitauit illam q[uum] de  
 Augustino narrationem quod  
 dum aliquando contentius  
 secum agitare quonam  
 modo in Deo tria sunt Vnum,  
 et Unum tria at sollicitus de  
 homine ad littus spaciaretur  
 occuret illi puerulus, qui in  
 foveam angustam, quam  
 calce in molli terra efinxerat,  
 aquam mares vola manes  
 comportabat, quod dum ille  
 saepius eferaret admiratus  
 pueri factum sanctus Pater  
 quesiu it quid nam moliretur.  
 Respondit ille totum mare  
 uelle se in isto foveam  
 conuehere. Quod a[ute]  
 m audiuisset Augustinus  
 subridens dixit, id esse  
 factu[m] impossibile quod  
 miratus puer ait, atqui magis  
 hoc fieri potest et citius  
 fiet [?], quam ut quod tu  
 mente agitas intelligi possit.  
 Quo dicto puer inanit vnde  
 cognitum est illum fuisse  
 angellum.

Az első eltérés esetében világosan látszik, hogy **K3** másolója kihagy egy mondatot, ami az **E**-ben és **Sz**-ben megtalálható. A második eltérő szövegrészben viszont **K3** másolója tartja fontosnak leírni az Augustinusról szóló részt, mégpedig úgy, hogy latinul írja le Enyedi emlékként felidézett szavait, és átveszi az egyes szám első személyű alakot is, sőt áttemeli szövegébe Enyedi marginális megjegyzését is, amelyben elárulja, kitől hallotta a történetet (*historia vel fabula*). Ezt a momentumot **Sz** másolója kihagyja. A harmadik eltérésben pedig mindkét másoló kihagyja az Augustinusról szóló emlék magyarázatát. Ebben a részben Enyedi részletesebben leírja a Károlyi György enyedi prédikátortól hallottakat, amelyben felidézte a *Legenda aurea* egyik Szent Ágostonról szóló történetét, annak bizonyítására, hogy az emberi értelem nem képes felfogni a Szentháromságot.

A Szilvási János beszéde ellen írt beszéd szövegvariánsainak eltérései egyrészt megerősíthetik azt a sejtésünket, hogy további szövegvariáns, vagy szövegvariánsok is léteztek,

amely, vagy amelyek együtt tartalmazták az egyes variánsokból hiányzó részleteket.<sup>23</sup> Másrészt pedig azt bizonyítják, hogy a 17. századi másolók viszonylag szabadon bántak a szöveggel, és ki-kihagyták a feleslegesnek ítélt, számukra kevésbé értelmezhető vagy személyesnek ítélt részeket. De kimondhatjuk azt is, hogy a latin szöveg néhány eltéréstől eltekintve valóban pontos fordítása lehetett az eredetileg elhangzott beszédnek, és hogy a későbbi változatok viszonylag pontosan őrizték meg a prédikáció szövegét.

### Concio 27/94.

A 27/94-es beszéd két másolatban maradt fenn (**K2**, **S**). A számtalan kisebb-nagyobb eltérés a következő típusokba sorolható:

Az első csoportba tartoznak azok, amelyekben nincsen tartalmi különbség az egyes variánsok között, de az egyszerű retorikai eszközök különböző felhasználásából adódóan változik a szöveg. Ilyen például a szinonimák halmozásával vagy éppen ellenkezőleg a halmozás hiányából adódó eltérés. Ezekben az esetekben nem állapítható meg a változás iránya, s nem vonhatunk le következtetéseket Enyedi eredeti szövegére vonatkozóan.

**[K2]** *Ha ez világ teremtésétől fogva elkezdjük és mind ez mostani ideig való históriákat megolvassuk, nyilván megtapasztalhatjuk, hogy mindenkor kevesben voltanak az Isten fiai az Belial fiainál, az jók az gonosznál.*

**[S]** *Ha ez világ teremtésétől fogva elkezdjük és mind ez mostani ideig való históriákat megolvassuk, nyilván megtapasztalhatjuk, hogy mindenkor kevesben voltanak az Isten fiai az Belial fiainál, az jók az gonosznál, az jámborok az latroknál.*

**[K2]** *Megemlékezzén arról, hogy igen erős gyámolok vagyon, ki ez világnak fenyegetése ellen azt mondja nékik: Ne félj!*

**[S]** *Megemlékezzén arról, hogy igen erős gyámolok és nagy biztatójok vagyon, ki ez világnak minden dühössége és fenyegetése ellen azt mondja és kiáltja nékik: Ne félj!*

Nem vonható le a szövegváltozás irányára vonatkozó következtetés a szavak sorrendjének módosulásából (inverzió) sem. Néhány esetben az előbb említett két jelenség együttes megléte okozza az eltérést.

**[K2]** *Eleitől fogva mindenkor félelmes és veszedelmes volt az igazságnak vallása mint az szent profétáknak és patriarcháknak példájok megmutatják.*

**[S]** *Eleitől fogva mindenkor félelmes és veszedelmes volt az igazságnak vallása mint az szent patriarcháknak és prófétáknak életeknek históriájok és példájok megmutatja.*

<sup>23</sup> A **K4** másolója által *alibi descripta* est változatot egyelőre nem tudjuk elhelyezni az áttekintő táblázatunkban, mert lehet, hogy olyan másolatra utal a másoló, amelyet ma is ismerünk, de az is lehetséges, hogy egy számunkra még ismeretlen másolatra céloz. Biztos, hogy létezett a két meglévő magyar nyelvű variáns (**K3**, **Sz**) megelőző magyar nyelvű változat is. Azt azonban nem tudjuk, hogy pontosan hová helyezhető el ez a korábbi, 1613 előtt keletkezett szöveg.

Néhány esetben részletesebben kifejtő vagy magyarázó kiegészítés miatt jött létre eltérés.

**[K2]** *Micsoda orcával merik hát mondani új tudománynak, az mely ez világgal kezdetett?*

**[S]** *Micsoda orcával merik hát új tudománynak mondani. Új az övék, csak tegnapi ehhez képest, mert az római pápák faragták agyokból nem régen.*

A bibliai idézeteket is más-más módon emelik be a szövegbe a másolók. A **K2** másolója sok esetben csak rövid idézettel jelzi a bibliai szöveget, míg a **S** másolója hosszabb részletet idéz belőle, de az idézetek után következetesen alkalmazott „*etc.*” jelzi, hogy tovább kell olvasni, vagy mondani a szöveget. Élőszóban a liturgiának megfelelően mindig annyit idéztek belőle, amennyi a gondolatmenethez szükséges volt.

**[K2]** *Christus Urunk másutt is így vigasztalá és ugyan példát is hozza az Apostolok eleibe. Az asszony – úgymond – mikor szül etc.*

**[S]** *Christus Urunk másutt is így vigasztalá és ugyan példát is hozza az Apostolok eleibe. Az asszony állat, úgymond, mikor szül keserősége vagyon, mert eljött az ő órája, de mikor immár gyermeket szült, nem emlékezik meg nyavalyájáról örömében, hogy ember született ez világra.*

Komolyabb megfontolásra készítetnek azok a részek, amelyekben lényeges szövegtéréseket találunk.

**[K2]** *Innét azt is megtanulhad, hogy mikor az Istennek tulajdonítatik az Atyai nevezet, semmit egyebet nem jegyez, hanem szeretetet és gondviselést, mert az minémű szeretettel vagyon az atya és anya az ő fiához, szintén olyannal vagyon az Isten az ő híveihez.*

**[S]** *Innét azt is megtanulhad, hogy mikor az Istennek tulajdonítatik az Atyai nevezet, semmit egyebet nem jelent, hanem szeretetet és gondviselést. És az kik az Istennek valami természet szerint való születést tulajdonítanak, nem csak az Írás ellen szólnak, hanem az élő Istennek méltóságát is megbántják, undokitják. Úgy vagyon, hogy noha az Írás úgy szól, mintha afféle természet szerint való születést jelentene, de könnyű az igaz értelmét megismerni, az ki tudja, hogy az Írás gyakran az Isten felől emberi mód szerint szól. Vagyon egy mondás Szent Dávidnál Ps. 109. [Zsolt 109 (110), 3]: Az én méhemből, úgymond, az hajnal csillag előtt születek téged etc., kit az Christusra magyaráznak, és innét akarják bizonyítani, hogy az Christus az Atyának természet szerint való fia. Nem úgy, mint az Írás másutt, egyéb embereket is mond, hogy az Istentől születetettnek. [!] Lá, úgymond, hogy azt mondja, hogy az ő méhéből szülte.*

*Tehát ez különb attól, mikor azt mondja Szent János, hogy az hívek az Istentől születetének, mert csak az Christus felől vagy mondván, hogy az Isten méhéből született. De ez ő okoskodások és ellenvetések szintén, mint az többi, igen erőten, mert elsőben az a mondás bötű szerént Dávidról szól. Más az, hogy hamisan fordították úgy, az mint éléhozzák, mert az miképpen megláthatja akárki is, így vagyon írva gyakrabban írva: Az anyád méhétől hajnalban volt harmatja az te iffuságodnak etc. Mely igéknek magyarátjáról most nem szölok, csak akarom azt mutatni, hogy az Vulgata versio hamis. De ha szinte mind úgy volna is, az mint ők mondják, ugyan nem bizonyítának és nem hozhatnák azt ki belőle, az mit ők akarnak. Mert bátor úgy legyen, hogy az Christusról mondta legyen az Írás, hogy az Istentől <[...]> született, igen köz dolog ez, és egyebek felől is szól így az Írás. Esa. 46. [Ézs. 46, 3] Halljátok meg Jacobnak háza, és az Israel házának maradékja, kik hordoztattok az én méhemtől, és hordoztattok az én hasamban, mind vénségtekig veletek vagyok és ősz hajatokig én hordozlak, én csináltalak és én hordozla, tartlak és üdvözítlek. Ha azért az Christus örökké való és természet szerént való fiának kell mondani az élő Istennek, hogy Isten méhéből szület<ett>nek mondatik lenni, hát olyanok lesznek az Israel fiai is, mert azok felől is így szól az Írás. De te tanuld meg, hogy az atyai név és az szülésnek igéje valamikor az Istennek tulajdonítatik, szeretetet, gondviselést és jó akaratot jegyez, kivel az jelentetik, hogy valaminémű szeretettel vagyon az atya, anya az ő magzatjához, szintén olyannal vagyon az Isten az ő híveihez, mert az minémű szeretettel vagyon az atya és anya az ő fiához, szintén olyannal vagyon az Isten az ő híveihez.*

Az egyik esetben egy állítás (**K2**, mikor az Istennek tulajdonítatik az Atyai nevezet, semmit egyebet nem jelent, hanem szeretetet és gondviselést) részletes kifejtése került bele a szövegbe, vagy maradt ki belőle. Elgondolkodtató azonban, hogy az S szövegében lévő kifejtés

gondolatmenete megbicsaklik. Az állítás ugyanis az Istenre vonatkoztatott „atya” megnevezés jelentését határozta meg. A kifejtés viszont az Isten és szülés kapcsolatára vonatkozik, és kettős állítássá bővül a kifejtés végére, amelyben az atya nevezet és a szülés Istenre vonatkoztatott jelentése szeretet és gondviselés. Vagyis a bizonyítás végeredménye nem azonos az állítással. Elképzelhető, hogy az S szövegébe került bele többletként a bizonyító szöveg. Ennek a betoldásnak forrása lehetett valamely más Enyedi-beszéd vagy írás, vagy akár a kötet másolójának saját inventiója is. Az *Explicationes*ben a Zsolt 109,3-hoz, az Ézs 46,3-hoz és Jn 1,18-hoz fűzött magyarázataiban<sup>24</sup> Enyedi hasonlóan érvel, mint az S szövege.

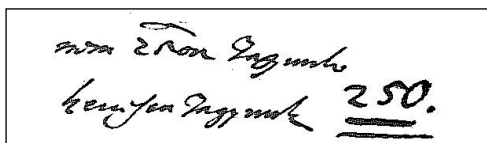
Az alábbiakban idézett szövegváltozatok is részletesebb vizsgálatot igényelnek.

**[K2]** De mind az által nem oly kevesen vagyunk az mint ők ítik és mondják. Ez mű országunk egy kűs szegelet föld, dicsírteessék az Úrnak neve, hogy itt is nem 250n vagyunk, hanem többen csak tanító rendben. Nem olyan kevesen vagyunk hát, mint ők ítik.

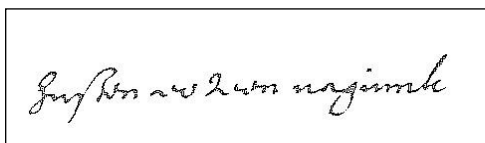
**[S]** De *mindazonáltal* nem oly kevesen vagyunk az mint ők ítik és mondják. Ez mű országunk egy kűs szegelet föld, dicsírteessék az *Úr Istennek* neve, hogy itt is nem *csak huszonöten, hanem még huszonöttnél is többen* vagyunk *csak tanító renden is*. És egy, az egész gyülekezet előtt, kinek szava még *hihető, és mindeneknél tisztességes híre* vagyon, azt mondá, hogy *vadnak egy részecskéjiben országunknak, kik itt jelen nem voltak mostan 62 prédikátorok, kik az egy élő Istennek és az ő Szent Fiának vallásában mindenben velünk egyeznek, és melyünk azon egy Istent vallják és prédikálják, kik hogy itt nem voltak az üdőnek veszedelmes volta, és az messze való hely nem engedte. Hát hol vadnak az sok Nicodemusok, kik közül egynéhányat tudunk, sokakat nem ismerünk, kik az Istennek igazságát köve, fogva tartják? Kik csak alkalmatosságot várnak és az Úrnak meglátogatásának napját várják. Nem olyan kevesen vagyunk tehát, az mint az mi ellenközöink hirdetik.*

<sup>24</sup> Enyedi – mint fontos doktrinális kérdést – több helyen tárgyalja az atyaság és szülés kapcsolatát az *Explicationes*ben, illetve annak magyar fordításában: *Explicationes*, 58–59. (*Deinde notandum etiam est, cum dicitur David, filius Dei, et genitus a Deo, eo non significari physicam generationem, quasi Deus Deus naturaliter ex sua essentia aut natura genuisset Davidem: sed hoc intelligendum esse, de gratia, favore et amore Dei paterno, quo Davidem aplexus est, honore, dignitate et beneficio affectit. ...*) – Az Ó és Új Testamentum-beli helyeknek... 86. p. (*Azt is meg kell jegyezni, mikor Dávid Isten fiának, Istentől születtnek mondatik, avval nem természet szerint való nemzést jelent az Írás, mintha Isten természet szerint, állatjából szülte volna Dávidot; hanem érteni kell azt az mondást az Istennek kegyelméről, gondviseléséről, atyai szeretetéről, mellyel Dávidot szerette, tisztességgel, méltósággal minden jóval meglátogatta. ...*) – Az Ó és Új Testamentum-beli helyeknek... 126–128. p. (*Immar az harmadik versben az mint olvassak: [Mehemből az hajnal czillag előtt születtek.] Innet is az Christus öröкке való voltat hozzak ki, mert ha az hajnal czillagnak, azaz, minek előtte az tsillagok teremtettenek volna, még az Messias Istennek méheből, következik hogy öröktől fogva való. ...*) – Az Ó és Új Testamentum-beli helyeknek... 330. p.

Mind a két másoló tisztában volt azzal, hogy Enyedi beszéde valamely jelentősebb egyházi gyűlés alkalmával, valamelyik zsinaton hangzott el. A papok számának (25/250 és 62) említése mindkét esetben az elmondott beszéd konkrét körülményeire utal. Vagyis ha tudjuk, hogy mely zsinaton voltak 250-nél vagy éppen 25-nél többen, akkor meghatározható a beszéd keletkezésének időpontja is. De eldönthető-e, hogy milyen szám szerepelt az eredetiben, vagyis, hogy bármelyik szöveg tekinthető-e Enyediének, és ha igen, akkor melyik szöveg Enyedié? Tehát 250 vagy 25? Vizsgáljuk meg a két meglévő szöveget!



1. ábra. Részlet a K2 kéziratból



2. ábra. Részlet a sárospataki (S) kéziratból

Látjuk, hogy a **K2** szövegében található szám olvasata lehet *250n*, vagy *25on*. A lapszélén található, későbbi olvasótól származó olvasat és értelmezés szerint *250* a helyes szám. Az **S** szövegében félreolvashatatlanul *25* (*huszoneoteon*) szerepel. A **K2** olvasatai rávilágítanak az olvasat és értelmezés közötti határterületre. Lehet, hogy az **S** másolója vagy valamelyik korábbi másoló olvasta a *250n* alakot és *25on*, vagy *25en* formában másolta le, és ezt alakította át szöveggé **S** másolója. De elképzelhető éppen ellenkező irányú változás is, vagyis logikailag nem zárható ki, hogy a valamilyen általunk nem ismert szövegvariánsban *25en* szerepelt és ez változott szöveggé, illetve ezt olvasták félre *250*-nek. Lehetséges azonban az is, hogy mind a két változat helyes számot tartalmaz, és egy-egy zsinaton és esetleg partialis zsinaton megjelent papok számát olvashatjuk a szövegekben.

Segítenek-e a történelmi tények, a kontextus? Kénosi Tözsér János megkísérelte, hogy a zsinatokon jelen lévő papok száma alapján próbáljon következtetést levonni az unitárius egyház 16–17. századi növekedésére, illetve csökkenésére. Ennek kapcsán idézte Giorgio Blandrata Jacobus Palaeologushoz 1578-augusztus 3-án írt levelét, melyben az olasz orvos azt írja, hogy a zsinaton 322 pap volt jelen.<sup>25</sup> Figyelembe véve a levél születésének körülményeit és a levélben leírt további részleteket a szám hitelesnek tűnik. Van adatunk arról is, hogy az 1580. január 6-i zsinaton 240 pap vett részt.<sup>26</sup> A 16. századi források tehát inkább a nagyobb szám helyességét igazolják.

Tudjuk-e magyarázni annak a 62 papnak említését, akik egy szavahihető ember híradása szerint távol maradtak? Valószínűleg a háromszéki unitárius gyülekezetek papjairól van szó, ugyanis Kénosi és Uzoni is hatvan körüli unitárius gyülekezetet említ a különleges státuszú háromszéki egyházkörben. Az unitárius egyháztörténet írói kiemelik, hogy „az úgynevezett Erdővidéken, [...] több mint hatvankét eklézsiát töltött meg a nép”.<sup>27</sup> A mai unitárius történelmi tudatban is ez a szám szerepel: „Az unitárius hagyomány szerint a református püs-

<sup>25</sup> EUET I. 204, 280–281.

<sup>26</sup> EUET I. 209, 329.

<sup>27</sup> EUET II. 393, 394.



pök 62 egyházközséget térített át, a református egyháztörténészek csak 8-12 egyházközség elfoglalását ismerik el.”<sup>28</sup> Az **S** szövegében megjelenített történelmi helyzet tehát a háromszéki unitárius egyházak 1614 utáni állapotát mutatja, ugyanis 1614 és 1691 között a háromszéki unitárius egyházak fölött a református püspök gyakorolta az egyházi igazgatási jogok nagy részét (visitatio, zsinatra engedés).<sup>29</sup> Az eddigiek alapján biztosnak látszik, hogy az **S** szövege későbbi, 1614 utáni betoldásokat is tartalmaz, tehát inkább **K2** szövegét kell hitelesebbnek tekintenünk. Ezek szerint a 250-es szám tűnik valószínűbbnek. Mikor volt tehát az a zsinat, amelyen Enyedi elmondta beszédét? Kénosi 1595-re datálja, de sajnos nem írja meg, hogy mi alapján.<sup>30</sup> Kanyaró Ferenc a sárospataki Enyedi-kódex (**S**) ismertetése közben így ír: „valószínű, hogy a prédikációt az 1596-7. tájt tartott zsinatok valamelyikén mondotta el, mikor a háborús hírek miatt csak valami 25-ön jelentek meg a gyűlésen a papok.”<sup>31</sup> Kénosi adata nem túl meggyőző, Kanyaró megállapításai pedig, amint láttuk, a későbbi szövegváltozatra épülnek. A beszéd valószínű időpontjának meghatározása és körülményeinek vizsgálata azonban már nem ennek a tanulmánynak a feladata.

## Enyedi prédikációinak keletkezése

A prédikációk szövegtörténeti vizsgálatának és az értelmezés alapvető kérdése, hogy Enyedi leírta-e beszédeit, vagyis létezett-e egyáltalán szerzői kézirat?

A Szilvási János ellen írt vitairatának előbb említett bevezető levelében Enyedi két fő okot nevez meg, amiért leírta a beszédet. Egyrészt mert hitelesen akarta rögzíteni az elmondott prédikációt, hogy ellenfele és követői megismerhessék beszédének tartalmát, másrészt pedig, hogy *a beszéd írásban legyen meg*.<sup>32</sup> Ezek szerint a 16. század végén Kolozsvárott nem volt szokásos, hogy a prédikációkat írásban rögzítsék, s Enyedi is csak a különleges alkalom miatt tartotta fontosnak ezt.

A beszédek keletkezésének körülményeibe és módszerébe betekintést enged a 204. beszéd után következő bejegyzés, amely szerint betegsége miatt a következő részeket nem tudta folytatni, de a beszéd szerkezeti elemeit (dispositio) vagy leírta, vagy elmondta tanítványainak, akik leírták azokat (*Sequentia explicare no[n] licuit propter morbum superueniantem sed eorum dispositio haec est.* (204-K1-47a)). Sajnos nem állapítható meg, hogy ez a bejegyzés mikor került a szöveg mellé. Ha feltételezzük, hogy írója valóban ismerte Enyedi betegségét és a 204. beszéd lejegyzésének körülményeit, akkor vizsgálatunk szempontjából jelentős adatnak tekinthetjük, és betekintést kapunk az unitárius püspök munkamódszerébe is. Több olyan beszéd is van, amelyekről az **S** kézirat tartalomjegyzéke alapján tudjuk, hogy a

<sup>28</sup> Erdő János: *Az unitárius egyház történetének rövid áttekintése* (<http://www.unitarius.org/data/eue/show.aspx?pageid=44#5 : 201102061130>)

<sup>29</sup> A háromszéki unitáriusokról legújabbban Molnár B. Lehel ír készülő dolgozatában. Köszönöm, hogy betekintést engedett a munkájába, s egyetértett azzal a megállapításával, hogy Enyedi beszédében ez a rész későbbi betoldás lehet.

<sup>30</sup> EUET I. 204. – Bizonyos, hogy olyan kéziratot látott (talán Vargyasi Máté Jakab kéziratát), amely a 62 távollévő papot említi. Nem ír arról, hogy mennyi volt a jelen lévő papi renden lévő papok száma az előtte lévő másolatban, de a kevés jelen lévő pap miatt Kénosi úgy gondolja, hogy a beszéd nem is zsinaton, hanem egy konzisztórium ülésen hangzott el. Valószínűleg a kisebb szám szerepelt az általa ismert kéziratban.

<sup>31</sup> Kanyaró Ferenc: *Enyedi György egyházi beszédei*. Keresztény Magvető XXXIII/1898, 28.

<sup>32</sup> EUET I 346.

másolók csak a dispositiót ismerték (Historiae quae exstat 2 Paral. Cap. 20. dispositio Concio 127.; Jeremia Cap. 7. dispositio Con. 128. Causae interitus regnorum; Orationis Manassae dispositio. In fine libri Paral. Concio 132.). Sajnos ezek hiányoznak az S kódexből.

A retorikában a dispositio a szónoki beszéd részeinek és a beszédben használt érvanyag elrendezését jelenti.<sup>33</sup> A téma feltalálása (inventio) után a dispositiót készítette el a szónok. A dispositio lehangsúlyosabb eszközei a részekre bontás, tagolás (enumeratio partium) és a felosztás (partitio). A dispositio egyrészt elemző módszer, amely egy adott szöveg érvanyagának szerkezetét írja le, másrészt pedig a szónoki beszéd készítésének előkészítő szakasza, amelyben a beszéd logikai szerkezete, az érvek kapcsolódása, tulajdonképpen az egész beszéd koherenciája alakul ki. Ez volt az a vázlat, az idea,<sup>34</sup> amivel Luther és más prédikátorok is a szószékre léptek. A 16. században a jog és teológia területén külön műfaj alakult ki, amely a dispositio módszereit alkalmazva akarta a vizsgált szöveg gondolatmenetét feltárni vagy a jog bonyolult rendszerét áttekinthetővé tenni (oeconomia seu dispositio methodica). A jog területén a polgári és kánonjogi művek rendszerét különböző tipográfiai eszközökkel, sőt olykor grafikusán is ábrázolták.<sup>35</sup> Ezzel a módszerrel a 17. századi unitárius kéziratokban is többször találkozunk. Melanchthon egyik – több kiadásban is megjelent – kis művében a rómaiakhoz írt levél dispositióját vázolta.<sup>36</sup> Bullinger az evangéliumok szerkezetét írta le 1553-ban megjelent művében.<sup>37</sup> Legnagyobb hatásúak Simon Pauli rostocki rektor és püspök könyvei voltak Európaszerte s így Erdélyben is.<sup>38</sup> Pauli egyik művét Mihálykó János eperjesi magyar lelkész fordította magyarra, majd Thurzó György támogatásával Klöz Jakab adta ki Bártfán.<sup>39</sup> Ezeket a módszereket a szépirodalmi szövegekre is, elsősorban klasszikus szerzők (Cicero, Vergilius) műveire is alkalmazták. Kolozsvárott is ismert volt Melanchthon Vergilius Eclogáinak elemzése.<sup>40</sup>

A 204. beszédnek csak az első része készült el, amely a Jézus életére vonatkozó rész után szakad meg az idézett bejegyzéssel, a dispositio pedig Jézus életének középső (*Media pars*

<sup>33</sup> Martin Crusius így fogalmazza meg a dispositio lényegét Melanchthon retorikájához írt kérdéseiben és megjegyzéseiben: „*Quid est dispositio? Ordo et distributio rerum inventarum, quae demonstrat, quid quibus in locis sit collocandum.*” (*Philippi Melanthonis [!] elementorum rhetorices libri duo, Martini Crusii questionibus et scholiis explicati in Academia Tybingensi* Basel 1574, 37.)

<sup>34</sup> A dispositio és az idea azonosítása vagy különválasztása további kutatást kíván.

<sup>35</sup> Joachim Hopper: *Protheoria sive Dispositio Titulorum Pandectarum Iuris Civilis ex Clarissimi iuricons. Joach. Hopperi praelectionibus collecta, Coloniae Agrippinae 1564.* (VD16 H 4104).

<sup>36</sup> Philipp Melanchthon: *Dispositio orationis in epistola Pauli ad Romanos.* Hagenau 1529; Wittenberg 1530.

<sup>37</sup> *Dispositio et perioche historiae evangelicae per IIII evangelistas contextae necnon actuum apostolorum quoque Pauli XIII. et Canoniarum VII. Tiguri 1553.* (VD16 B 9605).

<sup>38</sup> (Simon Pauli: *Methodi aliquot locorum doctrinae ecclesiae Dei, illustratae exordijs et alijs partibus orationis, in quibus monstratur usus dialecticae et rhetoricae, in orationibus, quae pro concione ad plebem habentur: Traditae Rostochii per Simonem Pauli suerinensem. Rostochii excudebat Iacobus Lucius Transylvanus. Anno 1565.* – Ennek egyik példánya éppen az egyik kolozsvári prédikátor, Enyedi Tallianus Péter (†1604) tulajdonában volt. Az adatot Bíró Gyöngyinek köszönöm, aki az unitárius könyvnyagról készülő összefoglaló munkájának adatait önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta. – Simon Pauli: *Dispositio in partes orationis rhetoricae et brevis textus enarratio; epistolarum, ut vacant, quae diebus Dominicis, usitate pro concione, in ecclesia Dei explicantur: Tradita Rostochij, Bd.: 1-2., Magdeburgi* (VD16 P 983).

<sup>39</sup> [Mihálykó János transl.:] *Magyarazattia az evangeliomoknak, mellyek az apostaloknak és egyéb szenteknek napiaira rendeltettek... Simon Pál déák Postillaiából magyar nyelwre fordítatot. Bartphan 1608 Klöz.* (RMNY 967).

<sup>40</sup> Jacobinus Bernát majd Jacobinus János könyvtárában volt példány. Az adatot Bíró Gyöngyinek köszönöm.

*vitae Christi*) és utolsó részének (*Tertia aut ultima pars vitae Christi*) vázlatával folytatja. Az egyes részek a vonatkozó bibliai vers, versek meghatározásával kezdődnek.<sup>41</sup>

A következőkben az alig valamivel több, mint egyoldalnyi dispositio egyszerűsített vázlata álljon illusztrációként:<sup>42</sup>

[I.] Media pars vitae Christi

[1.][Textus] *Media pars vitae Christi describitur illis verbis: „Qui pertransiuit benefaciendo et sanando omnes oppressos a diabolo quoniam Deus erat cum illo et nos testes sumus omnium quae fecit in regione Iudaeorum et Jerusalem”* [ApCsel 10, 34].

[2][Partitio] *In his tria sunt consideranda et tradenda: ...*

[a.] Opera Christi ...

[b.] Operum autor, nimirum Deus Pater ...

[c.] Hoc non esse dubia et falsa, quia apostoli de his [...] occulati [...] testari possunt.

[II.] Tertia et ultima pars vitae Christi

[1.][Textus] *„quem occiderunt suspendentes in ligno”* [ApCsel 10, 39] Incipit autem haec pars ab illis verbis: *„Hunc Deus suscitavit tertia die”* [ApCsel 10, 40], et durat usque ad finem concionis.

[2.] [Christi epitheta] *Tria auteum praecipue Christi epitheta, in quibus eis [a.] dignitas, [b.] excellentia et [c.] gloria continuerant explicat.*

[a.] [dignitas] *Ubi duo praecipue notanda*

[i.] [Textus] *Ego reedificabo etc. Jo. 2.*

[II.] [Textus] *potestatem habeo ponendi animam* [Jn 10, 18]

[b.] excellentia

[c.] gloria

[3.] I. Christi dignitas

[4.] II. Christi dignitas

[5.] III. Christi dignitas

A dispositio kidolgozottsága, logikai felépítettsége jól megfigyelhető a beszéd elkészült részén is. A hallgatóságnak szóló figyelemfelkeltő (attentio) bevezetés után így folytatja Enyedi:

„Ez Szent Péter prédikációjának két fő része vagyon. Mert 1. Az Istennek közönséges kegyelmét, jó kedvét és irgalmatosságát az egész emberi nemzethez magasztalja. 2. Prédikál az Úr Jesus Christus felől, és megtanít, mit kelljen ő felőle hinnünk és vallanunk, hogy az örök életet elvehessük.” (204-K1-38).

<sup>41</sup> A bibliai helyeket latinul idézi is (pl. *Media pars vitae Christi describitur illis verbis: qui pertransiuit benefaciendo et sanando omnes oppressos a diabolo quoniam Deus erat cum illo et nos testes sumus omnium quae fecit in regione Iudaeorum et Jerusalem* [ApCsel 10, 39]; *Incipit autem haec pars ab illis verbis: „Hunc Deus suscitavit tertia die”, et durat usque ad finem concionis* [ApCsel 10, 40]). A textus után következik a téma megjelölése és részekre bontása.

<sup>42</sup> A [ ]-ben található többszintű számozás és megjegyzések az eredetiben nem szerepelnek, és csak a dispositio szerkezetét emelik ki.

## Enyedi prédikációinak szövegtörténeti státusza

Nyilvánvaló, hogy szembe kell néznünk azzal az egyszerű ténnyel, hogy a régen elmondott prédikációkról csak valamilyen módon torzult írásos forma alapján alkothatunk képet. Néhány példával szeretném bemutatni, hogy Enyedi prédikációi hogyan helyezhetők el abban a jelenségben, amelyben egy szöveg – témánk szempontjából a prédikáció – különböző formákban: élőszóban, kézírásban és nyomtatásban realizálódik. Ezekkel az adatokkal is szeretném kiegészíteni és árnyalni a Kecskeméti Gábor által felvázolt képet.

A nagy reformátorok és követők sem írták le beszédeiket, és sokszor vázlatot sem használtak prédikáció közben. Néha a hallgatóság által készített jegyzeteket is felhasználták a nyomtatott változatok elkészítése során. Luther és Kálvin kéziratban is fennmaradt jegyzetei, töredékei és prédikációi bizonyítják, hogy a nyomtatott formában megjelent beszédek jelentős átalakításon estek át.<sup>43</sup>

Luther prédikációira készülve többé-kevésbé kidolgozott vázlatokat írt, amelyek segítségével rögtönözte beszédeit. Ezekből néhány meg is maradt. Prédikációit gyakran lejegyezték tanítványai, követői is, akik közül többeket név szerint ismerünk (Caspar Creuciger, Stephen Roth, Dietrich Veit, Andreas Poach, Johann Aurifaber, Georg Rorer, Anton Lauterbach). Néha sajnálkozott, hogy az elmondott prédikációban erősen eltért a vázlatban leírtaktól. Luther egy alkalommal megjegyezte, hogy a Caspar Creuciger által lejegyzett szöveg jobb, mint maga az elhangzott prédikáció. A nyomtatásban megjelent prédikációk közül többet maga Luther rendezett sajtó alá. A nyomtatott prédikációinak nagy része kifejezetten azzal a céllal készült, hogy használható segítséget, mintát, alpanyagot szolgáltasson prédikátortársainak.<sup>44</sup>

Viszonylag jól ismerjük Kálvin prédikációinak történetét is. A genfi reformátor prédikációit 1549-től kezdődően fizetett másoló, Denis Raguenier írta le egyedi gyorsírással. A gyorsírással készített szövegeket folyóírással átírta, és tisztázott készített belőlük. Raguenier 1560-ban bekövetkezett halála után egy követője folytatta a munkát. Munkájukat elég jól nyomon követhetjük a genfi városi dokumentumok alapján. Raguenier elkészítette Kálvin beszédeinek katalógusát is.<sup>45</sup> Kálvin prédikációinak korabeli nyomtatott kiadásai az ő munkájuk alapján készültek.

A magyar prédikációirodalom történetéből is több példa említhető, annak bizonyítására, hogy a szóban elhangzott prédikációk milyen változásokon mentek át, míg nyomtatásban is megjelentek. Jól ismert Milotai Nyilas István 1622-ben, Károlyi Zsuzsanna temetésén

<sup>43</sup> James Thomas Ford: *Preaching in the reformed tradition*. – Taylor, Larissa (ed.): *Preachers and people in the reformations and early modern period*. Leiden–Boston–Köln 2001. 77–79.

<sup>44</sup> Patrick Ferry: *Martin Luther on Preaching: Promises and Problems of the Sermon as a Source of Reformation and as an Instrument of the Reformation*. *Concordia Theological Quarterly* 54 (1990) 266–267. – A magyar reformáció történetéből erre példa lehet Dávid Ferenc és Melius Péter prédikációs kötete is (Dávid Ferenc: *Első része az Szent Irasnac külön külön reszeyből vöt predicacioenc az atya Istenről, ennek kedig az ő Fiarol az Ihesvs Christvsrol es az mi öröcségüncne peczetiröl az Sz. Lelecröl. Irattak David Ferencztöl, az megfészült Ihesvs Christvsnac szolgálaiatol*. (Albae Juliae MDLXIX Gregorius Vagnerus [typ. Hoffhalter].) – RMNY 269; (Melius Juhász Péter:) [1] *Válogatot praedikatioc a prophetac es apostoloc irassabol mind egész esztendő által valo fő innepekre es minden felé szükseges dolgokrol es artikulusokrol a régi es mastani doctoroknac magyarazasoc szerint*. – [2] *Vgian ezen praedikatioc vegebe a keresztelesnec, Vr vaczoraia osztogatasnac, eskütesnec es egyeb egy hazi rend tartasnac igaz moggya praedicatioc szerint*. *Döbrözömbö MDLXIII Töröc*. – RMNY 196)

<sup>45</sup> Thomas Henry Louis Parker: *Calvin's preaching*, T & T. Clark, Edinburgh 1992. 65–75. ; Jeannine E. Olson: *Calvin and social welfare: deacons and the Bourse française*. Associated University Press, Cranbury–London 1989. 47–48.

elmondott beszédének sorsa. A beszéd nem készült el teljesen, és Bojti Veres Gáspár és társai szerkesztették meg nyomtatványban kiadható formára.<sup>46</sup> Telegdi Miklós a nagyszombati egyházban eltöltött tizenhat évi évi prédikálás után jelentette meg prédikációit.<sup>47</sup> A sajtó alá rendezés késlekedését betegségével és a hivatkozások pontosításának nagy munkájával indokolta. Pázmány Péter prédikációi is életművének befejeztével jelentek meg nyomtatásban. Úgy tűnik, hogy Pázmány maga írta le beszédeit „az élő nyelvenek tanítása után írásban foglalva”.<sup>48</sup> Különösen érdekes az 1610-ben kiadott Tordai János ellen mondott prédikációja, amely „egy keresztyen halgatótól az eleven nyelv után, írásban foglaltatott, és az hívek eppületire szem eleiben ki bocsátatott”.<sup>49</sup> Ugyanez a prédikáció huszonhat évvel később megjelent az 1635-ben kiadott hatalmas kötetében. A legújabb kutatások azt bizonyítják, hogy a „keresztyen hallgató”, aki 1610-ben lejegyezte a szöveget „az eleven nyelv után”, maga Pázmány Péter volt. Mindenesre Pázmány gesztusa utal a hallgatók aktív szerepére, még akkor is, ha ő maga bújik el a szerep mögé. Bitskey István így fogalmazza meg Pázmány prédikációinak átalakulását: „Ahogy a pozsonyi beszéd átfogalmazódott másfél évtized alatt, úgy minden bizonnyal a többi szöveg is változott, így tehát nem egyes időpontokban megírt, majd kötetébe összeálló prédikációk sorozatával állunk szemben, hanem közel négy évtizedes tevékenység állandóan alakuló és csiszolódnak végső eredményével, amelyet halála előtti években a szerző egy teljes élet során szerzett tapasztalatok birtokában átdolgozott és szerves egésszé fűzött össze”.<sup>50</sup> Pázmány Péter is beszámol arról a folyamatról, hogy harminc év alatt elmondott prédikációit hogyan rendezte három év alatt sajtó alá: „De gondolkodásom után azt végeztem, hogy ami prédikációimban készen vagyon, azt adjam a nyomtatóprés satujá alá. Bezzeg, ha ifjúságomban szándékoztam volna prédikációim nyomtatására, másképen rendelhettem volna írásimat. De, noha nem mond-

<sup>46</sup> „ki tellyesítették az mi hija volt, az mennyere lehetet, és rea emlekeztünk mayd azon igekkel avagy csak ertelemmel.” idézi Kecskeméti Gábor: *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban, A magyar művelődés és a kereszténység, a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14, szerk. Jankovics József, Szeged 1998. 748.

<sup>47</sup> Telegdi Miklós: *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon és egyeb innepeken esztendoe által az anyaszentegyházba oluasní es predicalni szoktanac, magyarazattyanc elseo resze, mely magaba foglallya az aduenttül fogva husuetig valo vasarnapi euangeliomokat egynehany egyeb innepeknece ... euangeliomiual es az oltari szentségrül valo három predicatioual egyetembe. Iratot Telegdi Miklostul, esztergami praepostul. Bechbe MDLXXVII Apffl.* – RMNY 374; Telegdi Miklós: *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban oluasní es praedicallani szoktanac, magyarazattyanc második resze, mely magaban foglallya hvsvetvl fogva adventig valo vasarnapi evangeliomokat egy nehany egyeb innepeknece... euangeliomiual egyetembe. Iratot Telegdi Miklostul, esztergami praepostul... Nagy Szombatban MDLXXVIII Telegdi Miklos hazánal.* – RMNY 418; Telegdi Miklós: *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban oluasní es praedicallani szoktanac, magyarazattyanc harmadic resze, mely magaban foglallya a szentec innepire ualo euangeliomokat. Iratot Telegdi Miklostul peechi pispöktül. Nagy Szombatba MDLXXX Telegdi Miklos hazánal.* – RMNY 474.

<sup>48</sup> Pázmány Péter: *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehany innepekre rendelt evangeliomokrul predikaczioi, mellyeket élő nyelvenek tanitasa-utan írásban foglalt cardinal Pazmany Peter, esztergami ersek... Posonban MDCXXXVI* [typ. Societatis Jesu]. (RMNY 1659).

<sup>49</sup> Pázmány Péter: *Posonban löt praedikatio Pazmany Peter által, azon az napon, mellyen amaz tündér módra változandó alhatatlanságnak tüköre, Thordai Ianos barát, harmadszor ki öltözöt az csuklyából, pünkösöd után XII. vasárnap, Kis aszony havának 22. napján, MDCX. esztendőben. Egy keresztyen halgatótól az eleven nyelv után, írásban foglaltatott, és az hívek eppületire szem eleiben ki bocsátatott. Musipontban [= Posiniumban] MDCX* [typ. archiepiscopalis]. (RMNY 1004).

<sup>50</sup> Bitskey István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp. 1979. (Humanizmus és reformáció 8.) 35.

hatom ezeket a prédikációkat hamar műnek, mely hamar szokott lenni; mivel csak a nyomtatása is három esztendő t kívánt. [...] mert harmincesztendei prédikálásom után kezdettem gondolkodni a nyomtatásról. Akkor pedig vénséggemmel együttjáró sok nyavalyáim és köteles foglalatosságim nem engedtek üdőt és erőt, hogy elől kezdjem munkámat: hanem azt kellett ékesgetnem és kibocsátanom, a mi vagy készen, vagy üszögében volt. Innen vagy az is, hogy némely napra csak egy prédikációt írtam, némelyre egynéhányat.”<sup>51</sup>

Bornemisza Péter hatalmas mennyiségű prédikációt adott ki. Két hatalmas gyűjteménye<sup>52</sup> mellett néhány prédikációját külön is megjelentette,<sup>53</sup> és tervezte továbbiak kiadását is. Ezeket a kiadásokat Borzsák István „könyvbeszédnek”-nek nevezte, sőt leírja azt a tendenciát is, hogy miként feszíti szét ennek műfaji kereteit Bornemisza,<sup>54</sup> megállapítva, a „kötetek nem egystílusúak, és rendeltetésük sem feltétlenül végig azonos”.<sup>55</sup> Úgy tűnik, Bornemisza számára a prédikáció sokkal inkább olvasásra szánt műfaj, és központi szerepet játszott kiadáspolitikájában is. Erősen fogalmazva prédikációit nem a hallgatóságnak, hanem közvetlenül a nyomdaprés és az olvasók számára írta.

A meglévő dispositio és a hiányzó dispositiók alapján valószínűnek látszik, hogy Enyedi beszédeinek először a vázlata készült el valószínűleg latinul, és a „kész”, viszonylag hűen másolt prédikációk mellett kéziratos formában ezek is terjedtek a kolozsvári óvári iskolában tanulók és oktatók között, illetve a prédikátorok között. A 17. század végétől jól nyomon követhető az ún. kollégiumi conciókönyvek gyakorlata.<sup>56</sup> A prédikációoktatás 16–17. századi gyakorlatát ugyan nem ismerjük részletesen, de bizonyos, hogy az unitárius lelkészképzésben is állandó tantárgy volt. A rakowi iskola egy gyűjteménye megmaradt a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában,<sup>57</sup> amelybe a végzős diákok leírták vagy lemásolták tanáraik prédikációit,<sup>58</sup> saját kísérleteik pedig *Compositio concionis* címmel tanáraik mintapredikációi mellé kerültek.<sup>59</sup>

Az elhangzott prédikáció tehát nem azonos annak írásban rögzített szövegével. A szóban elhangzott prédikáció egyedi és megismételhetetlen, írásos változatai a szöveg stabilitásának, rögzítettségének különböző fokain állnak. A vázlat csak a beszéd szerkezetét határozta meg, a hallgatók, hivatásos scriptorok által lejegyzett változatokban sem tekinthető stabilnak a szöveg. Változtathatók voltak a konkrét történelmi utalások, a latin, görög idézetek és magyar fordításai, a textusra való hivatkozás módja, szabad volt az applicatio és egyéb szövegek beépítése is. A nyomtatásra való előkészítés folyamata biztosította a prédikáció szövegének viszonylagos állandóságát, de egyben a legmesszebbre került a szóban elmondottaktól. A nyomtatás előkészítésébe beletartozott a szöveg tisztázása, a bibliai idézetek kiegészítése, a hivatkozások és idézetek pontosítása, a tipográfiai elemek megtervezése és kivitelezése, jegyzetapparátus

<sup>51</sup> Pázmány Péter művei. Bp. 1983. 591–592.

<sup>52</sup> RMNY 333, 355, 362, 422, 431, 432; RMNY 541.

<sup>53</sup> RMNY 420, 421.

<sup>54</sup> Borzsák István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*. Bp. 1960. 138.

<sup>55</sup> I. m. 139.

<sup>56</sup> Gellérd Imre: *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kvár 2002. 299–300; Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kvár 1935. I. 146.

<sup>57</sup> MSU 610 - *Arca concionum quondam a civibus togatis scholae Racovianae conscriptarum*.

<sup>58</sup> *Concio habita a Dno. Crellio 16. Julij 1628. Ex Matth. 5. 20, 21.* (13. p.), a prédikációt leírta Johannes Groskowsky (36. p.); *Concio habita a Domino Schlichtingio 22. Julii.* (37. p.), a prédikációt leírta Theodorus Wissowaty (44. p.); *Concio habita a D. Stoinio A.D. 1628. d. 3. Septem.* (93. p.); *Concio Dni. Morskovii* (181. p.), leírta Jacobus Jurkiewicz (188. p.).

<sup>59</sup> Ezzel a címmel olvashatjuk Johannes Grotkovius (381–384. p.) és Andrea Wissowaty (595–598. p.) prédikációját. A concióknak két fő része van: 1. Praefatio vagy Praefatiuncula 2. Explicatio verborum.

és mutatók (index) készítése. Az így megmunkált szöveg átkerült a nyomtatás viszonylagos állandóságot biztosító szférájába. Hiba lenne azonban a szövegek nyomtatás előtti állapotát figyelmen kívül hagyni és egyszerűen leírható általános munkamódszerként számon tartani. A nyomtatással együtt élő hétköznapi kéziratosság olyan kulturális közvetítőrendszer, amelynek önálló – többnyire még feltárandó – törvényszerűségei vannak. A történelmi vizsgálódásokban egyre gyakrabban említik ennek fontosságát, és egyre több elemzés foglalkozik vele.<sup>60</sup>

Láthattuk, hogy Enyedi prédikációit még az 1670-es években, sőt a 17. század legvégén is másolták, kölcsönözték és használták a napi gyakorlatban. Az is nyilvánvaló, hogy a 16–17. század fordulóján még létező kompozíció és gondolati örökség a sok másolás következtében egyre kevésbé követhető nyomon a kis falvak papjainak gyakorlatában. A kéziratok egymáshoz való viszonyát ábrázoló sztemma megrajzolása nem lehetséges. Enyedi prédikációi tehát nem jutottak el a nyomtatott forma által biztosított állandónak tűnő, stabil szöveg szintjére. Cserében viszont segítségükkel betekintést nyerhetünk a nyomtatott szöveg szintje alatt létező kéziratosság és mindennapi szöveghasználat világába. Mindez rendkívül nehéz és felelősségteljes feladat elé állítja a prédikációk esetleges kiadóit, hiszen egyszerre kell figyelemmel lenniük Enyedi életművének hitelességére és a szöveghagyomány gazdag dinamikájára, sokrétűségére.

## Enyedi György prédikációnak szöveghagyománya – Áttekintő táblázat

Az áttekintő táblázat első három oszlopában a rekonstruált ideális szerkezet szerint 1-től 213-ig számozom az egyes beszédeket, feltüntetve a triacas- és centuriaszámot is. A következő nagyobb egység az egyes kéziratok betűjelét sorolja föl – amennyire lehetséges – időrendben. Az adatterületen árnyalatokkal jelöltem a következőket:

Kikövetkeztethető másolat:

Csak utalásból ismert beszéd:

Ma is meglévő másolat:



A táblázat utolsó négy oszlopa az alábbiakat összegzi:

- a meglévő másolatok számát,
- a feltételezhető másolatok számát,
- az utalásból ismert másolatok számát
- az összes meglévő és valószínűleg valaha létezett ismert másolatok számát.

A táblázat végén a V és CV (Conciones vetustissimae) néhány jelenleg nem besorolható beszéde szerepel.

<sup>60</sup> Arthur F. Marotti: *Print, manuscript, and performance: the changing relations of the media modern England*. Ed. Arthur F. Marotti, Michael D. Bristol. Ohio State University, 2000; Brian Richardson: *Printing, writers and readers in renaissance Italy*, Cambridge University Press, 1999; F. Brian Richardson: *Print culture in Renaissance Italy: the editor and the vernacular text, 1470-1600*. Cambridge University Press, 2004; F. Brian Richardson: *Manuscript culture in Renaissance Italy*. Cambridge University Press, 2009.

Szerkezet	Kéziratok																	Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma								
	Condo	Triacas	Centuria	E	SzGy	KVT	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1	S					K5	M	CV	K2	H	Gyj	P	
1	1	1	1																						1	3	0	4	
2	1	1	1																							1	3	0	4
3	1	1	1																							1	3	0	4
4	1	1	1																							1	3	0	4
5	1	1	1																							1	3	0	4
6	1	1	1																							1	3	0	4
7	1	1	1																							1	2	1	4
8	1	1	1																							1	3	0	4
9	1	1	1																						2	3	0	5	
10	1	1	1																							1	3	0	4
11	1	1	1																							1	3	0	4
12	1	1	1																							1	3	0	4
13	1	1	1																						2	3	0	5	
14	1	1	1																							1	3	0	4
15	1	1	1																						2	3	0	5	
16	1	1	1																						2	3	0	5	
17	1	1	1																						1	3	0	4	
18	1	1	1																							1	3	0	4
19	1	1	1																							1	3	0	4
20	1	1	1																						2	3	0	5	
21	1	1	1																							1	3	0	4
22	1	1	1																							1	3	0	4



Szerkezet	Kéziratok																Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma										
	Concio	Triclas	Centuria	E	SzGy	KVI	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1					S	K5	M	CV	K2	H	Gyj	P		
23	1	1																								1	3	0	4	
24	1	1																									1	3	0	4
25	1	1																									1	2	1	4
26	1	1																									1	3	0	4
27/94	1	1																									2	3	0	5
28/95	1	1																									2	3	0	5
29/96	1	1																									2	3	0	5
30/98	1	1																									2	3	0	5
31	1	1																								0	3	1	4	
32	1	1																								0	3	1	4	
33	1	1																								0	3	1	4	
34	2	1																								1	3	0	4	
35	2	1																								2	3	0	5	
36	2	1																								3	2	1	6	
37	2	1																								4	3	0	7	
38	2	1																								4	2	1	7	
39	2	1																								3	3	0	6	
40	2	1																								3	3	0	6	
41	2	1																								3	3	0	6	
42	2	1																								3	3	0	6	
43	2	1																								4	2	3	9	
44	2	1																								2	3	1	6	

Szerkezet	Kéziratok																Meglévő mások száma	Feltételezhető mások száma	Utalásból ismert mások száma	Összes másolatok száma									
	Condo	Triacas	Centuria	E	SzGy	KVT	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1					S	K5	M	CV	K2	H	GyJ	P	
45	2	1																							3	2	2	7	
46	2	1																								3	2	2	7
47	2	1																								3	2	2	7
48	2	1																								2	2	2	6
49	2	1																								1	3	2	6
50	2	1																								4	2	1	7
51	2	1																								3	2	1	6
52	2	1																								3	3	0	6
53	2	1																								3	2	1	6
54	2	1																								2	3	1	6
55	2	1																								3	3	0	6
56	2	1																								3	3	0	6
57	2	1																								3	3	0	6
58	2	1																								3	3	0	6
59	2	1																								3	2	1	6
60	2	1																								3	2	2	7
61	2	1																								3	3	0	6
62	2	1																								2	3	1	6
63	2	1																								1	3	1	5
64	2	1																								1	3	1	5
65	2	1																								1	3	1	5
66	2	1																								2	3	1	6

Szerkezet	Kéziratok																Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma										
	Concio	Triclas	Centuria	E	SzGy	KVI	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1					S	K5	M	CV	K2	H	Gyj	P		
67	3	1																								0	5	0	5	
68	3	1																									0	5	0	5
69	3	1																									0	5	0	5
70	3	1																									0	5	0	5
71	3	1																									0	5	0	5
72	3	1																									0	4	1	5
73	3	1																									0	5	0	5
74	3	1																									0	5	0	5
75	3	1																									0	5	0	5
76	3	1																									0	5	0	5
77	3	1																									0	5	0	5
78	3	1																									0	5	0	5
79	3	1																									0	5	0	5
80	3	1																									0	5	0	5
81	3	1																									0	5	0	5
82	3	1																									0	5	1	6
83	3	1																									0	5	0	5
84	3	1																									0	5	0	5
85	3	1																								1	5	0	6	
86	3	1																								1	5	1	7	
87	3	1																								1	5	0	6	
88	3	1																								0	5	0	5	

Szerkezet	Kéziratok																Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma									
	Concio	Triacas	Centuria	E	SzGy	KVT	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1					S	K5	M	CV	K2	H	Gyj	P	
89	3	1																							1	5	0	6	
90	3	1																								1	5	0	6
91	3	1																								1	5	0	6
92	3	1																								1	5	0	6
93	3	1																								1	5	0	6
94	3	1																								1	5	0	6
95	3	1																								1	5	0	6
96	3	1																								1	5	0	6
97	3	1																								1	5	0	6
98	3	1																								1	5	0	6
99	3	1																								1	5	0	6
100	4	2																								2	3	0	5
101	4	2																								1	3	0	4
102	4	2																								2	3	0	5
103	4	2																								1	3	0	4
104	4	2																								1	3	0	4
105	4	2																								1	3	0	4
106	4	2																								1	3	0	4
107	4	2																								1	3	0	4
108	4	2																								1	3	0	4
109	4	2																								2	3	0	5
110	4	2																								1	3	0	4

Szerkezet	Kéziratok																Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma									
	Concio	Tricas	Centuria	E	SzGy	KVI	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1					S	K5	M	CV	K2	H	Gyj	P	
111	4	2																							1	3	0	4	
112	4	2																								1	3	0	4
113	4	2																								1	3	0	4
114	4	2																								1	3	0	4
115	4	2																								1	3	0	4
116	4	2																								1	3	0	4
117	4	2																								1	3	0	4
118	4	2																								0	3	1	4
119	4	2																								0	3	1	4
120	4	2																								0	3	1	4
121	4	2																								0	3	1	4
122	4	2																								1	3	0	4
123	4	2																								1	3	0	4
124	4	2																								1	3	0	4
125	4	2																								0	3	1	4
126	4	2																								0	3	1	4
127	4	2																								0	3	1	4
128	4	2																								0	3	1	4
129	4	2																								0	3	1	4
130	4	2																								0	3	1	4
131	4	2																								0	3	1	4
132	4	2																								0	3	1	4

Szerkezet	Kéziratok																Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma									
	Concio	Triacas	Centuria	E	SzGy	KVT	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1					S	K5	M	CV	K2	H	Gyf	P	
133	4	2																							0	3	1	4	
134	5	2																								0	2	1	3
135	5	2																								0	3	0	3
136	5	2																								0	3	0	3
137	5	2																								0	3	0	3
138	5	2																								0	3	0	3
139	5	2																								0	3	0	3
140	5	2																								0	3	0	3
141	5	2																								0	3	0	3
142	5	2																								0	3	0	3
143	5	2																								0	2	1	3
144	5	2																								0	2	1	3
145	5	2																								0	2	1	3
146	5	2																								0	3	0	3
147	5	2																								0	3	0	3
148	5	2																								0	3	0	3
149	5	2																								0	3	0	3
150	5	2																								0	3	0	3
151	5	2																								0	3	0	3
152	5	2																								0	3	0	3
153	5	2																								0	3	0	3
154	5	2																								0	3	0	3

Szerkezet	Kéziratok																Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma									
	Concio	Tricas	Centuria	E	SzGy	KVI	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1					S	K5	M	CV	K2	H	Gyj	P	
155	5	2																							0	3	0	3	
156	5	2																								0	2	1	3
157	5	2																								0	3	0	3
158	5	2																								0	3	0	3
159	5	2																								0	3	0	3
160	5	2																								0	3	0	3
161	5	2																								0	3	0	3
162	5	2																								0	3	0	3
163	5	2																								0	3	0	3
164	5	2																								0	3	0	3
165	5	2																								0	3	0	3
166	5	2																								0	3	0	3
167	6	2																							1	2	0	3	
168	6	2																							1	2	0	3	
169	6	2																							2	2	0	4	
170	6	2																							2	1	1	4	
171	6	2																							1	2	0	3	
172	6	2																							1	2	0	3	
173	6	2																							1	2	0	3	
174	6	2																							1	2	0	3	
175	6	2																							0	2	0	2	
176	6	2																							0	2	0	2	

Szerkezet	Kéziratok																	Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma										
	Concio	Triacas	Centuria	E	SzGy	KVT	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1	S					K5	M	CV	K2	H	GyJ	P			
177	6	2																								0	2	0	2		
178	6	2																										2	2	0	4
179	6	2																										2	2	0	4
180	6	2																										2	2	0	4
181	6	2																										2	2	0	4
182	6	2																										2	2	0	4
183	6	2																										2	2	0	4
184	6	2																										2	2	0	4
185	6	2																										3	2	0	5
186	6	2																										2	2	0	4
187	6	2																										1	2	0	3
188	6	2																										2	2	0	4
189	6	2																										1	2	0	3
190	6	2																										1	2	0	3
191	6	2																										3	2	0	5
192	6	2																										2	2	0	4
193	6	2																										2	2	0	4
194	6	2																										2	2	0	4
195	6	2																										2	2	0	4
196	6	2																										1	2	0	3
197	6	2																										0	2	0	2
198	6	2																										0	2	0	2



Ösz- sze- sen:	Szerkezet			Kéziratok																Meglévő másolatok száma	Feltételezhető másolatok száma	Utalásból ismert másolatok száma	Összes másolatok száma						
	Concio	Triclas	Centuria	E	SzGy	KVT	K3	La	Le	Gy	K4	K4a	Sz	HB	V	K1	S	K5	M	CV	K2	H	Gyj	P					
199	6	2																							0	2	0	2	
200	7	3																							2	2	0	4	
201	7	3																							1	2	0	3	
202	7	3																							1	2	0	3	
203	7	3																							1	2	0	3	
204	7	3																							1	2	0	3	
205	7	3																							1	2	0	3	
206	7	3																							1	2	0	3	
207	7	3																							1	1	1	3	
208	7	3																							2	1	1	4	
209	7	3																							2	1	1	4	
210	7	3																							1	1	1	3	
211	7	3																							1	1	1	3	
212	7	3																							1	1	1	3	
213	7	3																							0	1	2	3	
?																										1	0	0	1
?																										1	0	0	1
?																										1	0	0	1
?																										1	0	0	1
?																										1	0	0	1
?																										0	0	1	1
Ösz- sze- sen:																										231	630	64	925

**Structure of the Sermon-collection of György Enyedi and the Consequences of Textological Studies**

*Keywords: György Enyedi, unitarian, sermons, structure, reconstruction*

György Enyedi was an unitarian bishop between 1592-1597 in Transylvania. In this period he talked a lot of sermons in the Great Church at the Marketplace of Kolozsvár. The texts are preserved only in manuscript tradition. At present on the basis of more than twenty sources we can reconstruct the ideal structure of the collection. The collection is structured in seven group of thirty or thirty three sermons (*triacas*). The Seventh triacas is not complete, because it contains only thirteen speeches. Probably in the middle of the seventeenth century a different structure is formed (*centuria*). The two structures can be merged in a quasy ideal structure. On the basis some speeches (*conciones*) and outlines (*dispositio*) as well as the contemporary practice of preaching we can imagine the creation of sermons. The comparative analysis of the texts of 60. and 27/94. concio demonstrates, that the reconstruction of the original text of Enyedi's sermons is possible.

Ratzky Rita

## „Magyarország legregényesebb asszonya”

### Szendrey Júlia (élete és) pályája

#### Előszó

Néhány alkalommal írtam már Szendrey Júliáról, akit első férje, Petőfi Sándor „kolibri-tojás”-hoz hasonlított.<sup>1</sup> Volt, amikor a Szendrey Júlia-jelenség érdekelt elsősorban, és méltatlan utódként Hatvany Lajos nyomába szegődve<sup>2</sup> megérteni és megértetni akartam ennek a rendkívüli asszonynak a sorsát, döntéseit. Rendszeresen publikáló, irodalomtörténeti, ízlés- és mentalitástörténeti kérdéseket szem előtt tartó irodalomtörténészként az írói teljesítménye érdekelt elsősorban.<sup>3</sup> Most pedig már sok éve szolgálva e korszak költőit, íróit és irodalmi jelenségeit egy összefoglaló műben próbálok meg mindazt elmondani, amit az évek során sikerült összegyűjtenem, átgondolnom róla. Megörökítésre érdemes (élet és) pályája, ezt már az elődök is érezték és elmondták; Szana Tamás,<sup>4</sup> Herczeg Ferenc esszéíróként is,<sup>5</sup> Mikes Lajos forráskutatóként és Dernői Kocsis László Mikes adatai alapján írott regényes életrajzban<sup>6</sup> (az előző két szerző munkája nyomán megjelent egy változatlan és javítatlan 21. századi kiadás – Szathmáry Éváé),<sup>7</sup> valamint a kifejezetten szépírók, akiknek fantáziáját ugyancsak megmozgatta: Herczeg Ferenc,<sup>8</sup> Cs. Szabó László,<sup>9</sup> Kertész Erzsébet,<sup>10</sup> Pethő György, aki filmforgatókönyvet írt Szendrey Júlia és Petőfi Zoltán életéről, amelyből film is készült,<sup>11</sup> és *Az aranyvirág* című színháték szerzője, Sultze Sándor<sup>12</sup>. De van egy monodramája a 2008-ban elhunyt ismert irodalomtörténésznek, Kerényi Ferencnek is.<sup>13</sup> A kortárs Balázs Sándor Júlia drámája még kéziratban van.<sup>14</sup>

Ratzky Rita (1952) – irodalomtörténész, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, ratzky.rita@upcmail.hu

<sup>1</sup> „Szörnyen vígan vagyok, csak ez a mennykő hosszú út aggaszt, lévén feleségem, a ki filigránabb a colibri-tojásnál.” (Ti. Koltórol Pest-Budára – R. R.) Petőfi Kovács Pálnak Koltórol, 1847. október 11. *Petőfi Összes Művei*, VII. Bp. 1964. 105–106.

<sup>2</sup> Ratzky Rita: *A Szendrey Júlia-recepcióról*. Előadás Mezőberényben, kézirat.

<sup>3</sup> Ratzky Rita: *Szendrey Júlia – egy pesti értelmiségi asszony* = Uő: „De méreg a dal édes méze” Bp. 1996; Ratzky Rita: *Nők a márciusi ifjak oldalán. Szendrey Júlia (1828–1868)*. = Körmöczi Katalin (szerk.): *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdénk mi sem dicsőség-, sem díjért”*. Bp. 2000.

<sup>4</sup> Szana Tamás: *Petőfiné, Szendrey Júlia*. Bp. MDCCCXCI.

<sup>5</sup> Herczeg Ferenc: *Szendrey Júlia és a közvélemény*. Petőfi-almanach 1909. 367.

<sup>6</sup> *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*, Bethlen Margit előszavával, közzéteszik és feldolgozták dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László. Bp. 1930. Genius Kiadás.

<sup>7</sup> „Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt...” Szerk. Szathmáry Éva. Ciceró Könyvkiadó, Bp. é. n.

<sup>8</sup> Herczeg Ferenc: *Szendrey Júlia* (dráma). Singer és Wolfner, Gyűjteményes díszkiadás. Bp. 1925.

<sup>9</sup> Cs. Szabó László: *Petőfikék*. Két tanulmány. Auróra kiskönyvek, München 1973.

<sup>10</sup> Kertész Erzsébet: *Szendrey Júlia* (regény). Bp. 1969.

<sup>11</sup> Pethő György: *Közéről*. Irodalmi forgatókönyv és dokumentumok Szendrey Júlia és Petőfi Zoltán életéről. Bp. 1984. Az 1976-os forgatókönyvből Elek Judit 1983-ban készítette el a *Mária-nap* című filmet.

<sup>12</sup> Sultze Sándor: *Az aranyvirág*. = „Költők és műzsák”. [A Petőfi Irodalmi Múzeum Felolvasó-színpadának előadásai] Szerk. Lovas Ildikó. Neoprológus Könyvkiadó, Bp. 1999.

<sup>13</sup> Kerényi Ferenc: *Júlia*. Irodalomismeret 1998. május.

<sup>14</sup> Lelőhelye: Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, publikálása tervezés alatt.

Mindezek alapján ne késlekedjünk kimondani, hogy Szendrey Júlia méltó párja volt Petőfinek, nemcsak szerelmi, de szellemi társa is. A 19. századi magyar irodalom egyik kiváló íróője, a fővárosi irodalmi társaságok első asszonya. Azt gondolom, ha ő Franciaországban, Németországban vagy Angliában született volna, a közép-európai romantika jól ismert alkotójaként tartanák számon. Egy kis országnak, kis nyelvnek nagyot kell létrehoznia ahhoz, hogy elismerjék Európában is.

Szendrey Júlia egyéniségének és életművének értelmezésében közhelyekkel nem megyünk semmire. Nevezik szatmári George Sand-nak<sup>15</sup>, bizonyára nem haragudna érte, hiszen szerette az erdődi várat körülvevő környéket és Petőfivel ellentétben George Sand munkáit is. Lelke és szelleme épülésében mindkettő szerepet játszott. Erre utalva a Petőfi Irodalmi Múzeum 2005-ös kiállításának, *Szendrey Júlia, a szatmári-pesti George Sand* címet adtam, minthogy az irodalmi emlékkiállítás elsősorban az írónőt mutatja be. Mert Petőfi Sándorné Szendrey Júlia, Horvát Árpádné Szendrey Júlia, aki a 19. század egyik legküzdelmesebb életét mondhatta magáénak, nemcsak feleség, hanem tollforgató is volt. Sem a Petőfi-kutatók, sem a második házasságán felháborodó moralisták nem vették észre, hogy Szendrey Juliának nemcsak a magánélete érdekes. Író volt, lehetett volna még ismertebb, ha a sors egy kicsit kegyesebb hozzá. Tehetséges, eredeti egyéniség, gondolkodó ember, és amint a kortársak is rendre megemlítik: szellemes társalgó. E tárgyban eddig lényegében csak Bihari Mór munkája tekinthető érdemlegesnek: a Petőfi Társaság sorozatában, a Petőfi Könyvtárban kiadta Szendrey Júlia költeményeit és prózai munkáit,<sup>16</sup> legalábbis azokat, amelyeket a hírlapokból össze tudott gyűjteni. Pedig a fiatal nő íráskészségét már az ifjú férj is észrevette, és a leánykori és a fiatalasszony kori naplójából öt oldalt maga másolt le, hogy a naplórészleteket két folyóiratnak, az Életképeknek és a győri Hazánknek is megküldhessék publikálás céljából. Szendrey Júlia írói munkássága második házassága idején bontakozott ki. Írt verseket, elbeszéléseket, fordította Andersen meséit, Jules Sandeau<sup>17</sup> regényének nagy részét (*Marianne*), ami máig kéziratban van.

Nézzük röviden Szendrey Júlia élete eseményeit, és amennyire egy tanulmány keretei ezt lehetővé teszik, kissé alaposabban az általa írt műveket.

## Szendrey Júlia élete

1828. december 28-án született Keszthelyen, az Újmajorban. A keresztelési anyakönyvi bejegyzése ma is megtekinthető a Mi asszonyunk temploma (Nagyboldogasszony templomának is nevezték) plébániáján. A bejegyzés dátuma 1829. január 1. Ő is év végi gyermek volt, akárcsak Petőfi Sándor.

Apja, Szendrey Ignác jószágigazgató vagy más néven gazdatiszt volt, ekkor a Festeticsek szolgálatában állt. Ma is megvan a városban Szendrey Júlia szülőháza, az egykori jószágigazgatói ház, a városközponttól kissé távolabb, hiszen a birtok közelében kellett hogy legyen.

<sup>15</sup> A George Sandhoz való hasonlítást Petőfi indította el: „Szatmárban egy olyan lánykát ismertem meg, a milyen Párizsban is sok volna, a George Sandok hazájának, nem pedig Szatmárnak, az olmos füttyösök termőföldének.” Orlai Petrics Somának, 1846. dec. 26-án, *Petőfi Összes Művei*. VII. 40.

<sup>16</sup> *Szendrey Júlia költeményei és prózai munkái*. Bp. 1909. VII. és VIII. köt.

<sup>17</sup> Tőle kapta élettársa, Aurore Dupin, a későbbi Dudevant bárónő a George Sand írói álnevet. Jules Sandeau a *Marianne* című regényben George Sand alakját örökölte meg.

Emléktábla jelöli, hogy milyen fontos esemény fűződik ehhez a szerény épülethez. A hosszú, inkább cselédsorra emlékeztető épületre dr. Csák Árpád jogász és amatőr régész hívta fel a figyelmet a keszthelyi Vasárnapi Újságban, 1909-ben. Szorgalmas ténykedésének köszönhetően és a Petőfi Társaság, valamint Keszthely városa jóvoltából 1923-ban, Petőfi születésének 100. évfordulóján került fel az emléktábla a szóban forgó házra. Ebben kapott helyet 2009-ben a Szendrey Júlia emlékszoba, amelyet a Pannon Egyetem Georgikon Karának támogatásával jómagam mint a Petőfi Irodalmi Múzeum főmuzeológusa és a Balaton Múzeum kiállításrendezője, Sén Péter hozott létre Lukács Gábor tanársegéd támogatásával.<sup>18</sup> A helyiek mostani véleménye szerint nem ez volt a jószágigazgató lakóháza, hanem valószínűleg az irodák, a gazdasági épületek lehettek itt. Van a közelben egy kis villa, amelyen emléktábla van, de az Bartók Béla egykori ott-tartózkodását jelzi. Magam is úgy gondolom, hogy az a villa lehetett a jószágigazgató és családja lakhelye, valószínűleg abban született Szendrey Ignác legidősebb gyermeke. 1973 óta egyébként az Újmajort Szendrey-telepre nevezték át.

Keresztelésének helyéről az írónó maga vall második férjéhez, Horvát Árpádhoz intézett levelében: „Itten a fejér papoknál vagyunk szállva, kiknek zárdája azon templomhoz van építve, hol engem kereszteltek. Legalább is István korából való ez a templom, s egykor a Johannitaké volt. Képzelheted milyen érdekessé teszi ez előttünk. – De a milyen szép a táj, ép oly prózaiak az emberek. Nem csoda, hisz Magyarország legregényesebb asszonya itt született; a prózaiság e fészkeből származik.”<sup>19</sup> Keszthely, 1856. aug. 24.

Szendrey Ignác szorgalmas ember volt, vagyonát egyre gyarapította. Munkaadóinak köszönhetően családja jó anyagi körülmények között élhetett, és gyermekeinek idővel úri körülményeket tudott biztosítani.

Az édesanyáról nem sokat tudunk, valami titok lappang körülötte, rosszul éltek Szendrey Ignáccal. Neve leányának, Szendrey Júliának keresztelési anyakönyvi kivonata szerint Gálovits Anna. Elterjedt a korábbi szakirodalomban, hogy idegyenge volt, mindenesetre beteges, gyakori fejfájással küszködő asszony. Az idősebb Szendrey lány legjobb barátnője, a nagykárolyi Térey Mari írja a már férjezett Júliának édesapjáról: „Neki kellemetlen esetje volt, válni akart Mamádtól. Rába [valószínűleg egy pap – R.R.] összeegyeztette őket, én nem helyeselhetem ezt, jobb lett volna hiszem ha Papád akarátja történt volna meg.”<sup>20</sup>

Tolnay József szegedi muzeológus elmondása szerint egyik felmenője rokona vagy legalábbis barátnője lehetett Szendrey Ignácénak, hiszen keresztszülője volt Júliának. Név szerint Tolnay Józsefné szül. vépi Jugovits Júlia nemzetisége horvát-örmény. Júlia keresztnevet őutána kapta. Mint alább látni fogjuk, más is indokolja azt a gyanút, hogy Júlia édesanyja horvát-örmény volt. Az előbbivel, a horvát származással a 48-as szellemű magyarok akkoriban nem dicsekedtek (gondoljunk Jellasicsra, a horvát hadvezérre, aki a magyarok háta mögött a bécsi kormánnyal egyezkedett, és a délvidéken megtámadta a magyar nemzeti hadsereget).

<sup>18</sup> Meg kell jegyeznünk, hogy 1969-ben már működött itt egy emlékszoba, amelyet akkor a Balaton Múzeum munkatársai rendeztek be.

<sup>19</sup> Szendrey Júlia és Petőfi Sándor levelezését Júlia kérésére a Garay lányok megsemmisítették, így csak az utolsó két levél maradt fenn, amelyeket Petőfi 1849 júliusában Erdélyben írt. PÖM VII. 215, 216. Éppígy nincsenek meg Szendrey Júlia és Horvát Árpád egymáshoz írt levelei, ezeket valószínűleg Horvát semmisítette meg. Részleteiben ismerhetjük azokat Szana Tamás *Petőfiné, Szendrey Júlia* című monográfiájából, amelyet valószínűleg a férj íratott meg. 10.

<sup>20</sup> *Petőfi adattár II. Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban*. A magyar irodalomtörténet-írás forrásai. 12. kötet. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. 382.

Ezt árnyalja, esetleg egy másik lehetőséget vet fel az a portré, amit a következő bekezdésben ismertetek. Szendrey Júlia örmény származása anyai ágon magyarázná azt a nagyon fekete hajzatot, amelyet Jakobey Károly Szendrey Júlia-portréján látunk Gyulai Pál és neje, Szendrey Mária leszármazottainál Leányfalun.<sup>21</sup> A kép fotóját egyszer már közölte Békés István *Petőfi nyomában* című 1957-ben megjelent könyvében, azonban nem elemezte a látványt és az eredetet, később a kérdés feledésbe merült. A 2005-ös Szendrey Júlia-kiállítás anyagának válogatásakor, amely a Petőfi Irodalmi Múzeumban került bemutatásra, mentem ki Leányfalura újra,<sup>22</sup> és fényképeztettem le ezt a festményt. Szendrey Mária és gyermekei későbbi fotójára férje, Gyulai Pál a következő megjegyzést írta: „Micsoda örmény faj!”<sup>23</sup> Ez a megjegyzés Jakobey Károly Szendrey Júlia-portréjára is ráillik.

Júlia nem volt feltűnő szépség, bár ezt Barabás Miklós a biedermeier stílus szabályai szerint idealizált 1848-as portréja alapján ma már nehéz megállapítani, de a hűgánál mindenesetre szebb volt.<sup>24</sup> Barabás, amint azt tudjuk, a majdnem 20 éves fiatalasszonyt ábrázolta.

Mai tudásunk szerint Szendrey Júliáról négy fotó készült, de ezek mind a második házassága idején gyermekei társaságában.<sup>25</sup> Fiatalsága, vékony termete, csinos külseje, élénk társalgása azonban vonzóvá tette a férfiak körében, irigyeltté kortársnői között. Magas homloka, okos szeme volt. Jakobey Károly 1857-ben festette a jó tíz évvel fiatalabb, süldő lány Júliát. Az olajképen tehát egy 16-17 év körüli kislány van, sűrű fekete hajjal, nagyon piros arccal.<sup>26</sup> Maszák Ilona munkája lehet<sup>27</sup> a szintén Szágyi Lászlóné tulajdonában lévő Szendrey Mária-portré. Szágyi Lászlóné Szendrey Mária leszármazottja, Gyulai dédunoka.<sup>28</sup> Júlia portréjához visszatérve, ehhez a kis vadóchoz képest Barabás ismert litográfiája egy disztingvált külsejű, érett lányt ábrázol.

1838 és 1840 között Szendrey Júlia Mezőberényben, a Wenckheim kastélyban működő leánynevelő intézet tanulója volt. Más forrás szerint a Mezőberényi Gimnázium mellett működő Nőnevelőben tanult. Az iskolát Festetics Vincéné felügyelte, fonókanak nevezték. Júlia Benka Ádám evangélikus lelkész családjánál lakott.<sup>29</sup> Tehát van egy város, ez Mezőberény, amelyet találkozásuk előtt ő is és Petőfi is ismert. 1849 nyarán pedig onnan, a másod-unokatestvér Orlai Petrics Somáék házából indultak el családostul arra az erdélyi útra Egressy Gábor és Kiss Sándor százados társaságában, ahonnan a költőnek már nem volt visszatérés.

<sup>21</sup> Lásd Békés István: *Petőfi nyomában*. Gondolat, a TIT (Természettudományos Ismeretterjesztő Társulat) kiadója, Bp. 1959, 445. Újabb publikálása: Ratzky Rita: *Híradás a Gyulai-hagyatékról*. Köt. ábrázol Jakobey Károly festménye? Műértő. 2010. október

<sup>22</sup> Könyvtáros kollégám, Nagy Csaba már járt ott korábban Gyulai Pál könyvtárát kutatni. Ő azonban művészettörténeti kérdésekkel, a Szendrey lányok relikviáival nem foglalkozott.

<sup>23</sup> Lásd Mikes–Dernői. 177.

<sup>24</sup> Barabás Miklós litográfiáját lásd Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti tár. jelzete 57.389.1.

<sup>25</sup> Ismeretlen fényképész, 1857. Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti Tár, leltári száma 2720. Két fotó az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van, az egyiket, Mayer György felvételén a három Horvát-gyerekekkel van, Simonyi felvételén pedig egyedül 1850-ben. A negyedik felvétel egy tusrajzról készült 1847-ben, és az Ernst-gyűjteményben volt.

<sup>26</sup> A festményen jól látható a művész aláírása és a dátum is.

<sup>27</sup> Az adatot Keserű Katalinnak köszönöm, aki feltehetőleg Szegedy-Maszák Mihálytól tudja.

<sup>28</sup> Ezúton is köszönöm az örökös kedves segítségét, hozzájárulását többszöri látogatásomhoz és a fotózáshoz, ez utóbbi dr. Szász István Tas érdeme.

<sup>29</sup> Szabó Ferenc szerk.: *Mezőberény története. I–II*. Mezőberény 1973. 34–36.

1840 és 1844 között Pesten, a Tánczer–Lejtei-féle leánynevelő intézetben folytatta iskoláit, ahogy a kor középosztálybeli családjainak gyermekei, például a későbbi Vachott Sándorné Csapó Mária is. Az ő visszaemlékezéseiből képet nyerhetünk az intézmény világáról, sajnos írásos dokumentum nem maradt fenn az iskolában folyó munkáról (az Országos Pedagógiai Intézet és Múzeum igazgatójának szóbeli közlése). A kor kívánalmainak megfelelően nyelveket tanultak (németet és franciát), zenét, táncot, úri (illedelmes) viselkedést. Vachottné, az egykori tanulótárs és a későbbi társasági barátnő kissé csipős nyelve szerint Szendrey Júlia már akkor ki akart tűnni társnői közül excentrikus viselkedésével. Ezután újra Mezőberényben, a Celestim kastélyban működő iskola diákja volt. Szendrey papa tehát gondoskodott lányairól és bizonyára fiáról, Gyuláról is. A Szendrey szülők számíthattak arra, hogy lányaik jó partit csinálnak egy környékbeli földbirtokos elbűvölésével. Nem így történt.

A család életének következő állomása Mezőberény után Erdőd volt. Szendrey Ignác gyönyörű lakást kapott munkaadótól, immár a Károlyiaktól, családostul az erdői várkastélyban élhetett.<sup>30</sup> A cseperedő fiatal lányra a szép természeti környezet, a közel sem átlagos lakhely ízlés tekintetében bizonyára ösztönzően hatott.

A közeli városka, Nagykároly jelentette a szórakozási lehetőséget: a társaságot, a bálakat. A két barátnő, Szendrey Júlia és Térey Mária levelezéséből sok mindent megtudunk.<sup>31</sup> 1845. augusztus 11-i levelében Júlia aggódik, hogy a szatmári bál idejére felgyógyul-e betegségéből, és elkészül-e a fehér báli cipője (amit csak Nagykárolyban lehetett csináltatni). Térey Mari ellenben Ábrányi Kornél zongoraművész jövetelét várja, ami Júliának csak zenei, neki pedig szívbeli esemény is volt. A Görbécske néven emlegetett fiatalember, aki Térey Mari iránt érdeklődött, valamelyik Lauka fiú lehetett. Egyik levelében Júlia kamaszlányos titkos nyelven az „unokáját” említi. Nem tudjuk, ki volt az, mint ahogy azt sem, ki lehet az a „Dierkesz”, aki vérző szívvel távozott Nagykárolyból. Térey Mari egy megvalósulatlan erdői útja alkalmával írja, hogy „egy leány akarata, ha cselekvést illet, tsakugyan egy semmi”. Divat volt a korban emléklapok küldése, Térey Mari is küldözget Júliának. Mari célzott levelében egy bizonyos Büky Pistára mint Júlia udvarlójára. 1846. január 18-ára lövészbálra várják Juliát Nagykárolyba. Ő viszonzásképpen beszámol Marinak a téli, erdői báli lehetőségekről. Térey Mari februárban álarcosbálra várja Juliát Nagykárolyba. „Ábrányiról most semmit nem tudok, csak hogy még idehaza van, és nem Pesten fog maradni a további kiképezéséért a művészetben, hanem Bétsbe megy, de a zongoráját akarja előbb eladni, vedd meg Júlia, a Tiéd úgy is rossz, ez igen jó Bétsi, Sveighófertől, és hét hónapig Ábrányi játszott rajta! mennyi szép képzeteket és de mennyi fájdalokat fejtett ki azon néma fa hangszer!!!!” .

A zongora egy a biedermeier korban élő hölgy számára naponta használt hangszer volt. Ezért hadd tegyünk egy kis kitérőt erről a kérdéstről, természetesen csakis Szendrey Júlia és Térey Mari vonatkozásában.

Magának a hangszernek az átmeneti hiánya is nehéz lehetett annak, aki hozzászólt, hogy naponta játszik. Így járt Szendrey Júlia is, amikor Petőfivel elhagyta az erdői szülői házat, és a hosszú, Koltón töltött nászút és a nagyszalontai kirándulás után Pest-Budára költözött. Az ifjú

<sup>30</sup> „Erdőd vára 1845-ben, egyetlen terem kivételével, hivatalhelyül és tisztülakul volt berendezve. Itt hallgathattak szent misét a hivatalnokok, a kik távol laktak az egyháztól, és az úri székek foglyai, a kik viszont nagyon közel estek a kápolnához. A vár hosszú folyosóval ellátott, nyugati emeletes oldalát Szendrey Ignác, uradalmi felügyelő foglalta el családjával.” Szana: 14.

<sup>31</sup> Közlések.

férj kezdetben nem tudott zongorát biztosítani szeretett feleségének. Később azonban került az is a pesti lakásba.

A szülői házban, pontosabban édesapja, Szendrey Ignác házánál Erdődön természetesen volt zongora. Ez egyszerűen hozzátartozott egy gondosan nevelt úri kisasszony életéhez. Szendrey Ignác pedig nem tagadott meg semmit lányaitól, amiről úgy gondolta, hogy az a neveltetésük-höz elengedhetetlenül szükséges. Nagykárolyi barátnője, Térey Mari ugyancsak zongorázott, a két fiatal lány leveleikben és nyilván személyesen is gyakran cserélt eszmét a zenéről és persze kottákat is. Térey (a magyarosítás előtt Flekl) Mari írja Júliának Nagykárolyból 1845. augusztus 22-én: „Tudni illik ebédre vagy 10 vendégeink voltak, és azon nap délután a zenész Urak hozzánk ígérkeztek, hogy az estvét zenével töltjük, mivel Schreinerék is itt voltak, ezt a Grófnő Ő Méltósága megtudta, és ide üzent, hogy Ő is meg fog jelenni Családostól: Természetes, hogy olly nagy vendégek elfogadására elkészülve nem lévén egy *nagy* zavart tett házuknál, annál inkább, hokints főzőnénk.

A nagy vendégek meg is jelentek, és úgy hallom, meg voltak működésünkkel elégedve. Bár tsak te is itt lettél volna, hogy elő adásunkat ékesítéd vala.

Schreinerék 14-dikbe Atyjokkal ismét haza útaztak, de sajnálom szegényeket, ők nem tudták Annyok hogylétét, ki azt mondják, Bányán volna és igen aggodalmas állapotba, ámbár reménylik, hogy az öröm fiait viszont láthatni használni fog nékie.

Ábrányi még most se volt itt; irt már miólta Te elmentél vagy négy levelet, mindegyikébe határidőket szab az eljövételére, már én nem is hiszem el jöttét, ámbár mai levele szerint szombat estve az az 23-dikán estve okvetlen itt léelt jelent, szükséges-é emlitenem kedves Júliám, hogy bár mikor, de főkép ekkor igen szivesen látlak, mert akkor élvezetet szerezhetek néked, mit mi halandók olly gyéren nyerhetünk, főkép a mi vidékünkbe.”

A szövegben két zeneszerzőt is említ Térey Mari, Schreineret, akinek nem sikerült még nyomára akadni, továbbá Ábrányi Kornélt, aki Térey Marinak tette a szépet, de ő nem volt olyan merész, mint barátnője, Júlia, aki később a szíve után választott férjet magának. Ábrányi híres zeneszerző és szakíró lett, 1875-től a Zeneakadémia tanára és titkára. Júlia válaszeveleiben megemlíti, hogy mennyire sajnálja az elmaradt találkozást: „A zongorát ugyan nem sokat koptatom, mert valami darabokat eljátszani még most nem igen bírok; hanem Pachertől [Ferdinando Paer?–R.R.] tanulok most egy andantét, mihez igen nagy kedvem van, hanem nekem egy kis stúdiumomba is fog kerülni, míg azt eljátszhatom. Tudom, játszottad Schreiner J.-val a négy kézre válót, mit igen, igen szerettem volna hallani és – látni.” „Ámbátor láthatólag nem annyira Ábrányi foglalkoztatta a lányokat, hanem sokkal inkább Schreiner vagy Büky Pista, aki hiába várta Júlia Károlyba látogatását. A következőkből megint Térey Mari levele említ zeneszerzőket: „Sárközön voltam, az alatt az idő alatt küldé ki Schreiner a kottákat, hogy a társalgót ki nem küldötte, nem az én hibám, mert én azt is mondtam néki, de elfeledé, most pedig el nem küldhetem néked, mert azon kottát, mellyen mi tánczoltunk, *Kálmán Úr* elvitte hirem tudtom nélkül [minden bizonnyal Csiky Kálmánról van szó – R. R.], és így le nem irathatom, azon társalgót pedig, mellyet Kirch szerzett ide [Kirch János a nagykárolyi nemzeti iskola tanára, zeneszerző – R. R.], nem adja, mivel ki nyomtattatja, azért kedves Júliám sajnálom, hogy nem szolgálhatok, és e szerint, ha a társalgót hallani vagy tánczolni akarod,<sup>32</sup> jer Károlyba, ez a legüdvösb tanács, mit adhatok.”

<sup>32</sup> Még nem sikerült beazonosítani, melyik darabjáról van szó – *K. J. zeneábrándja*. Muzsika 1930.



1846. november 13-án írja Térey Mari, hogy Petőfi megint járt Erdődön, és Károlyon is átutazott. 1847. január 26-i levelében kéri Júliát, hogy egy februári karitatív célokból szervezett hangversenyen vegyen részt. „Kirch Pestről kottákat kapott, van közöttök néked alkalmas darabok is, ha megválasztásra megbízol, úgy veszek.” Még ennél is érdekesebb információ, hogy a lelkes károlyi kisasszonyok egy karitatív célú hangversenyt készülnek szervezni, amelyen éneklésre kéri fel barátnőjét, Júliát. Vajon milyen hangja volt Petőfi ideáljának? „Mi a károlyi hangász egyeslet tagjai Februárius 15-dikén az az utolsó farsang hétfőn egy hangversenyt akarunk adni a szegények fölsegítésére, mellybe igen kérünk, hogy Te is működnél és pár dalokat énekelnél. Egyiknek (egyik számnak, amit énekel) valami szegény áriának kellenie lenni, néked vannak ilyenek igen szépek, csak magyarra kell fordítani, az pedig csak pár szavadba kerül, második dallnak, igen tetszők lennének azon szép magyar dallaid, mellyeket Horváth-tal énekelnétek; Kirch ugyan irt Pestre valami dalokért ezen célra, de ezek addig meg nem érkeznek. Talán Horváthot is reá beszélhetjük, ha Te énekelisz, hogy ő is a Wanderert énekelje.” (365–366.)

Az 1847-es tavasz eseményekben gazdag volt Szatmárban, Szendrey Júlia kamaszosan csapongó lelkét mélyebben sikerült felizgatnia a pesti költőnek, mindazonáltal hatással vannak rá a közelből érkező udvarlások is: „Schreiner tegnap egy magyart küldött nekem, saját szerzeményét. A „*temetésre szól az ének*” téma fölött irt változatokat s nekem ajánlá! igen örültem neki; [Júlia nem említi meg, hogy Petőfi versére szerezte munkáját Schreiner, talán nem is tudja!]; ma köszönhettem meg neki levélben a jóságát! Szegény! még most is beteg a lelke! József napkor itt volt ő, és azonkívül egy hétig mulatott itt. Endre is itt volt akkor egy nap: Húsvét után ismét dolga lesz Erdődön!?” Férfiak, férfiak, partiképesek, szórakoztatóak, reménytelenül szerelmesek, bohémak, egyelőre mindenki érdekes a társasági életben boldogan merítkező ifjú leánynak. A tavaszi zsongás minden fiatalt megérint, igaz és hamis híresztelések kapnak lábra, és lángra gyújtják vagy éppen lelohasztják az éppen arra fogékony lelkeket. A barátnői szeretet nagyon figyelmessé teszi Térey Marit, még véletlenül sem tenne barátnője kárára valamit is. „Kedves Júliám! – hangzik az eligazítást váró levél. – Leveled reggel tegnap kaptam, kerestetém a kívánt könyvet [azaz Petőfi összes költeményeinek 1847. március 15-én Emichnél megjelent kiadását–R. R.] mindenkinél, de sehol sem volt lelhető, irnod akartam, hogy nints Károlyba senkinek, de az ember nem várt. Ugyanis tegnap este a Pesti táskába kaptam ezen ide zárt könyvet, nékem volt czimezve, benn egy kis czédula feküdt, mellyben kér, néked elküldeni, ’s nevébe igen igen boldog házasesletet kívánni, mert úgy hallja, hogy férjhez mégy. – A tegnapi események Chaost szültek agyamba, azért nem irtam tegnap, mert nem tudtam mit. Korán reggel kedves Luizám halálát tudtam meg, utána a Te fel izgatott kedélyű leveled kaptam, melly fájdalommal növelte, mert szenvedni láttalak, ’s nem volt eszköz, hogy könnyebbitsek rajtad, estve Pe..fi könyvét kaptam azon pár sorokkal, melly keserű elszántságát mutatják ’s engem is sebzettek, mert Téged illet olly nem érdemlett vád. Ha most postanap van, rögtön feleltem volna P.-nek ’s megsemmisítettem volna vádját, néked szót sem tettem volna sorai s levelemről, ’s csak a váratlan meglepetést szereztem volna megjelenésével. –De egy levelemtől függ egész életed boldogsága, ’s magam tanács nélkül illy lépést bővebb megfontolás után tenni nem merék [...] tehát tőled Júlia várom a határozatot, adj egy szóval szabadságot, ’s én felelek P.-nek, bizd reám hogy mit?” Szerencsére akkorra már Júliában a szerelem kerekedett felül a lányos szégyenlősködéson és kacérkodáson, és felhatalmazta barátnőjét érzelmeinek közvetítésére. Ugyanehhez a leveléhez a kért kottákat is küldi, sajnos nem

említi meg, mellyeket. Csak azt, hogy 2 forint 3 garasba kerültek. „Kérlek, küld azon Paptól készített képet Horváthnak de ne késs, valami könyv vagy kottába, már egyszer kértelek, de mind eddig nem küldéd; Kedves Júlia tedd ezt meg, de jól, csak pár perczre áldozd figyelmed e tárgyra, Te jót tész vele.” (Megpróbálni kideríteni, hogy Júlia elküldte-e azt a képet neki! Nem ismerjük a Törökfalvi Pap Zsigmond által Júliáról festett képet.) Szendrey Júlia boldog lett, ehhez szükséges volt a saját merészsége, bátorsága, el merete hagyni a szülői házat és vállalni a bizonytalan jövőt. Térey Mari gyáva volt, boldogtalanság lett a büntetése. A következőket írja erről barátnőjének: „S ha zongora mellé ülök pár heteken át egyszer, mit érzek akkor? Mennyi mult szépség, mennyi boldog percz emléke áll előttem, s oh melly kin ezeknek emléke, mert mind veszte van a múltban, ’s belőlök nem nyerhetek egy ezred részét sem a jövő vagy jelenre. Ha úgy elfáradva, gondolat nélkül ülök sok ideig, egy leirhatatlan vágy emelkedik keblemben, ’s ez Téged látni, Téged átkarolni, ’s előtted elmondani mindent, mit írni soha sem lehet, hangozza. S midőn látom, hogy lehetetlenség mit kívánok, akkor látom milly kicsi az ember, még rosszabb fog jönni a jelennél, mert most nints senki, ki gondolataimról számot kér, de ha haza jön Anyám, látni fogja, hogy arczaim mennyire halaványak s parancsolni fogja, hogy mulassak, hogy örüljek, ha! ha! ha! akkor oh akkor lesz még vig a világ! – Egy kéréssem van Júliám: Tudod azon képet, mellyet Erdődről küldéd nekem? azt én neked biztos kéz által, de ki nem fogja tudni, mit visz, fel küldöm; fogadd el azt Tőlem Júliám szivesen, legyen azon kép közeledbe, ha én nem lehetek.” (Törökfalvi Pap Térey Mariról is festett képet, ez megvan, ma is látható a Petőfi Irodalmi Múzeum állandó kiállításában.)

A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának, illetve aprónyomtatvány-tárának anyagában két olyan anyag is van, amelyek vallanak Szendrey Júlia és a zene kapcsolatáról. Az egyik egy kotta, rajta egy megjegyzés: Szendrey Júliától kaptam 1863 évben Csiky Kálmánné Gössemy Etelka. A zeneszerző J. Schulhoff, a darab címe: Carneval de Venise, Velencei karnevál. A Petőfi-Társaság 1876-os pecsétje van rajta. Csiky Kálmán történeti és közjogi szakíró volt, a fővárosi történeti körökben jól ismert Horvát Árpáddal, Szendrey Júlia második férjével kapcsolatban állt. Innen adódhatott a feleségek ismeretsége is. Ennek révén kaphatott Csikyné ajándékba kottát Szendrey Júliától.

A másik egy kottáskönyv, a *Dalfüzérke válogatott népszerű dalokból*. Füzve: Kecskeméthy Csapó Dániel által. 2. füzér. Pesten, Emich Gusztáv sajátja. 1844. Szélessége: 10,5 cm, magassága: 14 cm. Régi ltsz. P. M. 1001/3. AJÁNLAT. Aranyozott, nyomtatott nagy betűkkel. Könyvminta: piros-fehér-zöld szalagdísszel. Egy angyalka tartja egyik kezében, a másikban virág. III–VIII számozott oldal. Dalkoszoru a magyar nép számára. Tartalma:

Szózat. Vörösmarty 3–6.

A virrasztók. II. aláírás nélkül 7–10.

Ha nap vagy. III. Vahot S. 14–16.

Csak magyarok legyünk! IV. Dalmady Győző. 17–19.

Ki volt nagyobb? V. Tóth Kálmán. 19–20.

Pro és contra. VI. 20–36. Lauka Gusztáv.

Temetés. VII. 37–40. Tompa Mihály.

Egy gondolat bánt engemet... 41–44. Petőfi Sándor.

Dalaim. 43–44. Petőfi Sándor.

Damyl hazája. 45–49. Zalár.

Arany János: A koldus honvéd. 50–53. Lábjegyzet: Arany János, nagy költőnk, e költeménye, bár még nem jelent meg nyomtatásban, országszerte elterjedt és már több hangversenyen szavaltatott is.

A székely nemzet pohora. 54–56. Thaly Kálmán.

Apotheosis. 1835. 57–61. a n. [Arany? Bizonyára nem, akkor Arany még gyerek volt.–R. R.] Szibinyáni Jánk. 62–64.

Éjjel. /5–69. Sárosy Gyula.

Vajda Hunyadon. I–II. 69–72. Petőfi Sándor

Tavaszdal. 73–74. Sárosy Gyula.

Hymnus. 75–78. Kölcsey.

7. Dana. Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!

16–32-ig azonban hiányzik. (Megnézni más könyvtárban is.)

33–34. után babám van a lábam helyett! Nem mindegy! Aláírás van kék ceruzával.

10. Dana. Szülőföldem’ szép határa! Aláírás nélkül szerepel az ismert Petőfi költemény.

Szendrey Júlia Ilona leányának ajánlotta a hazafias dalok gyűjteményét. Az ajánlás szövegét: beírni!<sup>33</sup>

Áttekintve a biedermeier hölgyek és a zene kapcsolatát, térjünk vissza Szendrey Júlia életrajzához.

Petőfi első levélbeli említése 1846. szeptember 22-én történt: „De most ígéretem főczéljáról, azaz a szombati napról kellene írnom, de... Mondani igen sokat tudnék felőle, de írni hogy kezdjek hozzá, azt nem tudom még. Tehát: szombaton délben jöttek: Petőfi, Papp Endre és Riskó, és elmentek délután 6 óraker. Ez a fő. Hogy jól mulattam, azt nevetséges volna még ide írnom: arról vagy is bizonyos vagy, hogy egy szóval, azaz hárommal: kedélyesen, erélyesen, szivélyesen. Hanem – figyelmet kérek!! – furcsán érzem magamat. Az a Petőfi gonosz egy fiu: oly szenvedélyesen tud az emberre nézni, hogy vigyázzon a baloldalára, különben annak ugy is tüzes lakosa fellázad ellene, és azt a száraz, hosszú, ily eseteknél tehetetlen házórt ugy kiveti onnan, hogy idő kell hozzá, míg ismét részt vehet az uralkodásban. Ezt nekem senki sem mondta, tehát ugy egy kicsit majd elkéstem a vigyázással. – (Most veszem észre, hogy még nem mondtam meg, hogy a házórt alatt az észt értem.)

Restaurációra P. ismét Károlyba lesz.

Ha tudnád, hogy örülök erre az időre!

Igazán, ha nem ösmerném magam jobban, azt hinném, hogy sz—s vagyok! De így avval vigasztalom magam, hogy majd elmulik.

De mégis borzadok tőle, ha elgondolom, hogy a lehetőség határain túl nincs, hogy komoly, tartós érzelem váljék belőle – jaj – költő! Talán büntetésül? Miért? Fogod kérdezni. Ha elbeszelném, azt mondhatnám végül: én arról nem tehetek...

De elég a bohóságból ennyi.”

<sup>33</sup> Sajnálatos módon Horvát Ilona keveset írt az édesanyjáról. 1889-ben megvédi ugyan anyja erkölceit, amikor Dekániné Vadadi Berta először a *Petőfiana* című évkönyvben *Visszaemlékezés Petőfi nejére* címmel vádaskodó, dehonosztáló cikket közöl Szendrey Júliáról, a Fővárosi Lapok pedig ismerteti ezt a képtelenségeket tartalmazó írást. Lásd Horváth Ilona levelét Mikes-Dernői 209. A jelek szerint nem volt írói elszánással megáldott hölgy. A tárgyak megőrzéséért és közgyűjteménybe adásáért azonban őt illeti a köszönet. (Özv. Mirkovszky Gézáné néven volt ismeretes a leltárkönyvben férje után.)

Az 1846. szeptember 29-i naplóbejegyzés felelősségérzetet mutat: itt van egy ifjú ember (Petőfi Sándor), aki megérdemli, hogy igaz szerelemmel szeressék. Ennek a feladatnak meg kell felelni. A viselkedése azonban nem egyértelmű, ugyanaz a kacérság, csöppnyi felelőtlen-ség jellemzi, mint minden tizenévesét. Naplójában szélsőséges hangulatokat átélő, rapszodikus hölgynek láttatja magát, a végzet asszonyának, aminek minden nő szereti képzelni és mutatni magát az életben legalább egyszer. A végzet asszonya azonban csak perzsel, de nem perzselődik meg, Szendrey Júliát azonban ugyanúgy megperzselte az első találkozás, mint Petőfi Sándort, még akkor is, ha női taktikából, ezt nem árulta el. De már a kezdet kezdetén beletalál a szerepbe, a feladatba, és kiválóan alakítja. Ő figyelmezteti Petőfit, hogy egy költő számára a legfontosabb a szabadság, mármint a szív és a lélek szabadsága, bármiféle érzelmi kötöttséget a költészete sýnlene meg. Aztán ha rossz feleséget találna választani, éppúgy megjárhatná, mint szegény Dayka Gábor. Dayka Gábor életét Kazinczy Ferenc kiadásából ismeri a süldő lány. A szerelem érzése egyszerűen szerelemszakértővé teszi a fiatal lányt, már tipizálni is tudja a szerelmi érzéseket: úgymint van a szív szerelme, ami a természet törvényei szerint alakul, van eleje és van vége, de létezhet a lélek szerelme, ami örök, nem fog rajta az idő.

Júlia érzi magában megszületni a szerelmet, de holmi pletykák, hogy Petőfi megmutatta barátainak a Júlia által neki írott leveleket, végtelenül és joggal elkeserítik. Térey Mari barátságába kapaszkodik, minden bánatát kiönti hűséges levelezőpartnerének. December 12-i levele szerint rátalált a neki való férfirra, de ő visszaélt bizalmával: „De csalatkozol Marim, ha azt hiszed, hogy fájdalmamat a világ okozza Oh nem! Én ezt most is oly szépnek látom, mint azelőtt; de egy ember kiméletlensége oka ennek; egy ember, kit végtelenül tudék szeretni, ha ez érzéssel még teljes eszmélete előtt vissza nem élt volna! – Na de semmi!”<sup>34</sup> (363.)

Beszámol barátnőjének a báli szezon apró-cseprő eseményeiről, de maga is ironikusan viszonyul élete e „nagy” eseményeihez.

Olvassuk most el a fiatal pár megismerkedésének történetét Petőfi tollából is. A fiatal lány szívesen vett részt a nagykárolyi bálokon, 1846. szeptember 8-án így ismerkedett meg Petőfi Sándorral, aki akkor barátai hívására a megyegyűlésre érkezett. A megismerkedésükről több kortársi visszaemlékezés maradt fenn. Egybehangzóan állítják, hogy már az első találkozáskor nagy hatással volt egymásra a két fiatal.

Szerencsére az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* IV. darabjában Nagykarólyról szólva megörökíti azt a nevezetes alkalmat is: „Végre – a mi felől már kétségbe kezdtem esni – csakugyan beértem Nagy-Károlyba. Kietlen prózai város, azon fölül még itt tavaly a nemeskeblű conservatív párt kortesek által agyon is akart veretni, s mind ezeknek dacára gyönyörrel vagyok benne, mert itt ismertem meg Juliskámat, a világ legdicsőbb leányát. Talán minden szerelmes ezt tartja kedveséről, de akárki merné ezt előttem állítani a magáéről, azt mondanám neki szembe... hazudsz, akkorát, mint Falstaff!... Barátom leírom őt neked, de a nap közepébe kellene mártani tollamat, hogy egész fényében és forróságában leírhasam lelkét!”<sup>35</sup> A fent hivatkozott úti levelekben, 1847. május 26-án részletesebben is megismerteti barátjával és persze a munka összes olvasójával Szendrey Júliát: „Dicső, dicső leány! Téged kerestelek ifjuságom kezdete óta. Oda mentem minden hölgyhöz, leborúltam mindenik előtt, és imádtam. Azt gondoltam,

<sup>34</sup> *Petőfi-adattár*. II. 29.

<sup>35</sup> Petőfi Sándor *Összes Művei*. V. köt. Petőfi Sándor *Vegyes Művei. Útirajzok, Naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*. Sajtó alá rendezte V. Nyilassy Vilma, Kiss József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. 49–50.

hogy te vagy. Midőn már térdeltem, akkor láttam, akkor láttam, hogy nem te vagy az, hogy az igaz isten helyett bálványt imádkok, s fölkeltem és tovább mentem. Végre megtaláltalak. Te vagy az édes csepp, ki meggyógyítod lelkemet, melyet méregkeverő sorsom olly sokáig öldökölt a kárhozat italával. Hála istennek, még nem jött későn az ellenméreg.

Dicső, dicső leány!

Kettő között kellett választania: szülei között és köztem.

Engemet választott.

Ő szeme fénye szüleinek, kik gyermekkorra óta minden gondolatát, minden vágyát kitálták és teljesíték, kik mindent adtak neki, csak rossz szót nem. Ott voltam más részről én... ismeretlen jövevény, kit sárral mázolt be az előítélet, és nyilaival lövöldözött meg a rágalom, és nem értem rá, így szólni hozzája: én nem olyan vagyok, a millyennek látszom, a millyennek a világ látni akar! S ő még is engemet választott. Oh e leányban isten lakik, ki belát az ember kebelébe, ki látja a tenger iszapos fölszíne alatt mélyen a tiszta gyöngyöket. Áldott legyen az ő neve, a milly áldott vagyok én ő általa.”<sup>36</sup> Megváltoztatta Petőfi életét ez a szerelem. Már nem a költészet töltötte be egész életét, helyükre kerültek az értékek: „Van kedvesem, ki szeret engem, van Juliskám, s az ő szemének egy futó pillantása többet ér, mint a dicsőség örökragyogású napja.”<sup>37</sup>

Júlia a megismerkedésük utáni külön töltött hónapokban lobban szerelemre. A távollét segíti hozzá, hogy megértse saját érzéseit. Ez az a szenvedélyes szerelem, amire neki szüksége van, ez az a kapcsolat, amelytől úgy érzi, az élete betöltötte hivatását. A decemberi Prielle Kornélia-epizód (egy debreceni színházi előadás, amelynek során a művésznő a jelen lévő költő kedvéért elénekelt annak egy dalát, aki utána boldog büszkeségében megkérte a kezét) egy időre megingatja Szendrey Júlia hitét a költő érzéseinek mélységében. Két hónap kemény szenvedés után megtörténik a félreértések eloszlatása, a kibékülés vagy a megbocsátás (Hiszen Petőfi mégiscsak el akarta venni Prielle Kornéliát! És ha véletlenül egy felekezethez tartoznak, az esküvő meg is történt volna). 1847. február 8-i bejegyzésében Szendrey Júlia lényegében szerelmet vall az ő költőjének: „Mi olly magasztos, mint földünk szerelme a nap iránt, és ez előképe az én szerelmemnek. Jól tudja ő nap kedvesének hűtlenségét, mikor ez őt elhagyja, de mégis szereti őt, mert lelkévé vált szerelme. Nézd, mint borúl el bánatában, ha nem láthatja őt, elsötétül a féltés rémteljes fájalmában, ha ez elválik tőle; de mint örül, ha az reggel ismét visszajő, fájdalomkönyüi, mellyeket kedvese távolléte miatt sírt, egyszerre az öröm ragyogó harmatává lesznek, mig azt a nap forró csókjai föl nem szárítják; s ekkor olly epedve tárja elébe legszebb virágait, nem gondolva vele, ha azok az égető sugarak, a lángoló szenvedély és a boldogság özöne alatt elhervadnak is, hisz csak kedvese számára neveli őket, neveli könnyeivel is, csakhogy szerelmesének örömét szaporíthassa.

Oh lásd, így szeretlek én, mint lelkem mennyországát, szeretlek, mint földi üdvösségem teremtményét. Ha téged nem bírhatnának, elsötétülne életem, de rémes éjjelét nem vigasztalhatnák csillagok, hanem a fájdalom tépné szét szívemet, és szabadulásért könyörgésem az átok visszapattanó szavai lennének. Most tudod, mennyire szeretlek! Tudod, mennyire bírod szívem minden érzeményét, lelkem minden gondolatát; – De hátha talán elveszti becsét szerelmem már most előtted, mert forró lelkednek nem kell többet érte küzdeni! –,

<sup>36</sup> Uo. 53.

<sup>37</sup> Uo. 69.

Márciusi levelei arra utalnak, hogy Petőfivel már nem foglalkozik, a szatmári társasági eseményeket követi, és egy régi udvarlójával foglalkozik, Uray Endrével. Bár egy utalás azért van Petőfire: „hideg voltam, mint a jég, minden erőlködésem daczára oly hideg, hogy csak (nagy) Ő-m forró, szenvedélyes lelke nem fagyott volna meg közelemben.” (368.) Március 27-i levele tanúsága szerint azonban újra türelmetlenül várja Petőfit. 1847. április 24-én már arról számol be: „Csak pár sort írhatok, de ezek rám nézve fontosabbak, mint a világ valamennyi szónokának beszédei.”

A költő szerelme felszínre hozta Szendrey Júlia szenvedélyes természetét. Az addig a fiatal nők átlagos életét élő vidéki leányka felnő, és felméri, hogy élete boldogsága a kezében van, nem szabad elveszítene. A következőket írja 1847. március 11-én: „Mi a szerelem? Könyv, mellynek eredetijét véli minden szerelmes olvashatni, s csak midőn vége van, látják legtöbben, hogy biz ez is csak másolása volt ama magasztos szent érzetnek, mellyről annyian beszélnek, de többnyire csak hallás után, hogy aztán magok is azt hiszik, hogy eredetije a sok másolásban végképp' elhasználódott. De nem így van, mert léteznek kiválasztottjai az égnek, kik ezt megismerhetik, s mint életök egy magas emlékét viszik lelkeikkel egy szebb életbe át.”<sup>38</sup> Már nem csak a maga érzéseiről, hanem egész nemének élethivatásáról nyilatkozik 1847. március 27-én: „A nő, ha nem ismeri a szerelmet, méltán kérheti a végzettől: mért teremtettél engem? A nő élete csak szeretet által lehet becses; csak a szerelem adhatja meg ő neki azon dicső kört, mellyben élnie boldogság és öröm legyen.”<sup>39</sup> Mindenképpen vége a nyugodt, ábrándozós, vidéki életnek, hamar tisztába kell jönnie érzelmeivel, és kemény döntést kell hoznia, ami egész további életére meghatározó hatással lesz.

A jegyespár nem kívánta megvárni a háromszori kihirdetést, ezért kérelemmel kellett fordulniuk a szatmári püspökhöz. A kérelmet az erdői plébános adta elő: (a latin szöveg fordítása) „Püspök Úr Őexcellentiája Nagytiszteletű szatmári Egyházmegyei Hivatalának átadandó legalázatosabb hivatalos felterjesztés és kérelem. Szatmárott. Az erdői lelkészi hivatalból.— Alázatos felirat! Az evangélikus vallású jeles Petőfi Sándor úr, eljegyezvén magának jövődöbéli élettársul a szépmeményű erdői római katolikus Szendrey Júlia kisasszonyt, tekintetes Szendrey Ignác jószágigazgató úr leányát, a jegyesek az egyház előírása szerinti előzetes háromszori kihirdetés mellőzésevel óhajtának a házasság kötelékében egyesülni; a vőlegény a maga részéről e célra már dispenczió és elbocsátó levél birtokában lévén, ugyanezt a menyasszony részéről is bírní kívánják; ennélfogva alázatosan könyörögnek Püspök Úr Őexcellentiájának, hogy a háromszori kihirdetés alól őt is felmenteni kegyeskedjék. Amely kegyet a menyasszony töredelmes lélekkel és leányi alázattal a szent kezet csókolva annál nagyobb bizalommal kéri, mert minden reménye megvan arra, hogy a vőlegényét a reverzális megadására és mindkét nemű gyermekeiknek a katolikus vallásban való nevelésére szigorú kötelezettséggel sikeresen rábírhassa. Kelt Erdődön, 1847. aug. 18-án Kalos István erdői plébános sk.”<sup>40</sup>

Ez a személyes találkozások és a levélváltások során szerelemmé mélyülő kapcsolat arra vezette az akkor még csak 19 éves leányt, hogy apai áldás nélkül, csak az édesanyja és a tanúk jelenlétében házasságot kössön a biztos egzisztenciával nem rendelkező, de már országos hírv

<sup>38</sup> Ez a bejegyzés a Mikes-féle kiadásban nem található, lásd a Szathmáry-féle kiadásban, illetve kéziratban 51–52.

<sup>39</sup> Ezt a bejegyzést eddig Mikes közlésében nem sikerült megtalálni. Közlöm a kézirat és Szathmáry Éva kiadása alapján 52.

<sup>40</sup> A szöveg közlése: *Petőfi-adattár*. III. A magyar irodalomtörténet forrásai 15. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kiss József. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, Bp. 1992. 84.

költővel. Az esküvőre megismerkedésük első évfordulóján, 1847. szeptember 8-án került sor az erdői evangélikus templomban, a házasságkötés bejegyzésre került az anyakönyvbe, ami ma Nagybányán, az Állami Levéltárban található.

„Kristus Urunk Születése után 1847. Évbenn

Nap hava: 8 Septembr[is]

A házasságba öszve adattak:

Vezeték és kereszt-nevök, hit-vallások: Tiszt[elt]. Petőfy Sándor Úr Agostoni hit vallásu, Szendrei Julia Rom. Cath.

Élet Nemök Származások és Lak helyyek: Nötelen Félegyházi – hajadon Erdődi. Pest.

A Tanuk Vezeték és Kereszt Nevek, élet nemek: Tisztelt Lauka Josef Úr – Sas Károly Úr.

Az öszve adó egyházi személy: Kalos István Erdődi Lelkész Reversalis mellett

A hirdetések vagy más akadályoktól fel mentés el-botsájtás:

Háromszori hirdetéstől felmentettek, A vő elbotsájtatt

Észrevételek: A menyasszonyt Koltora viszik onnan Pestre mennek.<sup>741</sup>

Az esküvő leírását (1847. szeptember 8.) vegyük a költőtől, tehetnénk másképp is, hiszen Szendrey Ignác írónka, Lauka Gusztáv is megörökítette: „Esküvőnk középkori regényességgel ment végbe: az erdődi vár kápolnájában korán reggel. Szerettünk volna, én is menyasszonyom is, helyhez és alkalomhoz illő, komoly és ünnepélyes arcot öltetni, de sehogy sem sikerült, folyvást mosolyogtunk egymásra, s ha én olyan szépen mosolyogtam, mint menyasszonyom, úgy esküszöm neked, hogy egy angyalfestő képiró előtt a legtökéletesebb mintául szolgálhattam volna. A mint az esküvesi hókusz-pókusznak vége lett, rögtön kocsira ültünk, s vágattunk ide Koltóra.”<sup>742</sup>

Szendrey Júlia hagyatékából előkerült egy levéltöredék Petőfi keze írásával (de az asszony szövege!) és az apának egy levele, amelyből kiderül, hogy ez már a harmadik volt. Ezeket most közöljük:

„Még arról szól édes apám, hogy egykedvűen távoztam el hazulról, minden megilletődés nélkül. Hogy ez úgy látszott, igen természetes; a büszkeség adott erre erőt nekem. Bocsásson meg, kedves atyám, hogy e szót használom, és bocsásson meg, ha megsérteném következő nyilatkozatommal, mit szeretnék elkerülni, hogy maradjon e kínos mult földve, miként azért éppen előbb esdtem. ... de szükséges, mert fáj, hogy ez elváláskori egykedvűségemet szeretethiánynak magyarázzák szüleim. Tehát: látva milly hidegen, megvetően bánnak édes apám és anyám Sándorommal, jövődő férjemmel, ki iránti szerelmem adta egyedül az erőt le nem roskadni annyi küzdelem alatt, őt láttam illy helyzetben, őt, ki minden szegénysége, nélkülözéseivel mellet soha megvetést, megaláztatást nem tűrt és nem tűrhet soha, már mint költő sem, ha egyéb tulajdonságait nem nézzük is – őt láttam illy helyzetben, férjemet, kit áldani annyi mint engem áldani, kit eltaszítani annyi mint engem eltaszítani – ezt látva önkénytelenül éreztem, hogy csak csüggedetlenségemmel pótolhatom ki neki, mit más részről szenvedett. És ő ölelve közeledett édes apámhoz és visszaútasított – ekkor összehuzódni éreztem szívemet, és keserű gyönyört éreztem vidám arczczal jó kedvvel távozni onnan, hova talán többé vissza nem térhetek.”

<sup>41</sup> Uo. 85.

<sup>42</sup> Uo.

„Kedves leányom!

Erdőd, Jan.: 6. 848.

Tellyesitem kívánságodat – felelek hamar, bár röviden, mert időm és kedélyem határozzák, -- utolsó soraidra, --: 's ezt, ismét óhajtom – gyermekim 's így erántad is a természettől nyert atyai szeretetem zálogául magyarázd, mely természetes hajlam hogy nem vak, hanem az egyének tulajdonaihoz alkalmazott, és így a gyermekek viszonti kifejtési szokott hajlamához erányozva fejlődhetik és mutakozhatik maga eredetiségében és fokozatában, azt magyaráznom előtted, kit az Isten nem csak érzékkel, de ésszel is megáldott – felesleges, -- és ezért minden gyermek csak tetteivel kifejtett érzelmihez mérsékelt érzelmeket várhat, és követelhet, – természetes.

Kedves leányom! Én nem akarom ugyan fejtegetni a multakat, -- de mégis töllem mint atyától várhatván csak nyílt, és őszinte nyilatkozatokat, -- ki kell mondanom, hogy össze hasonlítva halgatásunkat megszakasztott én és te első leveleidet, nem vártam miként te magadat némüképpen is hibásnak el ne esmerd, mert hogy gyermek, midőn szüleinek ir – levelében se magárúl, se szüleirúl, se testvéreirúl, se az éppen akkor hevenyében kapottakrúl nem tesz említést – az mégis csak hibáska, 's ki ezek közül egyet sem esmér el – ládd édes leányom! Én még most sem tudom, ámbár az általvevők és adók jellemeirúl a kétkedésnek még csak morzsáját sem érzem, vallyon megkaptad-é azokat, miket én néked Pesten vettem és hagytam? talán ezt mégis jó lett volna érinteni, ha nem megköszönni; ebbe is fekszik valami – legaláb –

Aztán továbbá édes leányom! ládd én mind két levelemben meg emlékeztem férjedrúl, és – de ezt hadjuk, mert tán tolakodásnak mondódhatnak –

Mi utolsó elválásunkat illeti: hogy férjedet eltaszítottam, – ez ferde állítás és gondolat, – tettemet világosan meg fejthette azon férjednek is nyíltan kimondott érzésem, hogy az előzmények után ne várjon rögtön akkor kiengesztelődést, mert én akkor érzésnélküli ember volnék, – de adjunk időt, és ha ez az előzményekkel ellenkezőt mutatand, – nyitva állandnak, – ha elfogadhatnak – karjaim! Hogy kívánhattál tehát te töllem akkor többet, – mert édes leányom! ha férjed mint költő nem tür lealáztatást, én mint ember sem, – annál inkább mint atya nem türhetem azt, – hasonlítást kell vala tenned az előzmények és következmények között, 's ezekből itélni – tudom a Sztírás szavait 'Et propter quam dimittet homo patrem et matrem suam, et adhaerebit uxori suae s. a. t.' és ezt méltányolom is, – de ez nem zárja ki azért a gyermeki szeretetet, és az ezt követni szokott elválás fájalmát!!! – Irod továbbá, miként nem kínáltalak meg segedelemmel, – fiam! ez megbántás lett volna férjedre nézve, én legalább annak vettem volna ha házassodásom első heteiben sem tudtam volna legalább ha más ezt tette volna fel róllam, a nyomortól nőmet megmenteni, – és nyomorral gondolkozni mindjárt elejénte!!! – ugy hiszem, ez tölled is ábránd, egy kis elmefuttatás, – de hogy ezt kelle hinned, hogy: nem igen szánának szüleid, ha vagy testileg vagy lelkileg el kellett volna veszned; – ez már tulságos ábránd, és szüleidre keserves sértés! –

De hadján mindezeket, – utallak a mondottakra, – és midőn szerető atyádnak irom magamat, egyszersmind megfontolónak, és a gyermeki vonzódást mérlegezőnek, és magamat ehhez alkalmazónak gondolj – utallak mondom azokra, miket mind néked, mind férjednek nyilatkoztattam 's a szerint számítsd a jövőndöt – de mindenesetre óhajtánám, ha tisztába jönnél, és megkülönböztédnéd két hideg vérü esmeretlen – baráti, – és szüle és gyermeki kötelességek közötti különbséget, –

És ime! midőn elől rövidnek gondolám magamat, 3 lapot tele írva hosszura terjedtem – magam sem tehetek róla, hogy veled hosszas kívánok lenni, 's Isten engedje! mindég hosszú!!!!



Mínyáján egészségesek vagyunk – adja a jó Isten, hogy Ti is ezt mondhattátok – Gyulánk irt már kétszer németül – egészséges Marika is –.

Üdvöt, és minden jót ez új évben néked és férjednek – kívánja

Szerető Atyád-tok

Sz.

Szendrey Júlia 1848–49-ben mindenben támogatta férjét. Március 15-e előtti éjszakáról olvashatjuk a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* című műben: „Az éj nagy részét ébren töltöttem feleségemmel együtt, bátor, lelkesítő, imádott kis feleségemmel, ki mindig buzdítólag áll gondolataim, terveim előtt, mint a hadsereg előtt a magasra emelt zászló.”<sup>43</sup> Néhány nappal korábban, amikor a *Nemzeti dalt* írta, „felesége(m) a másik asztalnál nemzeti fejkötőt varrt magának”. 1848 júniusában a szabadszállási követválasztáskor jóakarói Petőfit el akarták tanácsolni attól, hogy bemenjen a városba. Ő hajlamos lett volna visszafordulni, hogy állapotos feleségét ne tegye ki botrányos jeleneteknek, „*de ő határozottan azt felelte, hogy nem megyünk, itt fogunk maradni, itt kell maradnunk; ha agyon akarnak bennünket verni, jól van, verjenek agyon, hanem azt ne mondassa senki, hogy te hátráltál*”.<sup>44</sup> 1849 nyarán Mezőberényben, amikor Petőfit újra harcba hívta Egressy Gábor színész és Kiss Ernő, megkérdezte a feleségét, mit tegyen, ő azt válaszolta, akármit is dönt, ő követni fogja.

Szendrey Ignác büszke lehetett lányaira. Magában, utólag talán megbékélt első gyermeke szókimondó, önérzetes első férjével is, mindenesetre családjáról gondoskodott életük végéig, hiszen ő túlélte feleségét, lányait, fiát, első unokáját, Petőfi Zoltánt. Második vejére, Júlia leánya második férjére (eleinte) ugyancsak büszke lehetett, hiszen köztisztelőnek örvendő, egyetemi tanár volt. Második leánya, Mária férje is költő, szerkesztő, Gyulai Pál, ugyanakkor biztos jövedelemmel rendelkező tanárember volt.

#### “The Most Bodacious Woman of Hungary”. Júlia Szendrey’s Life and Activity

*Keywords: Júlia Szendrey, Sándor Petőfi, author, translator*

The author has dealt with Júlia Szendrey’s life and her career, who was the wife of the Hungarian poet, Sándor Petőfi, and after his death she married to Árpád Horvát.

The study aims to prove that this woman, who died before the 40th years of age, was not only the devoted wife of our greatest poet and the obedient wife of Mr. Horvát for many years, and the mother of three children but she was a poet and writer.

<sup>43</sup> PÖM V. köt. 80—81.

<sup>44</sup> Uo. 101.

Nagy Éva

## Szól a rádió és televízió, de nem mindegy, hogyan

### A szöveg kommunikativitása a romániai magyar audiovizuális médiában. Beszédtechnikai és kiejtési problémák a rádió/tv bemondóinak gyakorlatában

Beszéd közben elsődleges célunk természetesen az, hogy megértsenek bennünket. De mivel a beszéd maga igen bonyolult idegi-fiziológiai folyamat, melynek számos összetevője van, nem lényegtelen, hogy beszéd közben még kiejtésünkre is tudatosan kell-e figyelniünk, vagy nem.

Minthogy a nyelv szakadatlanul változik, és használatában sokféle, e dolgozatban az volt a célom, hogy a rádiós és tévés szöveg helyes és helytelen mérlegelésére, az alkalomhoz illő árnyalt kifejezés kialakításának módszereire vezessem rá az olvasót/hallgatót, mindezt példákkal támasztva alá. Dolgozatomnak egyes fejezetei, hol ismereteket közölnek anyanyelvünkről, hol példákat tárnak fel, vagy a szép és helyes „előadás”, „fogalmazás” kérdését taglalják.

A televíziózás elterjedésével ideig-óráig felvetődött a kérdés: vajon a tévé nem fogja háttérbe szorítani a rádiót? Az eltelt időszakban beigazolódtott, hogy mindkettőre szükség van – nem egymás ellen, hanem egymást kiegészítve léteznek, mindkettőnek jól behatárolt (műszakilag is mérhető) helye van a médiában. Az azonban biztos, hogy a rádiósoknak éppen a televízió hatására kellett újragondolniuk a maguk műfaját. Meg kellett újulnia a rádiós szövegek formanyelvének.

Ma már világos: a televízió nem nyomja el a rádiót. Kedvezően (is) hat rá. Például úgy formálja a „rádiósnyelvet”, hogy – mivel működése folytán nőtt a képernyőgazdák vizuális kultúrája és igénye – képszerűbb, szemléletesebb fogalmazásra ösztönzi a rádiósokat. A „szemrevaló” beszéd tetszik a hallgatóknak. Ízig vérig, vagyis teljes műfaji azonosulással korszerű rádiós az, aki helyes, tiszta és szép beszédével ki tudja vetíteni a „látványinformációt” a hallgatók belső kép(zelet)ernyőjére. *A szó* olyan megjelenítő eszköz, mint a festő kezében az ecset, amellyel a síkon a dimenziókat képes érzékeltetni. A látványt *szavakkal is* lehet ecsetelni, lefesteni. Mert mindenre „*képes*” a beszéd, csak képes legyen az ember a szavak ügyes használatára.

A tévé szöveg nélkül, csupán a képek nyelvén is tud információt közvetíteni, míg a rádióban az auditív hatás teremti meg a potenciális élményt. Ez képszerűbb, szemléletesebb fogalmazásra kényszeríti a rádiós nyelvet, hiszen végül is a rádiós szöveg látványinformációt „utánoz” hanggal. A rádióból szóló hang színe, ereje, magassága, a beszédtempó, az artikuláció, a hangsúlyozás mind-mind része az információnak. Ezért fejlődhetett külön úton a rádiós szöveg és a rádióbemondó beszéde mint a médiatudomány ága.

Beszélni minden egészséges ember tud, de különféle beszédhelyzetekben az alkalomnak megfelelően megszólalni, a beszédhelyzetet hangszín, hangerő, beszédtempó stb. segítségével

„hallatni/láttatni” a hallgatóval már csak a profik, a szakmabeliek tudják. A nyilvános megszólalásnak megvannak a maga szabályai: mennyire kell átélnie a szöveget a bemondónak, mi jobb, ha azonosul vele, vagy ha távolságtartóan kívülálló? Tud-e parancsolni az érzelmeinek, vagy az emóció hatására gyorsabban lélegzik, és fokozza a beszédtempót, emeli a hangot, növeli a hangerőt (például sportközvetítéskor)? Kérdez-e a kérdő mondatával, és mennyi szünetet kell/szabad beiktatnia a folyamatos szövegbe? Mi az értelmi/logikai, illetve az érzelmi hangsúly szerepe? Hogyan befolyásolja a beszéd dallamát a szó-, a mondat- és a szöveghangsúly?

Mindezen kérdésekre keresek választ előadásomban, a teljesség igénye nélkül.

Vannak olyan sajátos tényezők, amelyek csak a rádióban/televízióban okoznak gondot. Ilyenek például a beszéd dinamikai változásai. Ezeket a mikrofon érzékenyen – „veszi” és továbbítja a hallgatónak. Ugyancsak fontos a légzéstechnikai megoldások legfinomabb árnyalatainak kidolgozása, hiszen a mikrofon a levegő súrlódásának zörejét felerősíti, akár az inspirációs levegő okozza azt, akár a beszéd levegőnyomásának intenzitása. Ezekhez még hozzávehetjük azokat a lélektani hatásokat is, amelyek a láthatatlan közönséghez szóló szöveg értelmi és érzelmi megelevenítése közben hatnak az előadóra.

A rádió/tv-bemondó feladata általában az, hogy írott szöveget mondjon el. Látszólag mi sem könnyebb ennél. Valójában azonban alapos felkészülést, hosszas előtanulmányokat igénylő feladat éppen az írott és a beszélt nyelv különbözősége miatt.

A rádió/tévészerűséget mint műfajt, a rádió/tv részére dolgozó írók, újságírók vagy más téren működő szakemberek nagy része nem mérlegeli.

Az írott, vizuálisan is követhető értekezés, előadás, hír, kommentár, glossza vagy vezércikk elbírja a többszörösen bővített mondatokat, a körmondatos tudományos nyelvezetet. Élőbeszédre azonban csak a tö- vagy az egyszerű bővített mondat alkalmas, a többszörös alá- vagy mellérendelés nem.

Az írott szöveget a rádió/tv műfajában alá kell rendelni az igényes beszélt nyelv követelményeinek. Ez a nyelvi norma tekintetében a „közlő próza” szintjén működik, amely fogalmazásban és artikulációban precízebb forma, és amelynek alapja az auditív hatásokat elsődlegesen értékelő „ideális szörendi képlet”, ahogyan Deme László nyelvész mondja.

A tapasztalatok révén a szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy kevés olyan ember van, akit minden beszédtechnikai előképzés nélkül a rádió/tv mikrofonja elé állíthatnánk.

Ahhoz, hogy szépen tudjunk beszélni, először meg kell tanulnunk jól, helyes technikával beszélni, és csak azután foglalkozhatunk kiejtési problémákkal.

A rádió/tv bemondóinak esetében szükség van arra, hogy állandó figyelemmel kísérjék egymás munkáját is, és szakszerű irányítással csiszolják az időszakonként jelentkező és a köznapi életből óhatatlanul átkerülő hanglejtési, hangsúlyozási billenéseket. A kiejtésben a helyesírási szabályzat előírásaihoz kell igazodni. Miért fedezhetünk fel a hivatásos előadók beszédében bizonyos hibákat? A legfőbb okok a következők:

a) A felkészülés korlátozott lehetőségei. Egy híranyag átoltására általában egyszer van lehetőség, és ez nem elegendő ahhoz, hogy a szöveget a mondanivaló követelményeinek megfelelően tudjuk emlékezetünkben rögzíteni. Amíg az előadó megtanulhatja, a színész többször is elpróbálhatja szövegét, a bemondónak bizonyos mértékig – a megoldások szempontjából – improvizálnia kell. Egy bonyolultabb mondatszerkezet így könnyen kikölkentheti ritmusából, ez pedig az esetek többségében hanglejtési rendellenességekben jelentkezik, sőt hangsúlyeltolódást is okozhat.

b) A szereplés lámpaláza, az izgalom, a testi és lelki görcs nemcsak a nyelvbottlást – a közismert „baki”-t szüli, de bénítólag hat a beszéd folyamatot létrehozó szervek összmunkájára is: hadarásra késztet vagy egyéb aritmikus beszédre. Fokozza a lámpalázat a felelősség érzete, javításra ugyanis alig van lehetőség.

c) Kisebb alkati hiba, néha a kellő rátermettség hiánya zavarja a magasabb fokú beszédtechnika helyes kifejlődését. Például légzéstechnikai nehézségek, artikulációs merevségek vagy a gége rendellenes működése.

d) Stílus nehézségek is gátolhatják a könnyen pergő, szép beszédet. A készen kapott szöveg megelevenítése mindenkor nehéz, de különösen akkor, ha stílusa inkább olvasásra, mintsem elmondásra alkalmas. Gyakran lapossá teszi a fogalmazást a hosszú éveken át egyazon témakörben mozgó szöveg anyaga, egyben sematikussá magát a bemondói munkát. Köztudomású, hogy bármelyik bemondó képes öt percig fejből „híreket” mondani.

e) Az író-/számítógépeken hiányoznak az ékezetek (í, ú, ű stb.).

f) A hivatásos beszélő is rendszerint az ország átlagos beszédműveltségi színvonaláról indult, s ez ma még nem mondható magasnak.

g) A külső hatás, a közélet napi beszédakusztikai élménye oly erős, hogy csak az állandó beszédtechnikai gyakorlat képes azok erejét ellensúlyozni.

Az említett kiejtési hibák közül, íme néhány szó a legfontosabbokról és a rádió/televízió bemondóinak gyakorlatában leggyakrabban ismétlődőkről.

Az első csoportba foglaljuk a beszédhangok kiejtési hibáit. A szép beszéd kiindulópontja a beszédhangok színének tiszta ejtése. Nagyon sok hangtorzulást tapasztalunk. Közismert és nagyon elterjedt az é-bé háló, ún. rikkancs á: újság. De ha a torzulás nem is ilyen fülsértő mindig, azért a magyar magánhangzók kisebb-nagyobb színeltérése eléggé gyakori jelenség. Néha a szájüreg alkata már eleve elősegíti a színtorzulást, s ilyenkor a javítás is nehezebb. Máskor pedig enyhe artikulációs működés következtében az egyes magánhangzók nyitottabban szólnak meg. Fokozottabb mértékben nyilvánul ez meg az ajakkerítéses hangoknál; ilyeneket lehet hallani: „Ítt voltam. Odvarhelyre otazott.”

Ennek ellentéte a zártszájú beszéd, s ez igen sűrűn kapcsolódik az affektáltnak minősített kiejtéshez. Ilyenkor a magas állkapocsállás együtt jár a magas nyelvállással, s a „kedves hallgatóink”-ból, „kérdés hallgotúink” lesz. Kétségtelen, hogy tájnyelvi emlékek is belejátszanak a már nagyjából köznyelvvé vált kiejtésbe, de ha a zalai vagy székely ember ízes nyelvjárású nyilatkozatát elfogadjuk is, a rádió és televízió bemondójától, riportertől irodalmi igényű köznyelvi kiejtést várunk.

A mássalhangzók hibás ejtését a szigmatizmus néven ismert „népbetegséggel” kell kezdeni. Az sz, z, s, zs réshangok és a c, dz, cs, dzs affrikáták torzult megjelenésének száma szinte lemérhetetlen. Javításuk azért olyan nehéz, mert az így beszélők túlnyomó többsége még a hiba bemutatásakor sem érzékeli a helyes és a rossz közti különbséget. A rádióban/televízióban még nehezebbé teszi a javító munkát az, hogy a mikrofon nem egyöntetűen jelzi a sziszegő hangok hibáit. Ezeknek a hangoknak a levegőnyomása oly mértékben befolyásolja a mikrofonvételt, hogy, némely torzult sziszegőt helyes hangszínnel közvetít, viszont máskor az első beszédben tisztán megszólaló szigmát torzultan adja vissza. Ezért a mikrofon közvetítésével megszólaló szigmatizmust különleges módon kell kezelnünk és javítanunk.

Fontos megemlíteni a mássalhangzók időtartamának teljesen szeszélyes ejtési módozatait. Különösen a hosszú mássalhangzók rövid megjelenési formája harapódzott el: *eben, aban, ere,*

*ara, halotam, kelene.* Szintén gyakoriak az *édessen, kedvessen, ujjabb, órakkor, önnáló, tölle, bellöle* alakú ejtések.

Teljes zavart tapasztalhatunk a hivatásosok (például rádiósok, tévések) beszédében is az *egy* szó és továbbképzéseinek ejtésében. Tudjuk, hogy hosszú *gy*-vel ejtjük a következőket: *együtt, egyes, egyet* stb. Ugyancsak hosszú *gy*-vel ejtjük az *egyelőre*, de röviddel az *egyenlőre* szót.

Irodalmi igényű ejtésben megengedhetetlen az *á* hang utáni hosszú *l* rövid ejtése: *állam* helyett *álam*.

Egy másik közismert betűejtési hiba az *l+j* kiejtése. Nagyon nehezen különböztetik meg a kötelező teljes hasonulást (mint például az igéknél: *éljen, váljon, halljuk* – helyes kiejtéssel: *éjjen, vájjon, hajjuk*; kivétel a *tolja*, melyet így ejtjük is) a nem hasonló *l+j*-től (karneválja, ideálja stb) és szinte alig halljuk a harmadik (mintegy átmeneti) ejtési mód helyes megoldását az ilyen és hasonló szavak kiejtésében: *aljas, teljes* (a két hang nem hasonul teljesen, de nem is válik tökéletesen ketté).

A magyar nyelvű rádió- és televízióadások kiejtési problémái között „előkelő” helyet foglal el az idegen nevek és szavak kiejtése és hangsúlyozása. A legfontosabb szempontok a következők: az idegen szavakat sem fonetikusán, sem hanglejtésükben nem ejtjük tökéletesen úgy, ahogyan az az átadó nyelvben rejlik. A helyes ejtés fonetikusán közelíti meg az eredetit: *Bétoven, Sékszpir* stb.

Az eredeti fonetikai ejtés és dallamvonal affektálnak hat és kívül esik azon a határon, amelyet a magyar fül még egységes magyar beszédnek fog fel. Az idegen név különösen akkor okoz kiejtési gondot, ha mondatbeli, esetleg ragozott szerepében beszédtechnikailag nehezen oldható meg, például az ilyen mondatban: „...*útban Genf felé*” majdnem érthetetlen. A megoldás az, hogy lelassított tempóval hosszú *é*-ket ejtünk, s a hang másik felét új nyomatékkal indítjuk. Ez az egyetlen példa is arra figyelmezteti a szerkesztőket, hogy *másképpen lehet írni olvasásra szánt szöveget és másképpen kell fogalmazni az elmondásra szánt textust*.

A közéletű idegen szavakat magyarosan kell ejteni: *akadémia, balett*. A rádió/ televízió egyes adásainak rendezőire, szerkesztőire vár az a feladat, hogy az idegen szavak, nevek ejtését megbeszéljék a „szereplőkkel”.

A beszédfolyamat hibái az előzőnél sokkal több egyéni, alkati, beidegzési problémát vetnek fel. Ebbe a csoportba tartoznak a hadarás, pattogás, a tempó és ritmus egyéni hibái, valamint más, a hangadással mint folyamattal kapcsolatos rendellenességek.

A pszichés eredetű kisebb hadarási tünetek megjelenése általánosnak mondható. Tudjuk, hogy hadaráson nem gyors beszédet értünk, hanem aritmikus beszédfolyamatot: hangokat, szótagokat, néha egész szavakat nyelnek el a beszélők. Így lesz például „rendességek”, „rendellenességek” helyett.

A pattogásnak nevezett ritmushiba úgy keletkezik, hogy a beszélő nem különbözteti meg ejtésében a hosszú és a rövid szótagokat, s nagyjából minden szótagot röviden ejt.

A lepegés éppen ennek az ellentéte: minden szótag megközelítőleg egyforma hosszúsággal jelenik meg. Érdekes megfigyelni, hogy a gemináták ebben a nyújtott ejtésben aránylag röviden hangzanak: „*Aban látom enek fontosságát*.”

Ferenczy Géza főleg nők beszédében figyelte meg a „nyekergésnek” mondott hibát. Ez abból keletkezik, hogy némelyik női hang nem képes a mondatvégek „pont”-megoldásainak mélységét érzékeltetni; bizonyos mélységen alul már nem zárnak a hangajkak. Emiatt a fonációs hiba miatt a hangajkak már nem tudnak hangmagasságot érzékeltető zöngét létrehozni, csak zörejt

okozó bizonytalan magasságú rezgést: ez a recsegés, vagyis a *nyekergés*, amely a mikrofon előtti mélyebb és halkabb beszédben sűrűn jelentkezik. Ez a kisebb feszültség okozza néha a szövegek, mondatvégek elnyelését is.

Egy másik csoportba tartoznak a hangsúlyozási s a vele szoros kapcsolatban levő hanglejtési hibák. A fő és a mellékhangsúlyok helytelen elhelyezése magyartalan dallamvonalat alakít ki. Elterjedt mód a mikrofon előtt a magyaros hanglejtéstől távol álló, egyetlen magasságban mozgó, monoton dallamvonal. A mikrofon közelsége nagyon csábít erre az egyhangúságra, a beidegzett séma pedig tönkreteszi a gondolat szuggesztív közlésének lehetőségét is.

Mindezen megállapításokból következik, hogy nem elég a hibák tételes felsorolása, a „diagnózis” megállapítása. A baj az, hogy az illető személy nem hallja a hibát, mert olyan belső hallása alakult ki, amely saját beszédének minden rendellenességét is helyesnek érzi. Így a „diagnózis” megállapítása után a legfontosabb munka kell hogy következzen: a gyógyítás, az átalakítás, a tanítás módja, a „terápia”.

A szöveg megszólaltatóinak több felkészülési időt kellene adni. Ugyanakkor fontos, ha a hírszerkesztők nem tévés újságírói, hanem tévés újságbeszélői továbbképzést kapnának. Ennek egyik része lehetne a szájra-fülre fogalmazás követelményeinek megismerése, másik része beszédtechnikai és beszédstílus tanfolyam, hogy a hírrírók füle, belső hallása is kifejlődjön a beszédírás érdekében. Ugyancsak ehhez a kérdéskörhöz tartozik, hogy állandó (tovább)képzéssel tanítani-nevelni kell az új munkatársakat. (Még olyan formában is, hogy minden új munkatársnak meg kellene ismerkednie a tévés/rádiós írás és beszéd eléggé gazdag irodalmával.) Nem utolsósorban pedig egy nem új és már többször is kudarcba fúlt javaslat: párbeszédet kellene kialakítani néhány bemondóval, olyanokkal, akik a kölcsönös és közös gondokról érdemben és gyakorlatban tudnak szólni, akikkel meg lehetne beszélni a közös gondokat.

Nagyon fontos lenne, de a mai napig sem állapítottak meg semmiféle beszédminimumot, amely mérce alatt senki sem juthatna mikrofonhoz. Ez természetesen a külső előadókra és néha még a riportalanyokra is vonatkozna. Írók, tudósok, művészek, különböző szakemberek között meg lehetne találni azokat az előadókat, akik nemcsak hivatásukat, szakmájukat képviselnék magas színvonalon, de akiknek előadói, tehát beszédbeli képességük is megfelelő lenne.

## A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa

A fonetikai kutatások hosszú idő óta vizsgálják a nyelvnek (langue), illetőleg a beszédnek (parole) hangzó oldalát. A beszéd folyamat alaptényezőit elemezve részeire bontották, szegmentálták az egyes beszédhangokat is. Az „artikulált” hangsorokat intonáció (hangsúlyozás, hanglejtés) is kíséri: a mondatok kijelentésként, kérdésként, felszólításként is hangzanak. Mindez azonban még korántsem igazi beszéd. Mert bár az egyes mondatok önmagukban értelmesen, kifogástalanul „korrektül” hangzanak, akusztikailag mégsem állnak össze mondatláncá, különösen nem szöveggé. Noha a szöveg mondataiban megjelenik a szövegszervező erő: a mondatok grammatikai eszközök segítségével szöveggé összekötő „szövegkohézió”, akusztikus változatukból még hiányzik az a valami, melyet intonációs kohézióknak nevezhetünk, s amely nem minden esetben az intonációs eszközök korrekt használatának az eredménye.

Ezek az intonációs eszközök, melyeket mondat- és szövegfonetikai eszközöknek szoktunk nevezni, a beszéd folyamat egészét tekintve a mondatban s azon belül szavakon, szóelemeken (szótagokon) jelennek meg, de értelmüket csak a szövegösszefüggésben, sőt a kommunikációs mezőben nyerik el.

A teljes beszéd folyamatban az intonációs elemek használatát mondat feletti, nagyon gyakran pedig szövegen kívüli tényezők határozzák meg. Olyan tényezők, amelyek rendszerint meghatározói magának a szövegnek, a szövegformának (műfajnak, stílusnak) is; pontosabban létrejötték a szövegalkotási, más esetekben a szöveghangoztatási (megszólaltatási), ismét más esetben a szövegalkotási és megszólaltatási folyamatnak.

Tudjuk, a nyelvnek két fő realizálódási formája van: az írott beszéd és az elhangzó beszéd.

Az *írott parole* létrejöttének legfőbb jellemzője, hogy a kommunikációt előkészítő folyamatok után a gondolatok megfogalmazása és rögzítése egy viszonylag hosszabb és rendszerint elmélyült alkotói folyamat vagy cselekvéssor. Ennek során az adó, a kommunikátor „gondolkodva fogalmaz”, azaz a mondanivalójának megfelelő nyelvi formát úgy alkotja meg, hogy tudatosan is és öntudatlanul is állandóan latolgatja, megfelelőek-e a szavak, kifejezések, grammatikailag helyes-e, pontos-e a mondatszerkezet, elég tömör-e a kifejezésmódja, alkalmazkodik-e annak a műfajnak, műnemnek stílusi szabályaihoz, amelyben gondolatait elmondja. S főleg arra ügyel, megfelelő-e szövege az írásosság szabályainak. Az így megfogalmazott írásművet az jellemzi, hogy sok benne a tömör, ún. szimultán mondat.

Példa: „George Jouwlan, az Európai Szövetségi Erők parancsnoka ma Bukarestben közzétett nyilatkozatában elmondta, hogy Romániának az Észak Atlanti Szövetségbe való belépése a két fél politikai határozatának ügyét képezi, a Béképartnerség pedig egy olyan viszony, amely a jövőben fog kiteljesedni.”

A beszélt, pontosabban *elhangzó parole* realizálódásának két fő változatát különböztetjük meg. Ezek közül az egyik közvetlen kommunikáció során elhangzó beszéd vagy előszó.

Szövegalkotási folyamatának és vele együtt hangzásvilágának jellemzői közül az a legfontosabb, hogy a közvetlen (interperszonális) kommunikáció során a beszélő (adó) – legalábbis az interakció kezdetekor – csak beszédszándékának, beszédcéljának, valamint a „globális közlemény”-nek van birtokában. A közlemény átadásához vezető nyelvi utat és nyelvi formát az interakció keresi és alkotja meg; „fogalmazva gondolkodik”, nemegyszer mintegy közösen beszédpartnerével (a vevővel), annak verbális és nonverbális visszajelzései-visszacatolásai segítségével.

Az ilyen szövegben sok az ún. hiányos vagy megszerkesztetlen, ún. nem teljes mondat. Sok az olyan mondat, sőt mondat-sor is, amely – főleg grammatikailag – nincsen feszesen, pontosan szerkesztve, hanem nyelviileg is, következőképpen akusztikailag is csak többé-kevésbé lezárt (olykor akusztikailag teljesen lezáratlan) megnyilatkozásokból áll össze. S éppen a „fogalmazva gondolkodás” eredményeképpen tele van nyitva hagyott szerkezetekkel. Így a mondat szerkezete mintegy indázva, bonyolult kanyarokkal, közbevetésekkel, visszacsatolásokkal halad. Mindez a hangzásban úgy jelentkezik, hogy bár grammatikailag ugyan meg van szerkesztve, le van zárva a mondatok egy jelentős része, a mondatok többsége akusztikailag – intonációja tekintetében – mégis nyitva marad. Mintegy a folytatásnak és a gondolat-sor lezáratlanságának jeleként a lebegő, nyitva tartott, előremutató hanglejtés jelzi, hogy a beszélő még nem ért a gondolat-sor végére, folytatni kívánja a beszédet. Gyakran a

folytatás intonációs formája érzékelteti azt, hogy tulajdonképpen új megnyilatkozási egység kezdődött el.

A beszélt, az elhangzó *parole* realizálódásának egy másik fontos változata a *felolvasás* vagy reprodukció, vagy az *interpretálás*.

Ennek lényege az, hogy az elhangzó *parole* minden körülmények között egy korábbi, kötött szövegű írásos kommunikációra épül. Először a gondolatok nyelvi formába öntése (megszerkesztése, fordítása) az írásosság, az írásos kommunikáció törvényszerűségeinek megfelelően készül el, majd a „közvetlen interperszonális kommunikáció” során a „befogadó” nem a szöveg írásváltozatával találkozik, hanem annak hangzó (felolvasott vagy betanultán interpretált) változatával. S az írásművet ráadásul nem is mindig a szerző szólaltatja meg, hanem nagyon gyakran hírolvasó, előadóművész stb. változtatja át az írásos kódot akusztikus kóddá. Az ilyen elhangzó *parole* megjelenhet közvetlen interperszonális kommunikációban (például előadás, ünnepi beszéd stb. felolvasásakor), s megjelenhet közvetett, áttételes vagy kevert kommunikáció formájában is. Ilyen közvetett kommunikáció, elhangzó *parole* formájú a rádió és televízió adásainak többsége.

Az ily módon elhangzó beszédet azért kell elkülönítenünk a spontán élőszóztól, mert a megszövegezés módja az írásos mondatszerkesztés szabályainak felel meg, ezért a szöveg grammatikai megszerkesztettsége pontosabb, feszeesebb, mint a spontán élőszóé. Következésképpen hangzásvilága (intonációja, ritmusa) is más: az írott szöveg rejtett dallamvilágának felel meg. Ez azt jelenti, hogy a felolvasott (vagy interpretált) szöveg hanglejtése emelt hangfekvésben, szűkebb hangterjedelemben, de nagyobb ívekben „kiénekel” dallamokkal mozog, és a dallamvezetés „jóslásértéke” erőteljesebb, mint az élőszóé. Az intonáció összefogja és tagolja a szó- és a mondatszerkezeteket, értelmezi, elkülöníti a kétarcú szószerkezeteket. Ugyanakkor világos előrejelzést ad a mondat szerkezetének felépítésére, hosszára, lezáródására s a következő mondat kapcsolódására. Az is jellemzi a felolvasás hangzásvilágát, hogy ritmusa, tempója kiegyenlítettebb, s a szövegnek szünettel vagy intonációval-hanglejtéssel való tagolása szinte mindig szerkezeti határra (a szószerkezetek vagy a tagmondatok határára) esik. Az is jellemzi az ilyen írott szövegre épülő reprodukciót, hogy a beszéd attitűdjét vagy az attitűdök változását jelző váltások (hangsúlyozás, ritmusváltás, fekvésváltás stb.) mindig kimódoltabbak, tudatosak, ezért szinte sohasem hatnak spontánul.

A felolvasás ezen általános jellegzetességeit színezik tovább azok a beszédszándékok, amelyekkel a megszólaltató hangosítja a szöveget: reális közlés igénye, a teljes azonosulás érzékeltetése, a „kivülállás” vagy elhatárolás kifejezése, azután idézés, spontán beszédhez közelítés, magyarázás stb. Ezek azonban messze vezetnek. Néhány szándék kivételével azonban sohasem tudják felkelteni a spontán beszéddel és a szöveggel, tartalommal való teljes azonosulás képzetét.

## A hírfelolvasás dallamformái

A felolvasás dallama nemcsak magasabb hangfekvésben, szűkebb hangterjedelmében különbözik a beszéd dallamától. A felolvasott mondatok általában hosszabbak, de rövidebb szövegekre tagolódnak. Ez részben azzal is összefügg, hogy a hírfelolvasó gyakran nem látja előre a teljes mondatot, a beszélő viszont tudja, hogy mit akar mondani.

Nemcsak rövidebbek a szövegek, hanem szabályosabbak is. A hírfelolvasásban szinte egyenlő időközökben követik egymást a hasonló súlyú nyomatékok. A nyomatékos szótagokat



többnyire két, három vagy négy hangsúlytalan szótag választja el egymástól. A szabályos nyomatékeloszlást követi a dallam is. Sohasem változik olyan szeszélyesen, mint a nyomaték súlyát szabadabban változtató, igen különböző terjedelmű számokat létesítő spontán beszédben.

A hírfelolvasás hagyományossá vált vezérmotívuma középmagas hangfekvésű, szekundon belül mozgó dallam. A szólamok is szintet tartanak, s a hang csak az utolsó szólamban lép le az alaphangra.



Gyakori a kétszintű megoldás is. A dallam ezúttal felső és alsó szinten mozog. A két szint közötti távolság kvart vagy kvint. Több változata is van e témának. Gyakran egy-egy szólam alkotja a felső és alsó dallamvonalat, amely csak a szólamok végén ereszkedik enyhén.

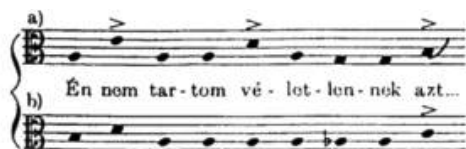
Példák: „...E viszonyt továbbörökölték a leszármazottak is...”  
 „...Különös meglepéssel távoznak Bukarestből...”

Máskor rövidebb szólamokból tevődik össze a két dallamvonal, például: „Műsorunk folytatásaként a »Gyökerek« című rovatot sugározzuk.”

Többszörösen is szintet válthat a hang. A szekunddal alapszint felett lebegő második szólam után visszatér a felső szintre, mielőtt az utolsó szólamban ismét az utolsó szintre száll. Például: „Románia északnyugati részén fekvő Nagyváradon...”

Olykor a harmadik szólam a felső és alsó szint között helyezkedik el, mint például: „Még mindig nem tudni azonban, hogy mi lesz a közgyűlés napirendje.”

Jellegetes a tagadó mondat dallamának váratlan esése. A nem szó kevésbé „célszerű” semleges hangú felolvasásban felső szinten állna.



Elevenebb, változatosabb egy harmadik „téma”. A nyomatékos szótagot mintegy szűkített kvint lelépés követi az első szólamban. Ez a lelépés visszhangszerűen ismétlődik a következő szólamokban, hangterjedelme azonban fokozatosan csökken.



Beszéd közben az említett magasságok és terjedelmek még tovább árnyalódnak. Az érzelmek magasságára és hangterjedelmén belül, a logikai-gondolati egységeknek megfelelően,

szintén különböző magasságban mozog a beszéd dallama. Elsősorban a gondolati egységeknek a hanglejtése mozog más-más magasságban. Ezek az egységek írásban külön bekezdést alkotnak.

Ezekon belül a mondatoknak és kisebb egységeiknek, a kisebb-nagyobb hangsúlyszakaszoknak, szólamoknak, valamint a közbeékelődéseknek a hanglejtése is más-más fekvésbe kerülhet. Rendszerint három fekvést: mély-, közép- és magas fekvést különböztetünk meg és használunk, természetesen az értelemnek, a mondanivalónak, a mondatszerkezetnek, a szöveg logikájának megfelelően. Ezek a fekvésváltások jelzik az értelmi, logikai összefüggéseket, kapcsolatokat. Ezekkel különítjük el, zárjuk közre a közbevetéseket, a mondanivaló szempontjából mellékes vagy kevésbé fontos vagy magától értetődő részeket stb. Például beszédünkben a közömbös részek szokásos átlagmagasságát egy ún. középső fekvés jellemzi. A zárójelben, a gondolatjel között levő részeket, a közbevetéseket ennél mélyebb fekvésben mondjuk ki, az idézőjeles részeket magasabb hangfekvésben stb.

E kisebb, mondatnyi, tagmondatnyi, szólamnyi, hangsúlyszakasz nagyságú egységeken belül a nyelvi formának, a mondatok megszerkesztettségének és az érzelmeknek megfelelően követi egymást, ill. változik az egységnyi részek hanglejtése, dallamformája, a lejtés(formák) tendenciája – Csúry Bálint szavaival –, a hangnem. (MNy.TÁ 22:9)

A példákat a Román Rádió Nemzetközi Szolgálata Magyar Adásának híryanagából válogattam. 1994–2000 közötti időszakban ennek a szerkesztőségnek szerkesztő-bemondója voltam. A példaanyag saját gyűjtésem.

### **Text and Interpretation in the Hungarian Audiovisual Mass Media of Romania**

*Keywords: language, radio, television, interpretation of text, communication*

In my speech, I stress the importance of the use of language in the radio and television, and the interpretation of text, as a means of communication. Starting from the general description of speech, I develop the question of uttering words, the speech. These are followed by the written text, the of hearing, the link between the literary work and the ideal acoustic style, as well as the text (sentences), the role of intonation, underlying the importance of text and upper segments of means of communication, when uttering a word.

This question is lying on the form of text at the radio and Tv news declaration, uttering. It is about the creation of communication, information, “double faced” construction, about uttering of speakers, types of mistakes, about logistics of the news and communication of their message. All these are founded on examples from the Hungarian Department of the Romanian Radio, International Broadcasting section, and RTV Hungarian language broadcastings, words, sentences, word clusters and questions because, many years ago I worked at the Romanian Radio for Foreign broadcasting, at the Hungarian department, then at the Romanian TV.

# SZEMLE

## Régi magyarországi nyomtatványok

*Heltai János–Pavercsik Ilona–Perger Péter–P. Vásárhelyi Judit: Régi magyarországi nyomtatványok. IV. 1656–1670. V. Ecsedy Judit és Käfer István közreműködésével szerkesztette P. Vásárhelyi Judit. Akadémiai Kiadó–OSZK. Bp. 2012. 1361 oldal*

Mindig öröm, ha egy kulturális és irodalmi kezdeményezés a kezdeti lelkesedés után nem hal el – még akkor sem, ha a munka teljes befejezéséig évtizedekre van szükség –, hanem tízévenként a kutatás eredményei végül nyomtatott formában is napvilágot látnak. Kora újkori könyv- és irodalomkultúránk egyik, ma már klasszikusnak számító alapművéről, a *Régi magyarországi nyomtatványokról* van szó, melynek most jelent meg legújabb, negyedik kötete. Az első kötet több mint negyven évvel ezelőtt, 1971-ben jelent meg, és az 1473–1600 között, a történeti Magyarország és Erdély területén, bármilyen nyelven, valamint külföldön idegen nyelven kiadott, de magyar szöveget is tartalmazó nyomtatványok leírását tartalmazta. Ha figyelembe vesszük, hogy a második kötet 35 év (1601–1635), a harmadik már csak 20 év (1636–1655), míg a jelen negyedik csak 15 év (1656–1670) anyagát fogja össze, akkor az 1701-ig tartó sorozatnak legalább még két kötetére számíthatunk. A második kötet adatai alapján a század első 35 évében 763 mű, a következő 20 évben már 994, míg a jelen kötet által feldolgozott 15 évben 1084 kiadvány jelent meg. Ez egyértelmű jele annak, hogy a magyarországi könyvkiadás a 17. század közepétől jelentős fejlődésnek indult. Valószínűleg ugyanilyen arányú lesz a század utolsó 30 évének könyvtermése is, ezért nyugodtan számíthatunk rá legalább kettő, ha nem három kötetet. Ezek megjelentetése, az eddigi tempót figyelembe

véve, még legalább 20 év, tehát a sorozat egészének a kiadása szinte két emberöltőnyi időt (60–65 évet) fog igénybe venni. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy 1971-ben az Akadémiai Kiadó vonakodva egyezett bele abba, hogy az első kötetre rákerüljön az 1. szám, hisz a keserű magyarországi könyvkiadói tapasztalatok alapján joggal kételkedhetett abban, hogy nem lesz már szükség a 2. szám rányomtatására is a borítóra. (Lásd Kulcsár Péter recenzióját: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1984/5–6. 733.) Ennek ellenére ma már a negyedik kötet megjelenésének örülhetünk.

Mi kellett ahhoz, hogy e vállalkozás ne fulladjon kudarcba? Hogy a kutatási és könyvkiadói pályázatok Szküllái és Kharüdiszei között negyven (és reméljük még legalább húsz) évig biztosan hajózzon? Véleményem szerint elsősorban minőség. Az eddig megjelent kötetek olyan felhasználói és kritikai sikernek örvendtek, hogy egyszerűen nem lehetett megengedni azt, hogy ez a vállalkozás ne érjen sikeresen révbe. A régi (15–17. század) magyarországi kultúrával foglalkozó vagy azzal csak érintőlegesen is kapcsolatba kerülő egyetemi hallgató, tanár, antikvárius, muzeológus, könyvtáros stb., hogy a korszakot kutató irodalmárokról és történészekről ne is beszéljek, egyszerűen nem nélkülözhetik ezt a kiadványt.

A támogatási rendszer átalakulását egyébként a második (1983) és harmadik kötet (2000) megjelenése között eltelt majd húsz év jelzi a legjobban.

A kezdeti bizonytalanságok után azonban úgy néz ki, hogy az RMNy-kötetek elkészítését és kiadását sikerült három (viszonylag stabil) pillérré helyezni: az OTKA, az OSZK és az Akadémiai Kiadó. És még van valaki, aki e nagy ívű vállalkozásban a folytonosságot biztosítja. Ez nem más, mint Borsa Gedeon, aki az egész könyvsorozat szellemi atyjaként már 1967-ben megfogalmazta a szóban forgó kiadvány szerkesztési alapelveit (OSZK Évkönyv. 1967. 316–324.), melyek, néhány időközben esz-közölt kisebb korrekciót leszámítva, a mai napig alkalmazhatók a kötetek összeállításakor. Borsa Gedeon az első két kötet létrejöttében szerzőként és szerkesztőként, a harmadik kötetből lektoroként működött közre. És ha már a lektoroknál tartunk, érdemes megemlíteni a régi magyar kultúra egy másik kiváló szakértőjének, Bitskey Istvánnak a nevét is, aki a második kötet után a negyedik kötet lektorálását ismét elvállalta. A komoly – és a kötet terjedelmét, valamint az adatok mennyiségét figyelembe véve – minden bizonnyal nehéz és aprólékos lektori munkát már csak azért is érdemes kiemelni, mert rohanó korunkban a „minél több és minél gyorsabban megjelenő” publikálási krédók idején egyre inkább elharapózik a lektorálás nélküli vagy a lektor nevét csak díszként és tudományos reklámhívószóként feltüntető kiadványok megjelenése. A szerzők és a lektorok akkurátusságát jelzi az is, hogy az 1361 oldalból álló kötetben jómagam csupán három sajtóhibát találtam: az 55. oldalon Veress Endre, *Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok* c. különlenyomata az Erdélyi Múzeumból nem 1810-ben (hisz akkor még sem Veress Endre, sem az Erdélyi Múzeum nem létezett), hanem 1910-ben jelent meg. Az 507. oldalon Jean de Laboureur útleírásának címébe és fejezetcímébe csúszott be egy-egy hiba: *Rèlation du voyage de la Roynne de Polognel*, helyesen: *Relation du voyage de la Roynne de Pologne*; a fejezetcím esetében: *Histoire des Amours du Comte et de la Comtesse Wesselényi*, helyesen: *Histoire des Amours du Comte et de la Comtesse Vesselin*.

Ánegyévztedsorán az RMNy igazai intézmény-né nőtte ki magát. Különböző kutatógenerációk

ilyen harmonikus egymásra találására ritkán van példa a magyar tudományos közéletben. Az alapító atyáknak mindig volt gondjuk arra, hogy olyan tehetséges fiatal kutatókat vonjanak be a munkálatokba, akik méltóképpen tudják továbbvinni a stafétabotot. Az első kötet szerzői közül már csak ketten (Borsa Gedeon és Käfer István) tevékenykednek az RMNy körül. A második kötet közreműködői közül Heltai János és P. Vásárhelyi Judit időközben már a kötetek szerzőivé, valamint szerkesztőjévé avanszáltak. A harmadik kötetből alakult ki az a stabil szerzői gárda, mely a jelen kötet létrejöttében is oroszlánrészt vállalt: Heltai János, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit, valamint közreműködőként V. Ecsedy Judit és Käfer István. A harmadik kötetben még szerzőként szereplő Holl Béla, már az akkori kötet munkálatai közben távozott az élők sorából, míg a közreműködő Dörnyei Sándor a negyedik kötet munkálataiban már nem vett részt. A harmadik kötetben a címlapfotók összegyűjtésében segédkező Perger Péter immár szerzőként szerepel a negyedik kötetben. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen volumenű munkát közreműködők nélkül lehetetlen jól elvégezni. A két legfontosabb közreműködő a negyedik kötet esetében: V. Ecsedy Judit és Käfer István. Előbbi mint a régi magyarországi nyomdák betűtípusainak és díszjeinek egyik legjobb ismerője főként a nyomdatörténeti kérdések tisztázásában segítette a szerzőket. Käfer István (aki immár tanítványát, Kovács Esztert is bevonta az RMNy munkálataiba) szlavistaként a biblikus cseh nyelven készült nyomtatványok leírásában segédkezett. Méltánytalan lenne azonban, ha megfeledeznénk az aprómunkát végző közreműködőkről, akik főleg az RMNy-köteteit oly értékesé tevő és az eddigi használók által már jól ismert, tízféle mutató elkészítésében segédkeztek: Szvorényi Róbert (személynév- és incipitmutató); Nyári Zsigmondné (példánykimutatás); Kovács Zsuzsanna (cím- és könyvtármutató, bibliográfiai konkordanciák); Pusztay Istvánné (a címlapokról készült digitális felvételek elkészítése); Tóth Anna Judit (az útmutató latin fordítása).

Az előző kötetek jól bevált gyakorlatához képest a szerzők csak egyetlen ponton újítottak: a nyomtatványok tartalmának ismertetésekor, nemcsak az egyes tartalmi egységek címét (előszó, fejezetcím, ajánlás stb.), hanem azok mellett kerek zárójelben a pontos lapszámot vagy annak hiányában a megfelelő füzetjelzést is feltüntették. Az előző kötetekben csak az énekgyűjtemények esetében adták meg a magyar nyelvű versek kezdőszavai mellett a pontos oldalszámokat. A korábbi kötetekhez (főleg az első kettőhöz) képest, ahol a csak külföldön (főleg Romániában) meglévő nyomtatványok címlapfotóit sok esetben nem sikerült megszerezni, jelen kötetben már minden példányból ismert nyomtatványról készült címlapfotó. Ha a címlap nem maradt fenn, akkor a szóban forgó nyomtatvány egyik mintalapjáról készült digitális másolatot közölnek a szerzők.

Minden RMNy-kötet fontos hozzávéka, hogy vagy újonnan előkerült, eddig ismeretlen nyomtatványokról ad hírt, vagy olyanokról, melyek eddig magyarországi bibliográfiákban még nem szerepeltek. Így például megtudhatjuk, hogy Bethlen János *Innocentia Transylvaniae* c., II. Rákóczi György ellenében készült röpiratának 1659-ben két kiadása – egy szebeni és egy váradi (2877, 2885) – is volt. Eddig csak a szebeni volt ismert, melyet Szabó Károly kolozsvári kiadványként írt le (RMK II. 929.). V. Ecsedy Judit az érdem a két pontos nyomtatási hely megállapításában. A váradi kiadásnak az ad különös jelentőséget, hogy a városhoz köthető egyházi és értelmiségi körökben (pl. Medgyesi Pál, Szalárdi János stb.) volt a legerősebb a Rákóczi-ellenes hangulat a lengyelországi kudarc után.

A másik két eddig ismeretlen nyomtatvány szintén friss felfedezés. Az egyik Miskolczi Szenci János *Együgyű hasznos tanácslás, avagy javalló magyar oratio*, Sárospatak, 1659 műve (3589). A szerzőről eddig szinte semmit, a művéről pedig valóban semmit sem tudunk. Pedig ha csak műfaját tekintjük is (pedagógiai beszéd), érdeklődésre tarthat számot. Nem véletlen, hogy külön fejezetet kapott e mű egy nemrég elkészült doktori

disszertációban (Luffy Katalin: „*Temető Jajjokban kezdtem én.*” *Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemsválság idején.* PhD-értekezés, Debrecen 2008. 117–123.). A kiváló tartalmi és retorikai elemzés után érdeklődve várjuk a mű összehasonlítását a korabeli hasonló jellegű munkákkal (Apáczai, Comenius). 2010-ben került elő a kolozsvári unitárius püspökség könyvtárában egy kiadvány két levele hat-hat példányban (3035A). Az RMNy munkatársainak sikerült megállapítaniuk, hogy az eddig ismeretlen nyomtatvány Markus Severini kassai műhelyében készült 1662–1663 körül. A bálványimádás elleni református vitairat szerzője az eddigi feltételezések szerint Czeglédi István lehetett.

Az új nyomtatványok másik csoportját alkotják azok az elsősorban külföldi kiadványok, melyek eddig is ismertek voltak, de leírásuk magyarországi bibliográfiákban még nem szerepelt, mivel csak az utóbbi időkben derült ki, hogy magyar szövegek is találhatóak bennük. Ilyen például Juan de Caramuel y Lobkowitz összehasonlító verstana (*Ioannis Caramuelis primus calamus tomus II. ob oculos exhibens rhythmicam.* Campaniae. 1668. 3417), melyet elsőként Horváth Iván és Seláf Levente ismertetett a magyar szakirodalomban (Irodalomtörténet 2006, 663–664.). A kötetben egy Athanasius Kircher *Oedipus Aegyptiacus*, Róma, 1655 c. nyelvtudományi munkájából átvett magyar vers található. A Kircher kötetében található versről Ferenczi Zoltán már 1919-ben hírt adott (Magyar Könyvszemle 1919. 109–110.) és az RMKT XVII. sz. 9. kötetében kritikai kiadásban is megjelent (140. o.). Ugyancsak egy külföldi kiadványban rejtőzködött eddig egy magyar Miatyánk is. John Wilkins angol matematikus nyelvfilozófiai értekezéséről van szó: *An Essay towards a Real Character and a Philosophical Language*, London, 1668 (RMNy 3436). E tétellel kapcsolatban csak egy apró megjegyzésem lenne: további szakirodalomként a szerzők Jorge Luis Borges (aki bevalloktan nem is olvasta Wilkins művét, de ennek ellenére írt róla) egyik tanulmányát adják meg, holott létezik magyar szerző tollából is egy kiváló ismertetés

Wilkins szóban forgó könyvéről (Méder Zsombor-Zoltán: *A „megfelelő” szavak és dolgok – John Wilkins analitikus nyelve*. Kellék 2005. 27–28. sz. 293–314.) Igaz, Méder Zsombor-Zoltán, annak ellenére, hogy a Wilkins által készített Miatyánk írott és kiejtett átíratáról szót ejt, azt nem említi, hogy Wilkins könyvében volna egy magyar Miatyánk is.

Már Kulcsár Péter is azt írta említett recenziójában, hogy az RMNy a „műfaj képviselői között a legszórakoztatóbb olvasmány, és akkor is üdülést nyújt, ha az ember konkrét cél nélkül lapozgatja” (Irodalomtörténeti Közlemények 1984. 735.). Később Németh S. Katalin azt emelte ki, hogy az 1741. tételben, már-már detektívregénybe illő nyomozással van dolgunk a szerző után, akinek azonosításában még a szúrágás irányának is szerepe van. (Irodalomtörténeti Közlemények 2002. 694.) Nos, jómagam, ha nem is szórakoztató irodalomként, de monográfiaként mindenképp az olvasók figyelmébe tudom ajánlani az RMNy negyedik kötetét. Bizton állíthatom, hogy ha így olvassuk, a tárgyalt másfél évtized (1656–1670) magyarországi irodalom- és művelődéstörténetéről sokkal többet megtudhatunk, mint néhány, a korszakkal programszerűen foglalkozó, vaskos tanulmánykötetből. Egyébként az RMNy eddigi kötetei is ösztönöztek már kutatókat ilyen jellegű tanulmányok, sőt egész monográfiák megírására. Péter Katalin például az első két kötet anyagát vizsgálva próbálta meg felvázolni a 16. század második felétől az 1635-ig terjedő korszak művelődéspolitikai aspektusait. Szerinte az RMNy-ben feltárt anyag mennyisége és minősége szinte kényszerítő, és „egyszerűen képtelenség az RMNy elemzését nem elvégezni” (*Papok és nemesek*. Bp., 1995, 78.).

Péter Katalin következtetései ma is helytállóak: 1570–1600 között a korabeli Magyarország minden népe számára igazi kulturális aranykor köszöntött be. Magyarország ekkor szellemi téren Európával teljes mértékben szinkronban volt. A 16. század utolsó harmadában virágzott az anyanyelvi kultúra (természetesen nemcsak a magyar, hanem a többi magyarországi népeké is), a világi és népszerűsítő munkák arányának növekedéséből,

pedig, a kultúra nyitottabb voltára következtetett Péter Katalin. A 17. századtól azonban a műveltség elvilágiasodása megtorpant, és az anyanyelvi művek kiadása is csökkent. Ezt Péter Katalin a hanyatlás és az európai főáramlatoktól való eltávolodás jeleként értelmezte.

Heltai János mintegy az RMNy írása közben keletkezett melléktermékként adta közre a *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1600–1655)*, Bp., 2008. c. monográfiáját. Ez a melléktermék azonban – amellet, hogy tovább árnyalta Péter Katalin megállapításait – azóta nélkülözhetetlen értelmezői keretté vált a 17. század első felét kutató szakember számára is. Heltai János a könyvkiadás intézményi körülményeit és a megjelent kiadványok műfaji megoszlását vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a 17. század első felében valóban tapasztalható egy kulturális visszaesés Európa szerencsésebb részéhez képest, de két területen megkockáztatható az az állítás, hogy szinkronban voltunk Európával: ez az egyházi-vallási kiadványok és az iskolai nyomtatványok területe. A szekularizáció visszaszorulását lehet ugyan akár a kulturális hanyatlás jeleként értelmezni, de a fenti két adat arról tanúskodik, hogy a korabeli Magyarországon és Erdélyben mégiscsak magas színvonalú iskolai hálózat működött. Az, hogy ekkor mégsem szakadtuk ki véglegesen Európa szellemi vérkeringéséből, Heltai János szerint épp a nagyszámú vallási-egyházi kiadványnak köszönhető, melyek az európai műveltség számos elemét közvetítették a csak magyarul tudó, szélesebb néptömegek felé is.

Az RMNy 4. kötetének anyagát vizsgálva megállapítható, hogy a Heltai János által felvázolt modell a kötetben tárgyalt másfél évtizedre is maradéktalanul érvényes. A kiadványok nagy részét ebben az esetben is vallási-egyházi, valamint az iskolai nyomtatványok (főleg disputáció- és vizsgatételek, iskolai színjátékok, valamint retorikai, logikai, poétikai tankönyvek és nyelvkönyvek) teszik ki. Az alkalmi (használati) irodalom (lakodalmi versek, gyászversek, különböző köszöntők) és természetesen a kalendáriumok szintén komoly arányt

képviselnek. Nem ártana egyszer annak is utánajárni, hogy a felföldi lakodalmi köszöntők és versek tömkelegéből hogyan nő ki egy olyan alkotás, mint Gyöngyösi *Murányi Vénusa* (3151), mely szinte egyedülként képviseli ebben a korszakban az európai léptékű fikciós szépirodalmat. Az, hogy az ilyen jellegű irodalom iránt, ha szerény mértékben is, de volt igény, jelzi az is, hogy két 16. századi széphistóriát (Gyergyai: *Argirus királyfi*, Enyedi György: *Gismunda és Gisquardus históriája*) többször is kiadtak 1656–1670 között (2898, 2914, 3243, 3274). A 3274-es tételben szereplő *Argirus királyfi*-kiadás (Debrecen, 1662–1670) ráadásul a magyar bibliográfiai szakirodalomban még nem szerepelt.

Meglepően kevés a korszakból a történeti mű, kivétel csupán Bethlen János *Rerum Transylvanicarum* (3123), és Pethő Gergely, Zrínyi Miklós támogatásával, kiadott *Rövid magyar krónikája*, Bécs, 1660. Külön tanulmányban lenne érdemes feldolgozni azt, hogy az 1657 (II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata) és 1664 (vasvári béke) közti magyar-török harcokról az egy-két vallási köntösbe bújtatott kiadványt (pl. Kemény János: *Gilead balsamuma*, valamint Medgyesi Páll *Jajjai*) leszámítva egyetlen nyomtatvány sem jelent meg; ahogy egyébként Zrínyi Miklós 1663–1664. évi hadjáratairól sem. Miközben Nyugat-Európát valósággal elárasztották az 1657–1664 közti magyarországi és erdélyi eseményekről szóló kiadványok. Zrínyi Miklós nagy port kavart haláláról is csupán egyetlenegy gyászbeszéd jelent meg magyar nyelvterületen: Kéry János: *Oratio funebris*, Nagyszombat, 1665, RMNy 3233).

Pedig Várad 1660. évi eleste igazi eposzi témaként kínálkozott. Az ostrom irodalmi feldolgozására történetek is kísérletek: Zrínyi az *Áfiumban* szólt róla megrázó erővel, Szalárdi János (aki a védelem egyik irányítója volt) pedig krónikájában nagy teret szentelt az események megörökítésének. Sajnos azonban mindkét mű kéziratban maradt, habár Szalárdi minden követ megmozgatott krónikájának kiadása érdekében. Az egyedüli nyomtatásban is megjelent irodalmi mű Várad ostromáról a később Jókai-regényhőssé váló Paskó Kristóf siralma

(3127): *A nemes és régente híres Erdély országának [...] pusztulásáról írt siralom*. Szeben 1663. Paskó megpróbálta ugyan eposzi rangra emelni az ostrom elbeszélését, de erejéből csak egy históriás énekre futotta.

Valószínűleg e kontextusnak az ismerete csábította Kemény Józsefet arra, hogy egyik legsikerültebb hamisítását elkövesse. Kemény a *Lexicon Eruditorum Hungaricorum* c. kéziratában (jelenleg Kolozsvári Akadémia Könyvtár, Ms K. J. 418/IV, fol. 157.) a Püspöki címszó alatt a következő nyomtatványt tüntette fel: Püspöki János: *A kereszténység védoszlopának megdőlése, azaz a nagyváradi nagy várának török által való kipusztítása és elfoglalása*. Debrecen. 1661. Valószínűleg az téveszthette meg Szabó Károlyt, hogy Püspöki János (1631–1660 után) valóban létező szerző volt (Georgius Hornius: *Genealogia Sacra* c. művét fordította magyarra RMNy 2813), így fel is vette Kemény adatát az RMK-ba (RMK I 973). Szabó Károly tekintélye a későbbiekben töretlen karriert biztosított Kemény hamisításának, melynek olyan filológusok dőltek be, mint Zoványi Jenő, Balogh Jolán, Herepei János, Kulcsár Péter, Fazakas Gergely Tamás és természetesen jómagam is, aki szakdolgozatom írása közben hiába kerestem Püspöki szóban forgó művét. Az RMNy szerzői az érdem, hogy egy újabb Kemény-hamisításról lerántották a leplet, megkímélve ezáltal a jövő kutatógenerációit a nem létező nyomtatványok utáni kutakodás időpazarló munkájától (az egész Püspöki-ügy: RMNy Appendix 232.).

Tanulságos a kiadványok nyelvi megoszlását is nyomon követni. Míg a magyar, latin, német és biblikus cseh nyelvű kiadványok aránya az 1600–1655 közötti időszakhoz képest nem mutat komolyabb eltérést, addig a román nyelvű kiadványok száma jelentősen megcsappan: a kötetben tárgyalt másfél évtized alatt mindössze egyetlen román nyelvű kiadvány jelent meg: az 1656-ban Gyulafehérvárott kiadott katekizmus (2641). Ez nyilván a fejedelmi nyomda 1658. évi pusztulásával és a későbbi román vladika, Brankovics Száva ténykedésével függött össze, aki egyszerűen elrejtette a nyomda felszerelését, megakadályozva ezáltal a román nyelvű

könyvek kiadását. (Minderről V. Ecsedy Judit már részletesen írt: OSZK Évkönyv, 1978, 297–304.) Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy 1656–1673 között sem a román fejedelemségekben, sem külföldön egyetlen román nyomtatvány sem jelent meg. Ha már a román vonatkozású kiadványoknál tartunk, érdemes megemlítenünk egy másik román származású szerző, Gavril Ivul vagy Ivul Gábor nevét. Jelen kötetben három művével szerepel (2972, 2973, 3341). A jezsuitává lett karánsebesi származású Ivulnak ugyan annyi köze van a román irodalomhoz, mint Oláh Miklósnak (csupán származásúkra nézve románok, román vonatkozású művet egyáltalán nem írtak), ennek ellenére, örvendés módjára, a román irodalom- és kultúratörténetben is előkelő hely illeti meg őket. Épp ezért, a többi román vonatkozású tételhez hasonlóan, talán nem ártott volna az Ivulról szóló román szakirodalom legfontosabb és legfrissebb (pl. Doru Radosav: *Cultură, și umanism în Banat (secolul XVII)*. Editura de Vest, Timișoara 2003) tételeit is megadni.

Ez az apró fogyatékoság azonban természetesen semmit sem von le a kiadvány értékéből. Kulcsár Péter a már említett jó negyven évvel ezelőtti recenziójában felvetette annak szükségességét, hogy ezt a hatalmas adatmennyiséget a külföldi kutató számára is hozzáférhetővé kellene tenni egy angol nyelvű rövidített változatban. Addig is azonban, amíg elkészül esetleg valamikor egy ilyen összefoglaló, saját tapasztalatból tudom, hogy a külföldi (jelen esetben romániai) könyvtáros és bibliográfus kollégák számára óriási előny, hogy interneten hozzá tudnak férni az RMNy első három kötetéhez. Igaz, az Arcanum keresőrendszerével való bibelődés nem kevés idejét veszi el, főleg egy külföldi szakembernek, de azért mindenképp kívánatos lenne az RMNy 4. kötetének digitális, interneten elérhető változatának a megjelenítése is. Addig is azonban mindenit arra biztatok, hogy forgassa haszonnal az RMNy negyedik kötetének nyomtatott változatát.

**Nagy Levente**

## Kicsinyítő képzők nagy problémái

*Zsemlyei Borbála: Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben.*

*Erdélyi Tudományos Füzetek 268. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2011. 366 oldal*

A *Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben* című könyvében Zsemlyei Borbálának az volt a szándéka, hogy az *Erdélyi magyar szótörténeti tárban* (a továbbiakban SzT) címszóként megjelenő kicsinyítő képzős származékok segítségével vizsgálja a magyar kicsinyítő képzők alakulását a 16–19. század között. A kicsinyítő képző, valamint a vele alkotott származékok vizsgálatának nincs nagy szakirodalma a magyar nyelvészetben. Úgy tűnik, senki sem tartotta érdemesnek a kicsinyítő képzőket arra, hogy akár leíró, akár történeti szempontból részletesen, minden aspektusra kitérően megvizsgálja őket. Éppen ezért e könyv már témájában értékes és érdekes, hiszen akár a szakirodalom alapján azt hihetnénk, erről a „kis” képzőről nem is lehet sokat,

egy egész könyvnyit mondani. A szerző gyermekkorától közelről követhette a SzT szerkesztését, majd később ő maga is szerkesztőként bekapcsolódott a munkálatokba. A szótár hatalmas adatállománya pedig nagyon gazdag anyagot szolgáltat nemcsak a nyelvészeti kutatások számára. Ezt a lehetőséget aknázza ki a SzT-ből összegyűjtött több mint 5000 adalékának elemzésével.

A monográfia öt nagyobb fejezetre tagolódik. A *Bevezetésben* nemcsak a könyv tárgyáról, céljáról, szerkezetéről, az anyaggyűjtés és feldolgozás körülményeiről olvashatunk, hanem a szerző kijelölt munkájának helyét a tudományos kutatásban. Valóban e doktori értekezésésként megvédett és a kiadásra kissé módosított szöveg azon disszertációk



sorába tartozik, amelyek a SzT-t használták forrásként, érdeme azonban elsősorban az, amint már említettem, hogy egy, a nyelvészeti leírások perifériájára szorult jelenség részletes bemutatásával foglalkozik.

A *(Kicsinyítő) képzők a nyelvleírásban* címet viselő fejezetben általános elméleti kérdésekkel foglalkozik: a terminológia kialakulásának történetével, a 20. század második felében született képzőmeghatározásokkal, a régi grammatikákban fellelhető, a kicsinyítő képzőkre vonatkozó részek kiemelésével és bemutatásával, valamint azzal a máig vitatott kérdéssel, hogy képző-e a kicsinyítő képző. A régi nyelvtanok tanulmányozása nemcsak arra adott alkalmat, hogy feltérképezze ki hogyan tárgyalta a névszóképzők e csoportját, hanem kontrollanyagként is szolgált a SzT adatai számára. A régi grammatikákban leírtak és a megadott példák nyomán ellenőrizni is lehet, hogy az olyan kicsinyítő képzős származékok, amelyek a SzT-ben csak egyetlen adalékban vannak jelen, valóban kivételeknek, esetleg elírásoknak számítanak-e, vagy a korban, magyar nyelvterületen használatosak voltak-e és milyen mértékben.

A fejezet címében zárójelbe került a kicsinyítő jelző, hiszen elsősorban a képzők jellemzőit, vizsgálati kritériumait kellett körbejárnia a szerzőnek, majd csak ezután térhetett rá a denominális képzők osztályába tartozó kicsinyítő képzőkre, és tehetette fel a kérdést, hogy valóban képzők-e ezek. Külföldi és magyar szakirodalomra támaszkodva Zsemlyei Borbála amellett érvel, hogy a diminutívumok képzők, még ha nem is tipikus képzőkként viselkednek. Arra a következtetésre jut, hogy „félrevezető a *kicsinyítő képző* terminusként való használata, hiszen a név olyan elvárásokat támaszt, amelyeknek a formáns nem tud megfelelni. A félreértés elkerülése végett talán jobb volna a *diminutívum* szakkifejezést használni helyette” (34.). Ennek ellenére a monográfiában a két terminust szinonimaként használja. Ugyanitt tesz kísérletet – Robert Beard és Bronislava Volek munkáira támaszkodva – a kicsinyítő képző meghatározására is, típusainak, csoportjainak rövid leírására.

A harmadik fejezet (*A SzT-ben szereplő kicsinyítő képzők kialakulásának története*) a SzT-ben szereplő kicsinyítő képzők kialakulásának történetével foglalkozik. Itt sorra veszi mind a 18 képzőt, illetve képzőbokrót, amely az összegyűjtött adatanyagból kielemezhető, leírja, hogyan és mikor alakultak ki. A történeti áttekintésből az is kiderül, hogy a vizsgált adatanyagban olyan formánsok is megtalálhatók, amelyek más, a képzőkről írott összefoglaló jellegű munkákban nincsenek is jelen, hiszen azok szerzői nem vagy csak nagyon kismértékben használták a SzT adatait. Ugyanakkor az *-ica*, *-uca* tárgyalása során felhívja a figyelmet a 18. századi erdélyi, román anyanyelvű beszélők két-, illetve kevertnyelvűségére is, ami kiindulópontot jelenthet mélyebb történeti szociolingvisztikai vizsgálatok számára.

A negyedik, *A kicsinyítő képzők vizsgálatában alkalmazható szempontok* című fejezetben a korábban kijelölt szempontok alapján mutatja be a vizsgált anyagot. Mivel a szakirodalomban nincs egy olyan, több szempontot is figyelembe vevő modell, amely alapján a kicsinyítő képzőket, valamint az ezzel képzett származékokat vizsgálni lehetne, Zsemlyei Borbála maga jelöl ki egy olyan modellt, amely alapot szolgáltat a kérdés több oldalról való körüljárásának. Kitér a hangalakvizsgálatra, a képző szófajalkotó szerepére és jelentésére, a megterheltség, a produktivitás kérdésére, illetve arra, hogy miként avulnak el formánsok, és hogyan jelennek meg újak. A megterheltség tárgyalásakor jól látja a gondokat: egy-egy képző nem minden korban adatolható még a nyelvben való megjelenése után sem, emiatt a megterheltség vizsgálata akadályokba ütközhet. A könyv szerzőjének azonban annyival van könnyebb dolga, hogy meghatározott adatanyag alapján dolgozik, és ez könnyebbé teszi a vizsgálatot. Ugyanakkor olyan vizsgálati szempontokat is kijelöl, amelyek eddig vagy nem, vagy csak bizonyos jelenségek bemutatásakor voltak/vannak jelen a nyelvtörténeti kutatásokban. Egyrészt a gazdag adatanyag és a SzT jellege indokolja a szociolingvisztikai és nyelvföldrajzi szempontok bevezetését, másrészt a jelentéstani és a morfológiai elemzés segítségével olyan tulajdonságokra, jellemzőkre

hívja fel a figyelmet, amelyek a hagyományos alaktani jellemzőkön és szintaktikai viselkedésen túl, megkülönböztetik a diminutívumokat más képzőktől.

E bemutatás során csak a legérdekesebb és legújabb szempontokra térnek ki egy kicsit részletesebben. Ugyan a szakirodalom eddig is foglalkozott azzal, hogy a diminutívumokkal létrehozott szó szemantikája hogyan módosul az alapszó jelentéséhez képest, *A kicsinyítő képzős származékok szemantikája* című alfejezetben erről sokkal részletesebben és árnyaltabban olvashatunk. Kiderül, hogy a képző a következő szemantikai jegyekkel gazdagíthatja az alapszót: 1) a fizikai kiterjedés módosítása, pl. *dombocska*, *edényke*, *tálacska*, azaz 'kis domb', 'kis edény', 'kis tál'; 2) az alkotóelemek számának módosítása: pl. *bokrétacska* 'kis virágokból álló bokréta'; 3) az egyes összetevők fizikai kiterjedésének módosítása: *lisztecske* 'kevéssé liszt', *porocska* 'kis orvosságpor-adag' jelentésben; 4) az időbeli kiterjedés módosítása: pl. *nyulacska* 'fiatal nyúl', *agárkutyó* 'agárkölyök', *hetecske* 'röpke hét'; illetve 5) főleg melléknevekhez kapcsolódva intenzitásbeli módosítást is eredményezhet: pl. *hosszabbacska*, *barnásocska*, *csorbácska*, *butácska*. Ugyanakkor bizonyos főnevek intenzitását is befolyásolhatják a diminutívumok. Pl. egy 1773-ban lejegyzett adalékban a *nótáriusocska* 'jelentéktelen jegyzőcskére', a *prokútorocska* 'jelentéktelen, kis ügyvédecskére' utal: „Gróff Bánffi Dénes tudna az igaz, de az is nagyon fractus: mely szerént tudom afféle *nótáriusocskákkal*, *procuratorocskákkal* kipótolni a fogyatkozást, az efféle pedig maga ellen nem ír [RetE 304].” Az alfejezetet a *kicsid* származék szemantikai elemzése zárja, hiszen ezeken nagyon jól kimutathatók az előbb felsorolt módosító jegyek.

A morfológiai jellemzőket tárgyaló szempont is újként van jelen a magyar szakirodalomban. Éppen ezért elsősorban azt kellett a szerzőnek röviden tisztáznia, hogyan lehet a szemantikát és a pragmatikát, illetve kicsinyítő képzőkhöz kapcsolódó minimalista és maximalista felfogásokat elhatárolni. A szerző a diminutívumok szövegkörnyezettel függő pragmatikai jelentését járja körül. Rámutat

arra, hogy a külföldi szakirodalomban tárgyalt diminutívum puerile gyermekorientált beszédhelyzetekben a magyar régiségben is jelen volt: akár a gyermekről és a gyermekkel való beszéd során, akár a gyermeki világ dolgait megnevező szavak esetében vagy akár csak az affektivitás jelzőjeként (pl. 1791: *4szer ételetskeje*<sup>a</sup> légyen gyéngé savanyuságu korpa Cibre, vagy megyből készített *Levesetske* [Dés; DLt. – <sup>a</sup>Beteg gyermeknek]). A közvetlen beszédhelyzetben megjelenő, familiaritást feltételező diminutívum sociale sem hiányzott a régi nyelvhasználatból (pl. 1701: Ezen bizonyos emberitül Kegyelmednek Az mint Szegény ifu legénységemtül telik, egy kis *ajándékcokskát* kültem [Gyke K; Ks 96 Kornis István Gyerőfi Borbálához]). Ugyancsak ezt a típusú származékot használtuk és használjuk akkor, amikor az esetleges visszautasítást akatjuk elkerülni azzal, hogy kevésbé fontosnak állítottuk és állítjuk be a kérésünket: pl. 1721: alazatosan még szolgálom az Mlgos Urnak ha nékem is ég *sérteseckét* küld [Szentpál K; TKI Mihály Deák Teleki Pálhoz]. A diminutívum sociale csoportján belül található sajátos alcsoportot képvisel a diminutívum modestum, amely „a beszélőre vonatkozik: önmagát, illetve a tulajdonában álló javak értékét csökkenti azzal a céllal, hogy a visszautasítás veszélyét kivédje” (72.), pl. amikor valaki saját vagyonáról *vagyonocskaként* beszél, vagy amikor saját személyének kifejezésére használ kicsinyítő képzős alakokat, hogy alázatosságát, másokhoz való viszonyát kifejezze (pl. egy 1678-ban, a fejedelemehez írott folyományában Osdolai Kun István saját *autoritásocskájáról* beszél). A diminutívum ironicum is felelhető a régi adatok között: ezekkel általában a beszédpartner lekicsinylését, becsmérlését fejezzük ki: (pl. *papocska*), leggyakrabban szitkozódásokban vagy olyan szövegkörnyezetben, ahol szitkozódás is megjelenik.

*A kicsinyítő képzők szociolingvisztikai meghatározottsága* című alfejezetben használt szociolingvisztikai szempont is teljesen új a képzők, különösen azok történeti vizsgálata szempontjából. A SzT adatai megengedik, hogy bizonyos esetekben az adatközlők kora, neme, társadalmi státusa szerint is megvizsgáljuk az adalékokat. A szerző azonban

nagyon jól tudja, hogy bármennyire is jól adatolt a SzT, nem mindig találunk benne utalást az előzőekben felsorolt vizsgálati szempontokhoz, mert nem mindig adott a közlő neme, kora, társadalmi státusa, vagy nem tudjuk mindig, hogy a levelezőpartnerek milyen viszonyban állnak egymással, stb., így a következtetéseket fenntartásokkal kell kezelni. Így a mai feltételezések alapján inkább a nők körében elterjedt a kicsinyítő képzős származékok használata, azonban a SzT adatanyagából az derül ki, hogy a vizsgált korban inkább férfiak éltek ezekkel az alakokkal. A szerző meg is jegyzi: „Ebből a szempontból viszont a SzT anyaga (de bármilyen más történeti forrásra is gondolhatunk) nem teljesen megbízható, ugyanis egyrészt a 16–19. században az írás elsősorban a férfiak privilégiuma volt [...] másrészt a különböző vallások tanúi is inkább férfiak voltak. Így a 89,58% nem azt mutatja, hogy kicsinyítő képzős származékokat szinte kizárólag férfiak használtak, hanem azt, hogy a korabeli szövegek elsősorban férfiakról származnak.” (82–83.)

A következő alfejezetekben (*A kicsinyítő képzők kapcsolódásának szabályai; A kicsinyítő képzők alaktani jellegzetességei; A kicsinyítő képzők produktivitása; A kicsinyítő képző és az alaptag szófaja; A kicsinyítő képzős származékok szintaktikai jellegzetességei*) a szerző olyan szempontok szerint vizsgálja a diminutívumokat, amelyek nem újak a szakirodalomban, azonban érdeme ezeknek a fejezeteknek, hogy elsősorban történeti szempontból világítják meg a jelenségeket, rámutatnak arra, hogy a közép- és újmagyar kor során mi változott a használatukban, és ezeket összevetik a mai használattal. Példaként kiragadom a kicsinyítő képzők produktivitását tárgyaló részből a következőket, hiszen ebből is világosan kitetszik, hogy a tárgyalt szempontok alkalmazása – bármennyire is megszokottak lennének a szakirodalomban – új fénybe helyezhetik a történeti anyagot: „A SzT adatai is azt bizonyítják, hogy az erdélyi régiségben a magánhangzóra végződő szavak többnyire a *-cskA*-t kapták. A mai nyelvben kivételnek az *i* végűek számítanak, amelyek inkább *-kA*-t vesznek fel. Ezzel szemben a SzT-ben nyolc olyan *-cskA* képzős címszót találtam,

amelyek alapszava *i*-re végződik, és egy példa sincs arra, hogy *i* végű szóhoz *-kA* képző kapcsolódna (*amicska, annyicska, holmicska, kocsicska, lájbicska, mántlicska, régicske, stelázsicska*). Tehát ez a blokkoló szabály nem vetíthető vissza a régi nyelvre.” (97.)

Szintén új a vizsgálatban megjelenő történeti nyelvföldrajzi szempont alkalmazása *A kicsinyítő képzők földrajzi megoszlása az erdélyi régiségben* című alfejezetben. Erre szintén csak a SzT adatai alapján lehet sort keríteni, hiszen az adalékok legnagyobb része helyhez kötött. A szempont alkalmazhatóságának buktatóit is nagyon jól látja a szerző, és tudja, itt is nagy körültekintéssel kell eljárni. A SzT adata alapján azonban már biztosabban kimutatható, hogy pl. a *-d* képzőt elsősorban a Székelyföldön használták (*nagyobbadka, nehezedke*); a *-cska, -cske, -ka, -ke* pedig az egész nyelvterületen általánosan használt volt. Az elterjedtséget, a vármegyék szerinti megoszlást könnyű áttekinteni a táblázatok alapján, azonban a nyomdatechnikai megoldások nehézségei miatt kimaradt térképek ezeknél sokkal könnyebb eligazodást nyújtanának.

A monográfiát – mint minden ilyen jellegű írást – az Összegzés, kitekintés zárja.

A megadott szempontok újdonsága mellett az is érdeme a kiadványnak, hogy a függelékben *Adattárat* találunk, ahol a SzT első 12 kötetében található összes kicsinyítő képzős származékhoz kapcsolódó adat megtalálható. Itt címszavanként rendezve teljes szöveggörnyezetükben láthatjuk a kicsinyítő képzős származékokat. Természetesen a monográfia egészében nem kiragadott szavak, hanem szövegek elemzésével találkozunk, azaz nemcsak a diminutívummal ellátott szavakat, hanem magukat a szövegeket szintén elénk tárja a szerző. Ezt is a könyv érdemei közé sorolom, hisz így sokkal világosabban láttatja a jelenségeket, és az olvasó is könnyebben visszaigazolhatja az elméleti keretben leírtakat. Emiatt, és nem csak, a nem nyelvtörténettel foglalkozó olvasók is sok érdekes dolgot tudhatnak meg a korabeli emberek nyelvhasználatáról.

Fazakas Emese

## A 16–17. századi magyarországi főrendek műveltsége

Monok István: *A művelt arisztokrata: a magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században.* Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, (Kulturális örökség) Bp.–Eger, 2012. 470 oldal

A 16–17. századi magyarországi főrendek könyves műveltségét feltérképező monográfia, az egri Eszterházy Károly Főiskola és a Kossuth Kiadó közös kiadásában jelent meg a *Kulturális örökség* címet viselő sorozat részeként. Az újonnan indított (2012), Monok István nevével fémjelzett sorozatban *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége* c. tanulmánykötet (szerk. Monok István), valamint Lipták Dorottya szerkesztésében *A vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv, a legendás kiadó (1811–1878)* című könyv jelent meg.

Kötetében a szerző harminc év forrásfeltárói, illetve -kiadói tevékenységét összegzi. A Keserű Bálint vezetésével 1979-ben Szegeden induló kutatás a kora újkori Magyarország olvasmánytörténeti levéltári források feltárását és közlését tűzte ki célul. Ennek a kutatói munkának az eredményeit az *Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* c. sorozatban jelentették meg. Minthogy a szerző ennek a kutatócsoportnak kezdetektől a kutatás lezárásáig részese volt, alaposan megismerhette azt a tekintélyes mennyiségű könyvanyagot, amely a kora újkori Magyarországon előfordulhatott, mintegy predesztinálva volt az ott felhalmozott forrásanyag olvasmánytörténeti elemzésére.

A monográfia alcíme a – „magyarországi főnemesség” – olvasmányműveltségének tárgyalását ígéri. A bevezető módszertani részben (7–16.) a szerző rámutat arra, hogy mindkét fogalmat a kora újkori 16–17. századi magyar történelmi valóságnak megfelelően értelmezi. Magyarországon a kora újkori királyi Magyarország területe értendő, amelyhez hozzátartoztak a mai horvátországi (főleg a szlavóniai Zágráb és Varasd megyék), nyugat-magyarországi, illetve felvidéki területek. Noha etnikai, nyelvi (horvát, szerb, szlovák, német,

magyar), illetve vallási (katolikus, lutheránus, református) szempontból igencsak eklektikus területről van szó, a hármast – Horvátország, Nyugat-Magyarország, Felvidék – tagolást elveti a szerző. Nem tárgyalja az Erdélyi Fejedelemség, a Partium, illetve a török hódoltság alatti területek főrendjeinek könyves kultúráját. A kora újkori magyar főnemesség meghatározása már problematikusabb volt, maga az arisztokrata megnevezés használata is csupán a 18. század végére vált szokványossá. A 16–17. században ebbe a társadalmi kategóriába tartóztak a bárók, grófok, hercegek, illetve a főpapok. Ezek a rangok a kora újkorban nem voltak örökletesek, így egyazon családon belül egyik ág elnyerte a grófi rangot (katolizációjának köszönhetően) – pl. Szirmay István –, családjának többi ága viszont köznemes maradt, ezért utóbbiakat nem tárgyalja a kötet. A főpapok közül az arisztokrata-család tagjai nem kerülnek besorolásba.

A magyar szakirodalomban kettős kép alakult ki a magyar nemesség műveltségéről az írástudatlanságot és az olvasottságot illetően, a monográfia következő fejezete (17–36.) ez utóbbit elemzi. A 16–17. századi magyar főnemesi udvar kultúráját elsősorban jövedelmeinek nagysága befolyásolta, amely régióként nagy eltéréseket mutatott. Tekintettel arra, hogy az erdélyi nemesek jóval kisebb birtokokkal rendelkeztek, mint a magyarországiak, nyilván e tekintetben alulmaradtak. Ritkábban tartózkodtak huzamosabb ideig külföldön, noha körükben a *peregrinatio academica*, illetve a *lovagi túra* igencsak közkedvelt volt.

A nemesi udvar mint intézmény jelentős szerepet vállalt a művelődési és közéletben, a nevelés, gazdálkodás területén, valamint a napi politikai életben. Kérdés, hogy milyen könyvek jelentettek az e területekhez kapcsolódó tudás forrását,

és hogyan szerezték be ezeket a műveket. A magyarországi főnemesi családok mindegyike rendelkezett kisebb-nagyobb könyvtárral, melyek elősorban iskolai, illetve vallásgyakorlati könyvek voltak, emelett azonban személyes érdeklődésüket kielégítő könyveket is gyűjtöttek. A könyvek beszerzésének módja korlátozott volt, és az nagyban eltért a nyugat-európai országok főnemességének könyvbiztosítási szokásaitól. Kevés olyan *könyvkereskedő* van tudomása a szakirodalomnak, aki megfordult volna ebben a régióban, *könyvvásárok* vagy *könyvkiadók katalógusai* ritkábban, de eljutottak a főúri udvarba, a *könyvkötő műhelyek* kínálata szegényes volt. Jelentős tényező volt a főúr által patronált *alumnusok* könyvbiztosítása, amelyet nagyban meghatározott a illető diák érdeklődési köre. Saját ízlésük szerint csak *külföldi útjaik* során vásárolhattak könyveket. Egy-egy *hagyatéki* megvásárlásakor már válogatás nélkül minden bekerült a könyvtár állományába. A főnemes által támogatott szerző szintén kötelességének tekintette, hogy a megjelent mű példányából juttasson a mecénásnak is. *Örökölhettek* könyveket, de *házasság* révén is gazdagodhatott az udvari bibliotéka (ennek főleg akkor van kiemelt jelentősége, amikor *külföldi aszszony* lesz az új családtag). A konfesszióváltás is nyomot hagyott a könyvtár arculatán.

A főnemesség műveltségének *forrásairól* külön fejezetben olvashatunk (37–46.). Itt a szerző rámutat arra, hogy a kora újkorban csak nagyon ritkán maradtak fenn könyvtári katalógusok, egyrészt mivel nem voltak olyan nagyszágrendű könyvtárak, amelyekben nehéz lett volna eligazodni, másrészt pedig nem igazán rendelkezett a nemesi udvar olyan személlyel, aki szakszerűen el tudta volna készíteni a katalógust. A legáltalánosabb gyakorlat az volt, hogy az udvar egyik alkalmazottja egyszerűen jegyzékbe vette a könyveket, a jegyzék végül a család levéltárában maradt. További adatokkal szolgáltak a *hagyatéki összeírások*, ritkábban *árvaügyi iratok* gyámok kinevezése esetében, *végrendeletek*, *vagyonelemlések*, *pereskedések* során készült iratok, a főúr által támogatott *intézmények katalógusai* (pl. Forgách Imréné), amelyekben a

könyvek önálló jegyzékben véve maradtak fenn. Személyes iratokban – *naplókban*, *levélváltásokban*, *könyvszámlákban* – is számos információt kapunk a könyvek vásárlásáról, kölcsönzéséről.

A szerző külön fejezetet szentel a *királyi, illetve fejedelmi* udvarnak (47–56.). Noha a kora újkor Magyarországon nem beszélhetünk királyi udvarról, a szerző abból a szempontból reflektál erre a kérdésre, hogy ebben a korszakban milyen udvartárról. Ami az erdélyi fejedelmi udvart illeti, az 1658-ban történt tatárpusztításig, az alig egy évszázadot felölelő történetéről meglehetősen kevés adat maradt fenn. Az Izabella, János Zsigmond, Báthory István és Báthory Zsigmond által összegyűjtött könyvanyag nagy része elpusztult, Bethlen Gábor tehát vélhetően a semmiből kezdte a fejedelmi könyvtár megteremtését. A Bethlen-korabeli források gazdag udvartárról beszélnek, valószínűnek tartják, hogy ennek egy részét átadta használatra az általa alapított *Collegium Academicum*-nak. A Rákócziak udvartáráról már több adatot is megtudunk. Az 1658-as tatár betörést követően az elpusztult fejedelmi udvar szerepét a főúri udvarok vették át Erdélyben.

A kötet fő része (57–269.) huszonhárom főúri család könyves műveltségét, illetve könyvtárát elemzi. Ezek a következők: Istvánffy, Mikulich, Zrínyi, az alsóindvai, illetve németújvári Batthyány, Nádasdy, Esterházy, Thurzó, Pálffy, Illésházy, Révay, Ostrosith, Berényi, Forgách, Balassa, Thököly, Szirmay családok, Majthényi György, Pázmány Miklós, Csáky István, Bercsényi Miklós, illetve a Rákócziak udvartára. Az egyes családok vagy esetenként személyek olvasmányműveltsége elemzésének szerkezete a következő: a szerző röviden bemutatja a családok történetét, amelyből megtudjuk a család generációinak a társadalomban elfoglalt funkcióit, olvasmánytörténet szempontjából fontos életrajzi adatait: hogyan alakult ki a főnemes udvari könyvtára, a könyveket milyen forrásból szerezhette be, illetve milyen volt a könyvtár tartalmi összetétele. Az könyvanyag elemzésénél a szerző

elsősorban azt követte figyelemmel, hogy milyen típusú olvasmányok bizonyultak fontosnak a tulajdonos számára (főleg történelmi, jogi, politikaelméleti, orvostudományi stb.), milyen volt a könyvanyag nyelvi összetétele. A szerző azt a könyvtárat tartotta modernnek, amely friss olvasmányanyaggal rendelkezett, továbbá a francia nyelvű könyveket. Az elemzés tárgyát képezte a tulajdonos olvasási szokásainak elemzése, amelyet az esetleges margináliákból, szövegközi bejegyzésekből következtetett, végül az elemzés a könyvtár mai sorsával zárul.

A monográfia rövidítésjegyzékkel, hatalmas jegyzetapparátussal (szám szerint 1294 jegyzet), a szerző témához kapcsolódó írásainak jegyzékével

és a felhasznált szakirodalom bibliográfiájával, továbbá személy- és névmutatóval zárul. Az igényes kivitelezésű könyvet elsősorban a kora újkori főnemesség könyves műveltségét kutatók forgatják majd nagy haszonnal, a jegyzetekben felsorakoztatott friss külföldi és magyar szakirodalomra való tekintettel. A szerző monográfiájával újabb kutatási témára irányítja a figyelmet: az erdélyi főnemesség könyves kultúrájának elemzésére, annál is inkább mivel a 16–17. századi erdélyi főnemesi könyvjegyzékek egy része szerepel a korábban említett *Adattár* sorozatban *Erdélyi könyvesházak I–III.* kötetekben, a másik része újabb kutatások eredménye lenne.

**Rácz Emese**

## Apropó: Gyöngyössi János

*Keszeg Anna: Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok. Ráció, Bp. 2011. 285 oldal.*

Keszeg Anna könyvével kapcsolatban két kérdés merülhet föl bennünk: hogy *hogyan lehet* és hogy *érdemes-e* Gyöngyössi Jánosról közel háromszáz oldalas monográfiát írni. Azt gondolhatjuk, a témául választott szerző irodalomtörténeti jelentősége nem biztos hogy indokol ekkora figyelmet. Akkor viszont a feldolgozás módszerének kell olyan újszerűnek vagy alaposnak lennie ami ellensúlyozni tudja Gyöngyössi periférikus jelentőségét.

A költő marginális voltát a szerző sem kérdőjelezi meg, az ő szavaival élve: nem kívánja Gyöngyössi „rehabilitálni”. Némi túlzással azt mondhatjuk tehát, hogy Gyöngyössi János csupán a szöveg apropója; a hangsúly magára a vizsgálatra helyeződik át. Ez pedig természetesen azt hozza magával, hogy Gyöngyössi életrajzának és műveinek részletes és igen sokféle módszerrel történő vizsgálatát tartalmazza a könyv. A monográfia a kutatási módszerben nem hoz radikálisan újat, nem is ez a célja. Gyöngyössi életművét és alakját

egészében és átfogóan vizsgálja a könyv; több ponton részletekbe menően és a teljességre törekedve; az egyes aspektusoknál a feltehető kérdések mind-egyikére választ keresve. Ebben hoz tehát újat: a teljesség igényével, és a vizsgálati módszerek sokaságával. A szerző kijelenti, hogy könyve „akár fókuszálási gyakorlatként is felfogható”, s ezzel megerősít minket abban, hogy jelen kötet értékeit nem csupán a Gyöngyössiről szóló tényanyagban kell keresni, hanem tekinthető a könyv egyfajta módszertani összegzésnek is.

A kötet részletes bevezetővel kezdődik, melyben a szerző bemutatja a monográfia törekvéseit; szerzői motivációként az életrajzok divatját és az irodalomtudomány azon irányát nevezi meg, mely az irodalmi jelenségeket társadalomtörténeti szempontból vizsgálja. Ezután „három alapvető trendet” sorol fel, melyek hatottak munkájára: az első a francia kulturtörténet, a második a szerzői státusra vonatkozó vizsgálatok, a harmadik pedig a felvilágosodás kori jelenségek regionális

jellegetességeire vonatkozó kutatások. Ahogy Keszeg Anna összefoglalja: „Következésképpen a következőkben tehát egy francia kultúrtörténeti horizontú, irodalomszociológiai szemléletű (a forrásadottság miatt töredékes) életrajzi monográfia-kísérlet olvasható egy 18. század második felében élt erdélyi, pontosabban újtordai költőről, Gyöngyössi Jánosról.”

E három felsorolt kutatási trend szerint oszlik három fő fejezetre a könyv. Az első fejezet kultúrtörténeti indíttatású. Először Gyöngyössi önéletrajz-jellegű írásait ismerteti, majd azokkal a vizsgálati módszerekkel vet számot, melyekkel a szövegahagyatékhoz közeledni lehet, végül a termékenynek látszó kérdéseket teszi föl a szövegekkel kapcsolatban, és megvizsgálja a szövegeket az adott aspektusból. A kötet alcíme „Szövegek és kontextusok” – valószínűleg ez is a kötet vizsgálati módszerére utal: új kontextusba helyezi Gyöngyössi szövegeit és életrajzi eseményeit. Az alfejezetek címei (ezeket a tartalomjegyzék sajnos nem sorolja föl) átláthatóvá és követhetővé teszik a kötetet: Gyöngyössi önéletrajzairól például a következő fejezetek szólnak: *Az önéletrajz írás valóságéffektusai egy életrajz perspektívájában*; *Az önéletrajz mint útirajz*; *Az önéletrajz és Gyöngyössi társadalmi kapcsolathálója*. A kötet egészére jellemző ez az egymás után részletező szerkezet, s a Gyöngyössi-életmű hiányos feldolgozottsága miatt csak néhány esetben egészül ki a vizsgálat a korábbi szakirodalom ismertetésével és továbbgondolásával.

Gyöngyössit az irodalomtörténet mint nem túl sikeres, nagy karriert befutni nem tudó költőt tartja számon – jelen kötet több helyen rámutat arra, hogy ez túlzott, tarthatatlan egyszerűsítés. Sem a szerzői önértelmezés nem támasztja ezt alá (önéletrajzaiban szinte sohasem költői, hanem lelkeszi érdemeit említi), sem pedig az, hogy Gyöngyössi alkalmi költőként, regionális költőként igen tisztes helyet foglalt el a korban. A kötet első alfejezetei éppen ezt mutatják ki; azt kutatják, milyen biografikus narrációhagyományban értelmezhetőek Gyöngyössi önéletrajzai.

A szerző ezután részletesen megvizsgálja a leoninusvitát, és felhívja a figyelmünket arra, hogy Gyöngyössi „csupán” gyújtópontja volt e vitának (használjuk itt a *vita* szót, bár a kötetből az is kiderül, hogy ez túlzó egyszerűsítés); ő maga nem igazán vett részt ebben a vitában. Itt nem csupán egy verselési megoldás mellett és ellen lévő csoport vitájáról van szó; ez a vita túlmutat ezen, különböző ízléscsoportokig, az alkalmi költészet megítéléséig, a vitára szolgáló médiumokig.

Ezután Gyöngyössi versesköteteivel foglalkozik a szerző. Itt egy részletes sajtótörténeti bevezető található – ebben az esetben ezt az indokolja, hogy Gyöngyössi kötetét Szacsvay Sándor adta ki a Magyar Kurír mellékleteként. A hírlapbeli közlések, a hírlapok szerkezetének viszonyát veti össze a szerző a kötetkompozícióval. Újra megvizsgálja az alkalmi költemények korabeli megítélését, több szempontból is: mennyire tekinthető egy alkalmi költemény hírközlésnek és mennyire költői teljesítménynek; milyen módon mosódik össze ez a kettő; az alkalmi költemények viszonya a „magas” irodalomhoz, a társadalomhoz. A lokális identitás kérdését is részletesen megvizsgálja: mennyire értelmezhető Gyöngyössi úgy mint „Erdély fátumának”, tordai polgároknak vagy erdélyi nemeseknek költője.

A kötet második, társadalomtörténeti indíttatású része is precízen megjelöli saját kérdéseit: „mit jelent az 1700-as évek végén Erdélyben az, hogy egy református lelkész általunk irodalminak nevezett tevékenységet folytat, valamint hogyan lehet Gyöngyössi kéziratban maradt önéletrajzát felhasználni arra, hogy ezt megválasszunk.” Részletes családtörténeti leírás következik, ezután fejti fel a szerző Gyöngyössinek az életrajzi írsaiból és költeményeiből adathalmozható kapcsolathálózatát, rendkívül precízen, csoportokba sorolva ezeket, pontos számokkal és százalékos arányokkal dolgozva. Tüzetesebben Gyöngyössi íróbarátainak csoportját vizsgálja meg, és a Gyöngyössi közelében élő, leoninusban verselő szerzőket. Az ezt követő fejezet azokat a nemeseket veszi sorra, akikkel Gyöngyössi mint alkalmi költő állt

kapcsolatban, majd miután választását megindokolja, a Kendeffy családot (mint legfőbb mecénást) és Gyöngyössi velük való kapcsolatát mutatja be a szerző részletesen.

A kötet utolsó nagyobb fejezetében az 1859–60-as szegedi és tordai Kazinczy-ünnepség azon aspektusait veszi számba a szerző, ahol az ünnepségsorozat helyi jellegét hangsúlyozva Gyöngyössiről emlékeztek meg. Terjedelmileg ez a fejezet a legrövidebb, szerkezetében is eltér némileg az előzőktől, hiszen egységesebb módszerrel dolgozik, a korabeli sajtót használja forrásként, azok adatait dolgozza föl.

A kötet szerzteágazó vizsgálati módszereinek felsorolását látván arra gondolhatunk, kevés olyan szerző van a magyar irodalomban, akinek életét

és műveit ilyen sok aspektusból megvizsgálták – egyetlen monográfián belül. Nagyobb jelentőségű szerzők esetében az életmű nagysága és szakirodalmi feldolgozottsága teszi ezt lehetetlenné, kisebb szerzők esetében pedig talán a tényanyag várható hozadéka bizonyulhatott kevésnek.

Keszeg Anna nem indokolatlanul nevezi könyvét „irodalomtörténeti kuriózumnak”. Nemcsak azért, mert Gyöngyössi Jánosról még sohasem írtak ilyen léptékű monográfiát, hanem azért is (vagy talán inkább azért), mert a kutatási módszereknek, kontextusoknak olyan széles skáláját mutatja be, ami ritkaság egyetlen monográfián belül.

**Toth Barna**

## Bukovinai találkozások

*Olexandr Dobrzhanskyi (ed.): Bucovinian Academic Journal of History and Cultural Anthropology (Буковинський журнал історії та культурної антропології). 2012.*  
[http://www.chnu.edu.ua/res//chnu.edu.ua/period\\_yudannia/WEB/index2.html](http://www.chnu.edu.ua/res//chnu.edu.ua/period_yudannia/WEB/index2.html).

„Ortodox keresztények, evangélikus cipszerek, római katolikus lengyelek és andrásfalvi székelyek, nagy számban betelepített zsidók Csernovicban, Buber haszidjai Zadagorában, örmény keresztények, akik jómódú kereskedők voltak és hosszabb ideig a tartomány vezető elitjét alkották, bojárok, huculok és orosz lipovánok, mind Bukovina, Bukó, B. alkatrészei. Velük mozgott a táj, ők festették sárgára a földet. Aztán egyszer csak mindannyian bukott angyallá váltak. Bukovinában az ember alkatrészként jár-kelel a tájleírásban, mert réges-régen belátta, hogy a föld önékülle mozog” – írja Kiss Noémi *Bukó* című esszéjében (Kiss Noémi: *Rongyos ékszerdoboz. Utazások keleten*. Magvető. Bp. 2009. 9–10.). Bukovina etnikailag és vallásilag sokszínű terület, melyet gyakran a „Kelet Svájc” vagy az „Európa kicsiben” kifejezésekkel aposztrofálnak; elsősorban az ottani román, ruszin, német, lengyel, magyar, zsidó, tót, lipován, örmény és cigány

népcsoportok együttélése, élénk interetnikus kapcsolataik, valamint a köztük tapasztalható tolerancia miatt.

Ezzel a szemlélettel, ebből a látószögből indították útjára 2011-ben a Bukovina-kutatások új fórumát, a Bucovinian Academic Journal of History and Cultural Anthropology című folyóiratot az ukrainai csernovci Jurij Fegykovics Nemzeti Egyetem Történelem, Politológia és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének munkatársai. A tervek szerint évente négy alkalommal megjelenő kiadvány célja, hogy teret adjon a történelem, a régészet és a néprajz Bukovinát érintő új, tudományos eredményeinek. Különös figyelmet kíván fordítani az itt élő és élt népcsoportok ún. hagyományos kultúrájára, a köztük létrejövő kölcsönhatásokra és interetnikus kapcsolatokra.

A folyóirat főszerkesztője Olexandr Dobrzhansky, a szerkesztőség terjedelmes és igen impozáns névsorában (<http://www.chnu>.



[edu.ua/res//chnu.edu.ua/period\\_vudannia/WEB/editorial.html](http://edu.ua/res//chnu.edu.ua/period_vudannia/WEB/editorial.html) Letöltés ideje: 2012. 09.20.) ukránjai, lengyelországi, romániai, amerikai, kanadai, németországi, franciaországi, oroszországi, hollandiai és szerbiai egyetemek munkatársai szerepelnek. A tanulmányokat angol és francia nyelven várja a szerkesztőség, az első számban az írások többsége angolul jelent meg, míg a rezümék négy nyelven, az itt felsoroltakon kívül ukránul és oroszul is olvashatók. A folyóirat 2012-ben megjelent első, ez idáig egyetlen száma elektronikus formában érhető el, a tervek szerint az első néhány számot összevonva fogják majd nyomtatott változatban is közreadni. Emellett a lap megtalálható a Socionet, a Scopus, az Index Copernicus International, a Directory of Open Access Journals, az UlrichWeb – Global Serials Directory, a European Reference Index for the Humanities Discipline „History” és az Open Directory Project adatbázisaiban is.

A folyóirat tematikailag három nagyobb részre tagolódik; történelem, néprajz és nemzetközi tanulmányok témakörben olvashatunk írásokat. Ezeket könyvismertetések, kritikák, valamint az elmúlt években megvédett, a bukovinai régiót érintő kandidátusi értekezések és doktori disszertációk néhány soros angol nyelvű összefoglalói követik.

Az online változatban bevezető tanulmány hiányában a lapszám mindjárt a *Bukovina története* címet viselő első tematikai egységgel kezdődik, amely három publikációt tartalmaz. A sort Tamara Marusyk, a Jurij Fegykovics Nemzeti Egyetem munkatársának írása nyitja, ez a kulturális örökség kutatásának tematikájába illeszkedik, a szerző azt foglalja össze, hogyan került fel az egykor a bukovinai és dalmáciai metropolita, ma a Jurij Fegykovics Nemzeti Egyetem székhelyéül szolgáló épületegyüttes az UNESCO Világörökségi Listájára. Az egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Csernovciban 1875-ben alapították német nyelvű egyetemet, maga az épület 1864–82 között készült el Josef Hlavka cseh építész tervei alapján. 2011 óta

jegyzik a Világörökségi Listán, felkerülése nem pusztán művelődéstörténeti jelentősége miatt érdekes, hanem azért is, mert a hozzá tartozó szeminárium, a kolostor, a kertek és az egyéb épületek mind az osztrák–magyar monarchiabeli vallási toleranciát és diplomáciát tükrözik. Ezenkívül nemzetközi turistalátványosságként tartják számon, amely erősíti a régió európai térséghez történő integrációját.

Radu Florian Bruja, a szucsávai Ștefan cel Mare Egyetem munkatársa, a Vasgárda (Garda de Fier) 1933–35 közötti bukovinai történetét foglalja össze. A Vasgárda betiltását és az I. G. Duca román miniszterelnök ellen elkövetett politikai gyilkosságot követően a tagok különféle titkos szervezetekbe tömörültek. Ebben kiemelt szerepük volt a csernovci egyetemen működő nacionalista mozgalomnak, melyeknek köszönhetően a Zelea Codreanu követő fiatalok gyakorlatilag megszakítás nélkül folytatták korábbi tevékenységüket, legerősebb befolyásuk pedig éppen Bukovinában volt.

Oleg Surovtsev, a Jurij Fegykovics Nemzeti Egyetem munkatársa a Bucovina című kiadvány ideológiai hátterét veszi górcső alá. Néhány nappal azután, hogy a román hadsereg bevonult Bukovinába, 1941. július 10-én jelent meg az említett román nyelvű újság első száma, amely a hatalom hivatalos kiadványaként és az antiszemita eszmék terjesztésének fontos fórumaként működött 1944-ig.

A történelem tárgykörébe tartozó írások után négy, tematikailag igen szerteágazó néprajzi tanulmányt olvashatunk. Az ukrán Liliya Tsyganenko, az Ismail State Liberal Arts Egyetem történésze a 18. század végi, 19. század eleji dél-ukrajnai nemesség etnikai összetételét vizsgálja, és hívja fel a figyelmet arra, hogy az itt élő ukrán, orosz, moldovai, lengyel, olasz és görög arisztokrácia képviselői közösen járultak hozzá a területet érintő nagy fejlesztésekhez.

A moldovai Lilia Zabolotnaia a 16–17. századi moldvai és oroszországi ortodox temetkezési szokásokat, rítusokat és hiedelmeket hasonlítja

össze, amelyhez elsősorban a misszionáriusok, utazók leírásait használja fel; végül 21 pontban összegzi az egyébként nem csak az említett területekre jellemző hasonlóságokat.

Narcisa Alexandra Ştiucă a Bukaresti Egyetem munkatársa, a román hagyományos ételeket a szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzékének kontextusában vizsgálja, arra helyezve a hangsúlyt, hogy milyen kritériumoknak kell megfelelniük a listára való felkerüléshez, valamint kitér a vallás és az étkezés kapcsolatára is.

A néprajzi rész utolsó tanulmánya Kostyantyn Rakhno, az Ukrán Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének kerámia-szakértőjének tollából született. Ebben a cserépedények vásárlásával, eladásával, valamint egyéb használatukhoz köthető ukrán és belorusz szokásokat, hiedelmeket, ezek során a széna és a szalma használatának szimbolikus jelentéseit foglalja össze.

A lap harmadik részében *Nemzetközi tanulmányok* címmel olvashatunk tematikailag meglehetősen vegyes, a Bukovina-kutatásokhoz olykor kevésbé kötődő írásokat. Elsőként Olga Zalesskay, az oroszországi Blagoveszczenszk Állami Pedagógiai Egyetem munkatársa, Vladivosztk példáján keresztül, eddig publikálatlan források felhasználásával arra mutat rá, hogy miképp alakult a kínai migráns csoportok oktatása, milyen – gyakran a kommunista ideológiához is kapcsolható – programokat hoztak létre a felnőttoktatás támogatására az 1920-as, 30-as években.

A nagybányai egyetemen dolgozó Delia Suiogan általánosságban mutatja be a bába, a keresztanya és a siratóasszony romániai hagyományos szerepkörét, írása inkább a néprajz tárgykörébe tartozna.

Nancy Wingfield, az amerikai Észak-illinois Egyetem munkatársa, a fin de-siècle-t, a 19–20. század fordulóján működő ún. „fehér rabszolgaságot”, azaz a galíciai és bukovinai prostitúciót vizsgálja a korabeli sajtó (például Czernowitzer Tagblatt, Lemberg' Wiek Nowy) tükrében. A jól megalapozott, izgalmas írásból kiderül, hogy

milyen állami intézkedések születtek a prostitúció visszaszorítására, valamint az is, hogy a sajtóban forgalmazott képpel szemben – mely szerint a zsidó kereskedők ártatlan lányokat szállítottak volna a külföldi bordélyházakba – a valóság sokkal összetettebb képet mutat.

A témakör utolsó cikkében Valentyna Bohatyrets, a Jurij Fegykovics Nemzeti Egyetem munkatársa az egykor kivándorolt ukrán közösségnek a kanadai multikulturális társadalomban elfoglalt mai helyzetét vizsgálja, és a mintegy 120 telepen (elsősorban Alberta államban, ami egykor a bukovinai székely kivándorlások egyik fő célpontja is volt) élő, a 2006-os adatok alapján 1 209 090 főt számláló ukrán közösség integrációjának sikeressége mellett érvel.

A tanulmányokat követően Oleksandr Oguj, Ol'ha Ivasiuk, Oleksandr Sych, Serhiy Pyvovarov, Taras Ivassioutine és Antony Moyses tollából egy-egy recenziót olvashatunk, majd ezeket a már említett, 2009 óta megvédett, a bukovinai régiót érintő kandidátusi értekezések és doktori disszertációk rövid, néhány soros angol nyelvű összefoglalója követik.

Összefoglalva elmondható, hogy a Bucovinian Academic Journal of History and Cultural Anthropology a bölcsészeti- és a társadalomtudomány, ezen belül szűkebben a Bukovina-kutatások igen széles spektrumát öleli fel. Ugyanakkor megfogalmazódik a kérdés, hogy az itt felvetett témák mennyiben képezik a területet érintő kutatások hangsúlyos pontjait. A most elkészült lapszám sokkal inkább egy letűnt világra reflektál, amely kevésbé érinti az egykori bukovinai nemzetiségek együttélését vagy a közös múlthoz fűződő, napjainkban igen intenzíven megtapasztalható viszonyulásait. Ugyanakkor a folyóirat mindenképp üdvözlendő kezdeményezés, amelyhez remélhetőleg a nemzetközi kutatók széles(ebb) köre kapcsolódik majd és forgatja haszonnal a kiadványt.

**Gatti Beáta**

## Figyelem! Ez egy *másik* forradalom

Zoltán Rostás – Florentina Țone (szerk.): *Tânăr student caut revoluționar (I-II).*  
Curtea Veche, Buc. 2011–2012, 1106. oldal.

Rostás Zoltán, a Bukaresti Egyetem szociológiai professzora és Florentina Țone bukaresti újságíró és szociológus a múlt évben publikálták a második kötetét annak a rendhagyó munkának, amely a résztvevői emlékezet segítségével nyújt betekintést az 1989-es decemberi eseményekbe. A kétkötetes munka, amely az Institutul Român de Istorie Recentă támogatásával jelent meg, félszáz *oral history*-jellegű beszélgetést közöl a decemberi eseményekben résztvevő, úgynevezett *kis* forradalmárokkal, azaz olyan egyénnel, akiknek forradalmári minősége – még a néhány esetben bekövetkező, utólagos intézményes legitimáció (pl. forradalmárbizonyítvány birtoklása) ellenére is – inkább az autoidentifikáció, illetve a szűkebb közösség általi címkézésen alapul. A megszólalók tehát elmondhatják magukról, hogy így vagy úgy, közvetlen vagy közvetett módon, tudatosan vagy véletlenszerűen a decemberi események forgatagába kerültek, viszont a későbbiekben nem váltak a forradalom jól ismert arcaivá, vezéregyéniségeivé.

Ahogy ezt Rostás Zoltán a kötetet megelőlegező – előszó helyett figyelmeztetésnek (*Avertisment*) titulált – bevezetőben, a iorgai fordulattal élve megjegyzi, olyan anonim résztvevők *kis történeteiről* van szó, akik a *nagy történelem* mögött állnak, de akik nélkül nem létezne nagy történelem. A kötet elsődleges érdeme kétségtelenül ebben a figyelmeztetésben rejlik: a résztvevői emlékezeten keresztül egy *másik* forradalom rajzolódik ki, és ez a közelítés kevésbé jellemző az 1989-es romániai eseményeket tagláló eddig megjelent munkák tömkelegére, amelyek az anonimeket figyelmen kívül hagyva „nagy” kérdésekre és dilemmákra (valójában létezett-e a forradalom, kik voltak a terroristák, kik lőttek ránk, miért

és hogyan hazudott nekünk a média, stb.) próbáltak választ keresni. A decemberi forradalom vezéregyéniségeire és a fenti kérdésekre reflektáló, többé vagy kevésbé szakszerű irodalom országunkban egy olyan főáramlatot teremtett, amelyhez viszonyítva ez a közelítés a más, az alternatív, amit a szerkesztők igyekeznek többször is nyomatékossítani, mind a Țone által képviselt, néha már-már bocsánatkérőnek tűnő hangnemben („kis ízelítő”, „kis élmények”), mind a Rostás-féle egyértelmű figyelmeztetésben: ez nem *az*, ez *más*, és aki a nagy kérdésekre keresi a választ, az lapozzon máshol.

Aki viszont itt lapoz, többféle módon gazdagozik. A résztvevők emlékei alapján elsősorban alulról és belülről látja a forradalmat, ennek izgalmát („A francba, jól megjártuk, öt gyermekemet teszem földönfutóvá!”) vagy éppen lomhaságát („Focșaniban a forradalom december 22-én, 13 és 18 óra között zajlott. Aztán egy széket tettek az ajtóba, és bezártak.”), néha szó szerint a forradalom (*kis*) konyháját („A forradalomkor négy kiló hús volt a hűtőszekrényemben.”). A megszólalók hétköznapi dilemmákat („sorban állni húsért vagy demonstrálni”), félelmeket („Apa, rossz fát tettem a tűzre, a forradalomban voltam, de ha megígéred, hogy nem versz meg, hazamegyek.”) oldanak meg és fel, miközben közelebbről vagy távolabbról ott vannak a barikádokon, részt vesznek és demonstrálnak, börtönbe kerülnek és szabadulnak, végül pedig felteszik a kérdést: mi végre? Emberi léptékű eseménytöredékek és reflexiók, amelyeken keresztül *akkor* megszületett, *most* pedig sok esetben éppen leépül a forradalom mint az egyéni élet makroeseménye. *Akkor* a helyzet élet-halál jelleget öltött, *most* az események beépülnek a többi életesemény mellé: ott

voltunk a forradalomban, de előtte és utána sok más egyéb történt velünk, és két évtized távlatából a decemberi forradalom nem föltétlenül jelenti az *eventus maximust*.

Az interjúk belső világán túl, amelyhez végső soron értékmentes módon viszonyulhatunk, a kétkötetes impozáns munkának néhány olyan hozadéka van, amelyek a *másképpen látáshoz* újabb érdemeket adnak. A kötetek címe (*Tânăr student caut revoluționar*, magyar fordításban: *Fiatal egyetemista forradalmárt keres*) természetesen a kérdezők egyetemista mivoltára utal. Rostás és Ţone egyetemi projektként, 2009-ben, a forradalom húszéves évfordulóján adták azt a feladatot a hallgatóknak, hogy keressenek *kis* forradalmárokat, és az *oral history* módszer segítségével rekonstruálják a beszélgetőtársak forradalmát. Többről van azonban szó, mint egy kutatási módszer résztvevő módon történő elsajátításáról. Mivel a beszélgetéseket készítő diákok jórészt a forradalommal egykorú fiatalok, nekik mint rugalmas kérdezőbiztosoknak szinte semmilyen emlékeik nincsenek az eseményről. A hallgatók – saját bevallásuk szerint is, amint erre a Florentina Ţone által jegyzett utószó is rámutat – a terepmunka során ismerik meg a '89-es eseményeket, válnak kíváncsivá, érdekeltté és képessé a forradalommal kapcsolatos legendák és forradalmár-mítoszok mögé való tekintésbe. Érdekes látni, ahogyan az érdeklődés növekedésével párhuzamosan megváltozik a munkamódszer: a hallgatók kezdetben távolságtartóan, a különböző forradalmáregyesületek taglistáiból válogatnak, munka közben viszont rájönnek, érdemes spontánabb módon is keresgélni, a családban, a szűkebb-tágabb közösségben. A szerkesztők tehát nemcsak az *oral history* módszert, hanem a közelmúlt történelmét is résztvevő módon tanítják a fiataloknak.

Ehhez a kettős didaktikához társul még egy harmadik, amely elsősorban kutatómódszertant oktató tanároknak lehet kézenfekvő, az interjúk ugyanis komoly minták nemcsak a szöveg- és kontextushűségre, hanem szűkebb értelemben az *oral history*, tágabb értelemben a kvalitatív módszerek dinamikájára vonatkozóan. Bár a fő kutatási kérdés az alanyok forradalommal kapcsolatos

emlékeinek a feltárása, az interjúk lassan sodródnak, időt adnak a megszólalóknak, keveset kérdeznek a téma elé és alá, alkalmat adnak a célemlékek előtti és utáni életesemények megmutatására. Így nyerünk jóval többet, mint amit eredetileg terveztünk: betekintést a múlt rendszer és az átmenet éveinek mikrovilágaiba, életmódjaiba.

További érdem, hogy a kötet tulajdonképpen *nyitott mű*. Egyrészt abban az értelemben, hogy a féléves interjú csak többé-kevésbé kerül feldolgozásra. A szerkesztők – lényegében a módszer deontológiájához híven – minimálisan értelmezik a szövegeket. Az interjúkat a forradalom eseményeinek dinamikája (pl. kezdetben volt a félelem; a döntés pillanata; forradalmárok akciójában stb.), illetve a megszólalók társadalmi státusának és intuitív-tapasztalati profiljának (pl. a katonák, a nők, a régiséggel rendelkező forradalmárok, a nosztalgizálók, stb.) megfelelően nagyobb témákba csoportosítják, ellenben a kötetek végső soron megmaradnak egy meg nem vágott, szöveghű adatbázisnak, amelyet nem zár keretek közé, nem előlegez meg a kutatói szubjektív értelmezés. Az ezeroldalas diskurzus-adatbázis tehát nyersanyagát képezheti jövőbeni értelmezéseknek, szemantikai repertoároknak, típusalkotásoknak.

Másodsorban a munka nyitottsága abban rejlik, hogy a bukaresti hallgatóknak a státusváltozók mentén eléggé különböző, de a lakhelyet tekintve elsősorban dél-romániai és bánági alanyokat sikerült elérniük, a visszaemlékezésekből tehát főleg a bukaresti és délkeleti megyékbeli mikroforradalmak bontakoznak ki. Adva ez a kutatási előzmény, érdemesnek tűnik kiegészíteni az adatbázist más régiók mikroforradalmaival is. Ily módon egy *másikfajta másságra* is választ kaphatnánk, amely szociológiai és politikai olvasatban egyáltalán nem mellékes. Az univerzalitásokon túl vajon mennyire, miben és hol különböznek egymástól a mikroforradalmak? A forradalom dinamikáját döntően meghatározó helyszínektől (Bukarest, Temesvár, Kolozsvár) való távolság mennyire rendezi más repertoárakba az eseményre való emlékezést, az erről való gondolkodást?

**Nistor Laura**

## A szerénység filozófiája

*A másik igazsága. Ünnepi kötet Fehér M. István tiszteletére.*

*Szerkesztette Lengyel Zsuzsanna Mariann és Jani Anna. L'Harmattan, Bp. 2012. 336 lap*

A magas szakmai színvonalon megírt tanulmányokat tartalmazó és igényesen szerkesztett tanulmánykötet kettős kötődéssel bír: egyrészt a megjelentetése szakmailag is méltó tisztelgés a 60. évét betöltő Fehér M. István filozófiaprofesszor tudományos kutatói, egyetemi oktatói és a magyar szellemi életben a hermeneutikai szemléletet érvényre juttató iskolateremtő munkássága előtt, másrészt – tartalmi tekintetben – kézzelfogható eredmények felmutatása annak a filozófiai hermeneutikai iskolának az élő, kreatív műhelytevékenységéből, amelynek Fehér M. István professzor nemcsak alapítója és inspiráló mentora, hanem saját kiterjedt kutatásai és a körük szerveződő népes munkacsoport révén ma is ösztönző és termékeny résztvevője.

A kötetben három tematikus tömbbe sorolva – *Teológia, vallásfilozófia, hermeneutika; Nyelvek találkozása a hermeneutikában – kultúra, képzés, igazság; Fenomenológia, hermeneutika, történetiség* – 11 tanulmány kapott helyet. A „hermeneutika” kifejezés ismétlődése a témakörök megnevezésében jelzi, hogy a teológiai, ontológiai, vallás-, nyelv- és kultúrfilozófiai kérdéseket tárgyaló, a 20. századi filozófiai gondolkodás olyan kiemelkedő alkotóegységének, mint Husserl, Heidegger, Gadamer, Rorty, Arendt, Bultmann életművében elmélyülő, tematikailag igen változatos írással egységesítő belső szervező elve és egyúttal közös „gondja” a hermeneutikai szemlélet érvényesítése és applikatív beállítódásként való felvállalása a szerzőknek a kortárs filozófia néhány alapvető kérdésével kapcsolatos válaszeresési törekvései, illetve újrafogalmazási kísérletei során.

Az egyes tanulmányok a fenomenológia és a filozófiai hermeneutika erőterében szerveződő, de a pragmatizmus, analitikus filozófia, etika és politikai filozófia területeire is kiterjedő egyéni

kutatóműhelyek munkafolyamataiba, részeredményeibe, útkeresési tájékozódásaiba nyújtanak betekintést, az intenzív filozófiai vizsgálódás kihívásaival való szembesülés élményét osztva meg az olvasóval. Ebben a hozzáállásban korántsem tűnik rendhagyónak, hogy a kötet Bognár László Arisztotelész-fordításával indít, aki a Fizika VII. könyve első fejezeteinek *textus alter*ként ismert b-változatának magyarra való eredeti átültetését közli, jegyzetekkel és kommentárokkal ellátva. Az ezt követő három tanulmány közös tartalmi mozzanata a teológiai problémakör és a vallásos tapasztalat hermeneutikai és fenomenológiai horizontban való vizsgálata. Ignác Lilla hermeneutikai nézőpontból vizsgálja Rudolf Bultmann viszonyát a heideggeri gondolkodáshoz, az „előzetes megértés” és az „egzisztenciális interpretáció” olyan bibliai hermeneutikai fogalmakká való fejlesztését Bultmannnál, amelyek a hermeneutika „önértelmezési” törekvéseit is megvilágítják. Jani Anna a véges emberi és az örök isteni lét viszonyával foglalkozik Edith Stein gondolkodásában, körüljárva a filozófusnőnek a skolasztikus filozófia újraértelmezésével kapcsolatos erőfeszítéseit a husserli transzcendentális fenomenológiával összefüggésben, a vallásos élmény vonatkozásában. Gáspár Csaba László a Krisztus-esemény hermeneutikai vizsgálata kapcsán a megértés két, egymást kiegészítő/felerősítő, ellentétes irányultságú játékmozgására összpontosít: a világ tapasztalatán keresztüli Isten-értés lehetőségére és az Istenből kiinduló világerítés hogyanjára. Ezzel összefüggésben Buber, Kierkegaard, Heidegger gondolataira támaszkodva a teljes megértéshez elvezető „főlemelő szeretet átalakító tevékenységének” az egyéni életre való kihatásait és a gondolkodással való összefüggéseit kutatja.

A kötetben található tanulmányok második tematikus tömbje olyan filozófiai alapfogalmakat állít előtérbe, amelyek a 20. századi gondolkodást számottevően meghatározó filozófusok életművében központi jelentőségűeknek bizonyulnak. Kiss Andrea-Laura a gadameri életmű összefüggésrendszerében vizsgálja a „másság” hermeneutikai fogalmát, azzal a tisztázó szándékkal, hogy világosan érthetővé tegye a különbséget a kortárs gondolkodásban igencsak népszerűvé vált másság-fogalom fenomenológiai, egzisztencialista és antropológiai megközelítésmódjai egyrészt, és a másik helyett az általa közvetített igazságra irányuló hermeneutikai másság-értés között másrészt. A kultúra, a tömegtársadalom, a tömegkultúra és magaskultúra viszonyának a kérdéskörével foglalkozik Olay Csaba a Frankfurti Iskola képviselőinek (Horkheimer, Adorno) és Hannah Arendtnek a gondolkodását vizsgálva, az előbbiekkal szemben kiemelve Arendt elemzéseinek a tényleges hozadékát, annak a fontosságát, hogy a tömegkultúra és a magaskultúra ellentétét nem egy kontinuum két szélső értékeként kell felfognunk, mivel a két kultúra csak látszólag hasonló dolog, de valójában nem alkotnak egységes nemet, hiszen a műalkotások és a műalkotásnak látszó szórakoztatóipari képződmények az emberi létezés más-más dimenzióiba tartoznak. Hermeneutikai megközelítésben a másság és a kultúra szerves összefüggésben áll a képzés és a nevelés folyamataival. Ezen a vonalon kapcsolódik Nyíró Miklós tanulmánya az előbbiekhöz, a Gadamernél is központi fontosságú képzés-problémát vizsgálva Dewey pragmatista filozófiájának neveléskoncepciójával, illetve Rorty neopragmatikus „éptülés” (edification) terminusával összefüggésben. Krémer Sándornak a késői Rorty világ- és igazságfelfogásáról írt tanulmánya zárja a kört, kiemelve Rorty igazságkonceptiójában a pragmatikus, analitikus és ontológiai mozzanatokat, elvezetve az antireprezentacionalizmus körvonalazásáig.

A kötet harmadik tematikus tömbjében három alaptanulmány kap helyet. Rejtett kapcsolódási felületük a történelem és a történetiség kutatása, amely nemcsak a husserli fenomenológia és a heideggeri

fundamentálonológia belső problémájaként jelentkezik, hanem egyúttal a kései fenomenológia és a filozófiai hermeneutika közötti átjárás lehetőségeként is feltárul. Schwendtner Tibor a történeti „genealógia” kései husserli fogalmának szentelt tanulmánya rámutat azokra az erőfeszítésekre, amelyek az idős Husserlnek az európai történelem végső értelme eredetének a feltárására, a filozófiai gondolkodás számára hozzáférhetővé tételére irányuló munkásságát jellemzik. Lét és idő eredeti összetartozása heideggeri elgondolásának a szakaszait vázolja fel Kerekes Erzsébet tanulmánya a léttörténet belső strukturális mozzanatait és folyamatait megvilágító fogalmakon keresztül, mint a kairosz, a végbemenés, a faktikus élet, a pillanat fogalmi, majd a kései Heidegger *Ereignis*-fogalma. A kötet utolsó tanulmánya továbbviszi és a Kant-értelmezésekre is kiterjeszti a heideggeri időfelfogás körét, rámutatva a kanti sematizmusnak és Heidegger „temporális” sematizmusának az emberi tapasztalat vonatkozásában megmutatózó különbségére: addig, amíg Kantnál a sematizmus a tapasztalat objektivitásának a lehetőségfeltételeire utal, Heideggernél a tapasztalat belső történetiségére, az aprioritás és a temporalitás összefüggéseinek megvilágítására helyeződik a hangsúly, amit a szerző a fundamentálonológiából való egyfajta kivezetésként értelmez.

Amint az eddigiekből már kiténik, a tanulmányok szerzői köre széles nemzedéki skálán mozog, fiatal doktorandusok és több évtizedes tapasztalattal rendelkező egyetemi oktatók is megtalálhatók közöttük. Fehér M. István professzorhoz való viszonyuk is változatos, a lazább, közelebbi vagy távolabbi intézményi kapcsolatoktól a Hermeneutikai Kutatócsoportban való szorosabb szakmai együttműködésig és a személyes, baráti kötődésekig egyaránt kiterjed. Bár a professzor munkássága és személye iránt érzett tisztelet és megbecsülés kínált alkalmat a kötet összeállítására és megjelentetésére, mégis úgy, ahogy a szerkesztői előszóban is megfogalmazódik, a kötetben helyet kapó írások, a szerzői és tematikai sokszínűség ellenére nem „alkalmi” munkák, hanem egy olyan *szellemi közösség* hordozói és kifejezői, amelyet a hermeneutika általi

érintettség, a hermeneutika felé haladó „úton levés” igencsak differenciált lehetőségei tartanak össze.

Mindezt csak megerősíti az a tény, hogy az ünnepeelt maga nem szerepel önálló tanulmánnyal a kötetben. Jelenléte a magas szintű professzionálizmussal társuló, a vizsgált kérdésekkel és gondolkodókkal párbeszédre kész nyitott intellektuális beállítódásban ismerhető fel, abban, ahogyan az általa képviselt szellemiség az itt olvasható szövegek arculatán is nyomot hagy. Fehér M. István szellemi jelenlétét a kötet záró szövegeként olvasható interjú teszi nemcsak teljessé, hanem életszerűvé is. Az Olay Csaba kérdéseire adott válaszokból a beszélgetés menetében egy olyan gondolkodó egyéniség szellemi profilja bontakozik ki, aki számára a filozófia életformává vált.

Az interjúról – a szerkesztői előszóval összhangban – megállapíthatjuk, hogy a „hermeneutikai látásmódba való bevezetés, egy olyanfajta beszélgetés módján, mely alkalmas lehet a dolog láttatására”. (9.) Ez a kijelentés egyszerre utal magára a folyamatra – a beszélgetésre – és annak tartalmára, a benne feltáruló igazságra.

Mint *beszélgetés*, a kötetben olvasható interjú voltaképpen nem más, mint annak a mindig továbbhaladó beszélgetési folyamatnak a természetes folytatása, amelyben Fehér M. István a filozófiai képzésből részese és abban részt vevő egyetemi hallgatóként, majd oktatóként, kutatóként, de mindenekelőtt a vizsgált problémákhoz, a kapcsolódó szellemi irányzatokhoz és ezzel együtt az általuk érintett önmagához is kritikailag és (ön)reflexíve viszonyuló gondolkodóként mindvégig benne állt, s amely ennek az interjúnak a módján sem tesz mást, mint egy újabb lépést azon az úton, amely Fehér M. István számára a filozófia és a filozófiával való foglalkozás mindenkor feladata: az igazság kutatása. Ennek egész folyamatát Fehér M. István munkásságában a hermeneutikai beállítódás *applikatív* ereje hatotta át, amely olyankor is érvényesült, amikor a „másik fél” szellemi hegemóniára való törekvéseivel és monologikus beszédmódjával szembesült. Ennek köszönhetően a rendszerváltás felezővonalára által kettéosztott egyetemi pálya és gondolkodói

életút belsőleg mégis egységesnek és koherensnek bizonyul: Fehér M. István számára a marxizmushoz való viszonyában is természetes módon alkalmazott „játékba hozás” gyakorlata olyan dialógusra ösztönző hermeneutikai szituációt teremtett az egyetemi képzés és oktatás folyamatában, amelyből szerves belső összefüggésben bontakozhatott ki a heideggeri filozófiával és a gadameri filozófiai hermeneutikával kapcsolatos, a későbbiekben egyre kiterjedtebbé váló elméleti és történeti filozófiai munkálkodás.

A hermeneutikai beállítódás elméleti és gyakorlati dimenzióinak az egymáshoz tartozása Fehér M. István számára *tartalmilag* éppen abban valósul meg, amit a kötet címadó szóösszetétele mond: a „másik igazságának” a kutatásában és érvényre juttatásában. Maga ez a szóösszetétel is olyan, hogy hermeneutikailag állandóan ingerli és folyamatosan játékba hozza az igazsággal kapcsolatos előítéleteinket. Hiszen a másik igazsága mégsem olyan igazság, amely a „másiké”, mint ahogy az sem a „magam” igazsága, amellyel szemben látszólag és a párbeszédre nyitott demokratizmus jegyében érvényesül. Az, aki/ami itt ténylegesen közepén áll, és igazságként megszólal, a „dolog maga”. A saját igazságomként vagy a másik igazságaként birtokolni vélt igazság valójában a velünk hatás- és értelemösszefüggésbe kerülő dologhoz *tartozik hozzá*. Ez az igazság „csak” a magam vagy „csak” a másik oldaláról nézve soha nem lehet teljes. De a saját igazságom érvényesítése során a másikéra is figyelve a magam igazsága és a másik igazsága egymásba játszó horizontjában tisztább rálátás nyílik a dologra magára és a hozzá tartozó igazságra. A hermeneutika ebben a gyakorlati vonatkozásban – Fehér M. István professzor felfogása szerint – a „szerénység filozófiájaként” határozható meg.

Az interjú és a köréje épülő kötet mindannyiunk számára érvényes és megfontolandó üzenete: a másik igazságára tekintettel levőként kevésbé leszünk elfogultak a saját illúzióinkkal és előítéletekkel a mások törekvéseivel szemben, és közelebb kerülhetünk ahhoz, résztvevőkké válhatunk abban, ami tőlünk függetlenül (is) „van”.

**Veress Károly**

## Contents

Zsuzsanna Deák: <i>Desperatio</i> : Remembering and Forgetting in the Late Medieval <i>Art of Dying Well</i> .....	1
Kinga Papp: Sámuel Kálnoki and the World of Books.....	16
Hajnalka Ilyés: Printing Houses and Books in the 18 <sup>th</sup> Century Kolozsvár .....	27
Ágnes Péntzes: The Myth and the Other Side of the Myth. About the Literary Discourse in Mór Jókai's Cycle of Short Stories „ <i>Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből</i> ” .....	34
Zoltán Bertha: Hungarians and Europe in László Németh's Conception .....	51
Éva Toldi: The Colonizer and the Colonized. Variations on Postcolonial Discourse in Hungarian Literature in Vojvodina.....	64

## Workshop

Borbála Lovas: Non multa sed multum. Parallel Sermons in the Sermon-Collection of György Enyedi .....	71
János Káldos: Structure of the Sermon-Collection of György Enyedi and the Consequences of Textological Studies .....	88
Rita Ratzky: „The Most Bodacious Woman of Hungary”. Júlia Szendrey's Life and Activity.....	121
Éva Nagy: Text and Interpretation in the Hungarian Audiovisual Mass Media of Romania .....	136

## Review

Levente Nagy: Old Hungarian Printings .....	145
Emese Fazakas: On the Problems of Diminutives .....	150
Emese Rácz: The Culture of the Hungarian Peers in the 16-17 <sup>th</sup> Century .....	154
Barna Tóth: A propos: János Gyöngyössi .....	156
Beáta Gatti: Bucovinian Meetings .....	158
Laura Nistor: Warning! This is <i>Another</i> Revolution.....	161
Károly Veress: The Philosophy of Modesty .....	163



## Cuprins

Deák Zsuzsánna: Desperatio: amintirea și uitarea în arta morții bune din Evul Mediu târziu .....	1
Papp Kinga: Sámuel Kálnoki și lumea cărților .....	16
Ilyés Hajnalka: Tipografii și cărți în Clujul secolului al 18-lea .....	27
Pénzes Ágnes: Mit și dincolo de mit – despre discursul literar în ciclul de nuvele <i>Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből</i> de Jókai Mór.....	34
Bertha Zoltán: Maghiarii și Europa în viziunea lui Németh László .....	51
Toldi Éva: Colonizatori și colonizați. Câteva metafore ale postcolonialismului în Voivodina.....	64

## Atelier

Lovas Borbála: Sermouri paralele în colecția de sermouri a lui Enyedi György .....	71
Káldos János: Structura colecției de sermouri a lui Enyedi György și urmările analizei lor textuale .....	88
Ratzky Rita: „Cea mai romanescă femeie a Ungariei”. Viața și opera lui Szendrey Júlia .....	121
Nagy Éva: Text și interpretare în mass-media audio-vizuală maghiară din România .....	136

## Recenzii

Nagy Levente: Tipărituri maghiare vechi .....	145
Fazakas Emese: Probleme ale diminutivelor. ....	150
Rácz Emese: Cultura înaltei nobilimi maghiare din sec. XVI-XVII. ....	154
Tóth Barna: A propos: Gyöngyössi János.....	156
Gatti Beáta: Întâlniri bucoviniene.....	158
Nistor Laura: Atenție! Aceasta e o <i>altă</i> revoluție.....	161
Veress Károly: Filosofia modestității .....	163

## Tartalom

Deák Zsuzsanna: <i>Desperatio</i> : emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban .....	1
Papp Kinga: Kálnoki Sámuel és a könyvek világa .....	16
Hajnalka Ilyés: Nyomdák és könyvek Kolozsvár XVIII. századában .....	27
Pénzes Ágnes: A mítosz és azon túl – Jókai Mór <i>Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből</i> című novellaciklusának beszédmódjáról .....	34
Bertha Zoltán: Magyarország és Európa Németh László eszmevilágában .....	51
Toldi Éva: Gyarmatosítók és gyarmatosítottak. A posztkolonialitás néhány vajdasági metaforája .....	64

## Műhely

Lovas Borbála: Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében .....	71
Káldos János: Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai .....	88
Ratzky Rita: „Magyarország legregényesebb asszonya”. Szendrey Júlia (élete és) pályája ....	121
Nagy Éva: Szól a rádió és televízió, de nem mindegy, hogyan. A szöveg kommunikativitása a romániai magyar audiovizuális médiában. Beszédtechnikai és kiejtési problémák a rádió/tv bemondóinak gyakorlatában .....	136

## Szemle

Nagy Levente: Régi magyarországi nyomtatványok .....	145
Fazakas Emese Kicsinyítő képzők nagy problémái. ....	150
Rácz Emese: A 16–17. századi magyarországi főrendek műveltsége .....	154
Tóth Barna: Apropó: Gyöngyössi János .....	156
Gatti Beáta: Bukovinai találkozások .....	158
Nistor Laura: Figyelem! Ez egy <i>másik</i> forradalom .....	161
Veress Károly: A szerénység filozófiája .....	163

